

Mapping Balkan Routes 2: Literary, Cultural and Linguistic Landscapes – European Perspectives

Thematic Collection of Papers

Editors:

Mirjana Marinković and Merima Krijezi

Faculty of Philology, University of Belgrade
Faculty of Humanities (Department of Foreign Languages
and the Department of Albanian Language and Literature),
University of Vlora “Ismail Qemali”

Belgrade, 2021

Мапирање балканских рута 2: књижевни, културни и лингвистички пејзажи – европске перспективе

Тематски зборник

Уреднице:
Мирјана Маринковић и Мерима Кријези

Филолошки факултет Универзитета у Београду,
Факултет за хуманистичке науке, Катедра за албански језик и
књижевност Универзитета у Валони „Исмаил Ђемаљи”

Београд, 2021.

Scientific committee*:

- Prof. **Francesco Altimari**, full professor, Department of General Linguistic and Humanities (laboratory of Albanology), honorary member of the Albanian Academy of Sciences, University of Calabria, Italy
- Prof. **Albina Griffinova***, associate professor, Faculty of Philology Saint Petersburg State University, Russia
- Prof. **Nikolai Sukhachev**, associate professor, main researcher, Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences, Russia
- Prof. **Novik Aleksandr Aleksandrovich** (Александр А. Новик), associate professor, Faculty of Philology Saint Petersburg State University, Russian Academy of Sciences, Russia
- Prof. **Russana Beyleri**, associate professor, University of Sofia St. Kliment Ohridski, Bulgaria
- Dr. **Ekaterina Tarpomanova**, assistant professor, University of Sofia *St. Kliment Ohridski*, Bulgaria
- Prof. **Olimpia Gargano**, research associate for Comparative Literature at University of *Sophia Antipolis*, Nice, France
- Prof. **Sabina Bakšić**, full professor, University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Bosnia and Herzegovina
- Prof. **Alena Čatović**, full professor, University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Bosnia and Herzegovina
- Prof. **Roland Zisi**, full professor, rector of the University of Vlora *Ismail Qemali*, Albania
- Prof. **Shaban Sinani**, full professor, member of The Albanian Academy of Science, Albania
- Prof. **Bardosh Gaçe**, full professor, University of Vlora *Ismail Qemali*, Albania
- Prof. **Armela Panajoti**, full professor, University of Vlora *Ismail Qemali*, Faculty of Humanities, Albania
- Prof. **Bledar Toska**, associate professor, University of Vlora *Ismail Qemali*, Faculty of Humanities, Albania
- Prof. **Teuta Toska**, associate professor, University of Elbasan *Aleksandër Xhuvani*, Albania
- Dr. **Vilma Bello**, assistant professor, University of Vlora *Ismail Qemali*, Faculty of Humanities, Albania
- Prof. **Ljiljana Marković**, full professor, dean of the Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia
- Prof. **Aleksandra Vraneš**, full professor, Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia
- Prof. **Julijana Vučo**, full professor, Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia
- Prof. **Jelena Filipović**, full professor, Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia

Prof. **Vesna Polovina**, full professor, Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia

Prof. **Mirjana Marinković**, full professor, Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia

Dr. **Merima Krijezi**, assistant professor, Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia

Organizing Committee:

Prof. **Vesna Polovina**, full professor, Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia

Prof. **Julijana Vučo**, full professor, Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia

Prof. **Mirjana Marinković**, full professor, Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia

Dr. **Merima Krijezi**, assistant professor (docent), Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia

Dr. **Nailje Malja Imami**, associate professor, Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia

ma, **Marija Popović**, Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia

ma, **Danica Avramović**, Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia

Научни одбор*:

Проф. др **Francesco Altimari**, редовни професор, Катедра за општу лингвистику и хуманистичке науке (лабораторија за Албанологију), почасни члан Албанске академије наука, Калабријски универзитет, Италија

Проф. др **Albina Griffinova***, ванредни професор, Филолошки факултет Државни универзитет Санкт Петербург, Русија

Проф. др **Nikolai Sukhachev**, ванредни професор, главни истраживач, Институт за лингвистику, Руска академија наука, Русија

Проф. др **Novik Aleksandr Aleksandrovich** (Александр А. Новик), ванредни професор, Филолошки факултет Државни универзитет Санкт Петербург, Руска академија наука, Русија

Проф. др **Russana Beyleri**, ванредни професор, Универзитет у Софији *Св. Климент Охридски*, Бугарска

Доц. др **Ekaterina Tarpomanova**, доцент, Универзитет у Софији *Св. Климент Охридски*, Бугарска

Проф. др **Olimpia Gargano**, истраживач сарадник за компаративну књижевност на Универзитету *Sophia Antipolis* у Ници, Француска

Проф. др **Сабина Бакшић**, редовни професор, Универзитет у Сарајеву, Филозофски факултет, Босна и Херцеговина

Проф. др **Алена Ћатовић**, редовни професор, Универзитет у Сарајеву, Филозофски факултет, Босна и Херцеговина

Проф. др **Roland Zisi**, редовни професор, ректор Универзитета у Валони *Ismail Qemali*, Албанија
Проф. др **Shaban Sinani**, редовни професор, члан Албанске академије наука, Албанија
Проф. др **Bardosh Gaçe**, редовни професор, Универзитет у Валони *Ismail Qemali*, Албанија
Проф. др **Armela Panajoti**, редовни професор, Универзитет у Валони *Ismail Qemali*, Факултет хуманистичких наука, Албанија
Проф. др **Bledar Toska**, ванредни професор, Универзитет у Валони *Ismail Qemali*, Факултет хуманистичких наука, Албанија
Проф. др **Teuta Toska**, ванредни професор, Универзитет у Елбасану *Aleksandër Xhuvani*, Албанија
Проф. др **Vilma Bello**, ванредни професор, Универзитет у Валони *Ismail Qemali*, Факултет хуманистичких наука, Албанија
Проф. др **Љиљана Марковић**, редовни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Србија
Проф. др **Александра Вранеш**, редовни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Србија
Проф. др **Јулијана Вучо**, редовни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Србија
Проф. др **Јелена Филиповић**, редовни Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Србија
Проф. др **Весна Половина**, редовни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Србија
Проф. др **Мирјана Маринковић**, редовни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Србија
Доц. др **Мерима Кријези**, доцент, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Србија

Уреднички одбор:

Проф. др **Весна Половина**, редовни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Србија
Проф. др **Јулијана Вучо**, редовни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Србија
Проф. др **Мирјана Маринковић**, редовни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Србија
Доц. др **Мерима Кријези**, доцент, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Србија
Проф. др **Наиље Маља-Имами**, ванредни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Србија
Ма **Марија Поповић**, мастер, Филолошки факултет, Универзитет у Београду
Ма **Даница Аврамовић**, мастер, Филолошки факултет, Универзитет у Београду

Contents

Editors' Note	13
Реч приређивача	15

Keynote speaker: Ekaterina Tarpomanova

Mapping the <i>Sprachbund</i> and the Grammaticalization Theory: the Case of the Balkan Languages.....	17
---	----

Language and Linguistic Studies

Giuseppina Turano

Tipare sintaksore të fjalive lokative dhe ekzistenciale	39
---	----

Đorđe Božović

Roli i sinkretizmit në sistemin rasor të shqipes	59
--	----

Borko Kovačević

Jezički kontakt i pojednostavljivanje gramatike na primeru padeža.....	69
---	----

Lexicology / Linguistics / Semantics

Ksenija Aykut

Turski – netipičan balkanski jezik	81
--	----

Zamira Alimemaj, Kozeta Hyso

Huazime ballkanase në leksikun e labërishtes.....	95
---	----

Didactics / Second Language Acquisition (SLA, SLL) / Education

Maја Бајић, Антонина Костић

Модерни грчки као страни језик на Балкану – изазови и перспективе у универзитетској настави	107
--	-----

Merima Krijezi , Predrag Mutavdžić	
O pravilima upotrebe neodređenog i određenog vida nominala u albanskom jeziku	123
Marija Popović	
Poređenje dvojezičnosti u Srbiji sa posebnim osvrtom na srpsko-albansku dvojezičnost	139

Literary Studies

Olimbi Velaj	
Folklori në Ballkan, subjektivizimi në studimet e shekullit të fundit, rasti i baladës së murimit	153
Mirjana Marinković	
Dve balkanske dramatizacije balade <i>Hasanaginica</i>	167
Tanja Tomazin	
Možda jesam, dakle pripovedam: istorijski diskurs u srpskom romanu druge polovine 20. veka	175

Literary Studies / Cultural Studies

Marija Mitrović	
Na zapadnoj margini – Balkan u Trstu	187
Aleksandar Prnjat	
Protiv moralizatorskog pristupa Balkanu	199
Ljiljana Rogač Mijatović	
Mapping the Railway in the Balkans: Cultural Landscapes and Imaginaries	207
Maria Ruseva	
Balkan Routes: Sofia – Athens. Literary Interpretations of the 1920s and 1930s.....	219
Nexhip Mërkuri	
Patronia shqiptare në evoluimet ballkanike dhe europiane	231
Vladimir Ignatov	
The Printing Press – Background and Significance for the Bulgarian-Serbian Cultural Exchange in the 19th Century.....	247
Миланка Бабић Вукадинов	
На почетку беше реч: штампарије и штампане књиге на Балкану.....	259

Садржај

Editors' note	13
Реч приређивача	15

Пленарно предавање: Ekaterina Taromanova

Mapping the <i>Sprachbund</i> and the Grammaticalization Theory: the case of the Balkan languages	17
--	----

Језик и лингвистичке студије

Giuseppina Turano

Tipare sintaksore të fjalive lokative dhe ekzistenciale	39
---	----

Đorđe Božović

Roli i sinkretizmit në sistemin rasor të shqipes	59
--	----

Borko Kovačević

Jezički kontakt i pojednostavljivanje gramatike na primeru padeža	69
--	----

Лексикологија / Лингвистика / Семантика

Ksenija Aykut

Turski – netipičan balkanski jezik	81
--	----

Zamira Alimemaj, Kozeta Hyso

Huazime ballkanase në leksikun e labërishtes	95
--	----

Дидактика / Усвајање (учење) другог језика Л2 / Образовање

Маја Баћић, Антонина Костић

Модерни грчки као страни језик на Балкану – изазови и перспективе у универзитетској настави	107
--	-----

Merima Krijezi , Predrag Mutavdžić	
O pravilima upotrebe neodređenog i određenog vida nominala u albanskom jeziku	123
Marija Popović	
Poređenje dvojezičnosti u Srbiji sa posebnim osvrtom na srpsko-albansku dvojezičnost	139

Књижевне студије

Olimbi Velaj	
Folklori në Ballkan, subjektivizimi në studimet e shekullit të fundit, rasti i baladës së murimit	153
Mirjana Marinković	
Dve balkanske dramatizacije balade <i>Hasanaginica</i>	167
Tanja Tomazin	
Možda jesam, dakle pripovedam: istorijski diskurs u srpskom romanu druge polovine 20. veka	175

Књижевне студије / Студије културе

Marija Mitrović	
Na zapadnoj margini – Balkan u Trstu	187
Aleksandar Prnjat	
Protiv moralizatorskog pristupa Balkanu	199
Ljiljana Rogač Mijatović	
Mapping the Railway in the Balkans: Cultural Landscapes and Imaginaries	207
Maria Ruseva	
Balkan Routes: Sofia – Athens. Literary Interpretations of the 1920s and 1930s.....	219
Nexhip Mërkuri	
Patronia shqiptare në evoluimet ballkanike dhe europiane	231
Vladimir Ignatov	
The Printing Press – Background and Significance for the Bulgarian-Serbian Cultural Exchange in the 19th Century.....	247
Миланка Бабић Вукадинов	
На почетку беше реч: штампарије и штампане књиге на Балкану.....	259

EDITORS' NOTE

The idea of organizing the rather symbolically entitled international scientific conference devoted to the Balkan studies 'Mapping Balkan Routes' (Literary, Cultural and Linguistic Landscapes) was conceived during the visit of a delegation from the University of Vlora 'Ismail Qemali' to the Faculty of Philology in Belgrade, in November 2016. On that occasion an agreement on cooperation between these two universities was signed by Rector of the University of Belgrade Prof. Vladimir Bumbasirevic, PhD and Rector of the University of Vlora Prof. Roland Zisi, PhD. Organizing a joint international scientific conference emerged in the shape of a proposal as one of the many forms of effectuating such successful cooperation following a talk on mutual activities involving all levels of academic education.

Owing to the kindness of Prof. Zisi, PhD, Rector of the University of Vlora 'Ismail Qemali' and his colleagues from the Faculty of Humanities, the first conference entitled 'Mapping Balkan Routes: Literary, Cultural and Linguistic Landscapes' was held at the mentioned Faculty in Vlora, Albania on 8-9 September 2017. In addition to authors from Serbia, Bulgaria, Greece and Russia, more than 70 participants from the region and beyond, including Italy and France, took part in the first conference, whereas the overwhelming majority of papers were dedicated to topics related to Balkan studies from the field of linguistics, literature, culture, didactics and the like. The pertinent Book of Proceedings is scheduled for publication by the end of 2020.

The second international conference 'Mapping Balkan Routes 2: Literary, Cultural and Linguistic Landscapes – European Perspectives' was held at the Faculty of Philology in Belgrade on 26-27 October 2018. The welcome address was given by Prof. Ivanka Popovic, PhD, Rector of the University of Belgrade, as well as by Prof. Armela Panajoti who addressed the participants on behalf of Prof. Roland Zisi, PhD, Rector of the University of Vlora 'Ismail Qemali', Prof. Julijana Vuco, PhD, Vice-Dean for International Cooperation, Faculty of Philology, University of Belgrade, Prof. Vesna Polovina, PhD, Head of the Department of Albanian Language and Literature, Faculty of Philology, University of Belgrade, Prof. Floresha Dado, PhD, Member of the Albanian Academy of Sciences and Prof. Bardosh Gace, PhD, Director of the Centre for

Albanian and Balkan Studies, University of Vlora 'Ismail Qemali. The second conference also gathered a large number of participants, more than 70 in total. In addition to participants from countries in the region such as Albania, Bulgaria, Greece, Slovenia, Croatia, Montenegro etc., the conference was also attended by participants from Italy, Great Britain, the Czech Republic, Russia and Spain. The largest number of papers from the second conference was devoted to topics related to Balkan studies from the field of linguistics, literature, culture and didactics. The Book of Proceedings includes a total of 19 papers in English, Serbian or Albanian, which were all peer-reviewed (and were given positive reviews and approval for publication by the peer reviewers and editors). The papers are classified according to thematic areas into five groups: 1. Language and Linguistic Studies; 2. Lexicology/ Linguistics / Semantics, 3. Didactics / Second language acquisition (SLA, SLL)/ Education, 4. Literary studies and 5. Literary studies/ Cultural studies.

An additional but rather fruitful form of collaboration and continued expansion of activity the significance of which is considerable for education and both of the Universities, includes obtaining a grant from the Education, Audiovisual and Culture Executive Agency (EACEA) within the E+ program for establishing a Jean Monnet teaching module entitled *Foreign Language Teaching in and for European Contexts*, which was jointly carried out by the Faculty of Philology, University of Belgrade and the University of Vlora (19 August 2020).

We would like to use this opportunity to express our profound gratitude to Prof. Ivanka Popovic, PhD, Rector of the University of Belgrade, as well as to Prof. Roland Zisi, PhD, Rector of the University of Vlora, for providing invaluable assistance and understanding with respect to the significance of organizing a conference of this type in Balkan studies and for establishing cooperation with universities in the region and in other parts of Europe. We would also like to thank Prof. Julijana Vuco, Phd, Vice-Dean for International Cooperation, Faculty of Philology, University of Belgrade, for her tremendous help, engagement and contribution to establishing cooperation between these two universities, in addition to extending our gratitude to Prof. Armela Panajoti, PhD, Prof. Bledar Toska, PhD, Prof. Vesna Polovina, PhD, academicians Prof. Floresha Dado, PhD and Prof. Francesko Altimari, PhD, as well as to all those who contributed to scientific cooperation and to establishing contacts at all scientific and academic levels.

Editors

Prof. Mirjana Marinkovic, PhD
Associate Prof. Merima Krijezi, PhD

РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА

Идеја о организовању Међународне научне конференције посвећене балканолошким студијама, која носи врло симболичан наслов „Mapping Balkan Routes“ (Literary, Cultural and Linguistic Landscapes), родила се током посете делегације Универзитета „Исмаил Ђемаљи“ у Валони Филолошком факултету у Београду, у новембру 2016. године. Том приликом ректор Универзитета у Београду, проф. др Владимир Бумбаширевић, и ректор Универзитета у Валони, проф. др Роланд Зиси, потписали су споразум о сарадњи ова два универзитета. Након разговора о заједничким активностима који се односе на све нивое академског образовања, као један од облика реализације такве успешне сарадње појавио се и предлог о одржавању заједничке међународне научне конференције.

Љубазношћу и залагањем ректора Универзитета „Исмаил Ђемаљи“ у Валони, проф. др Зисија и његових колега са Факултета за хуманистичке науке, прва конференција „Mapping Balkan Routes: Literary, Cultural and Linguistic Landscapes“ одржана је на поменутом факултету 8-9. септембра 2017. г. у Валони (Албанија). На првој конференцији учествовало је преко 70 учесника из региона и иностранства, Србије, Бугарске, Грчке, Русије а такође и из Италије и Француске. Највећи број радова је био посвећен балканолошким темама из области лингвистике, књижевности, културе, дидактике и сличних дисциплина. Објављивање овог зборника очекује се крајем 2020. године.

Друга међународна конференција „Mapping Balkan Routes 2: Literary, Cultural and Linguistic Landscapes– European Perspectives, одржана је на Филолошком факултету у Београду 26-27. октобра 2018. Конференцију је отворила ректорка Београдског универзитета проф. др Иванка Поповић, у име ректора Универзитета „Исмаил Ђемаљи“ проф. др Роланд Зисија, учесницама се обратила проф. др Армела Панајоти, проф. др Јулијана Вучо, продекан за међународну сарадњу Филолошког факултета у Београду, проф. др Весна Половина, шеф Катедре за албански језик и књижевност на Филолошком факултету у Београду, академкиња проф. др Фљореша Дадо, члан Албанске академије наука, и проф. др Бардош Гаче, директор Центра за албанолошке и балканолошке студије Универзитета „Исмаил Ђемаљи“ у Валони. Број учесника друге конференције је био

такође велики, преко 70. Поред учесника из земаља из региона као што су Албанија, Бугарска, Грчка, Словенија, Хрватска, Црна Гора, учествовали су и гости из Италије, Велике Британије, Чешке, Русије и Шпаније. Највећи број радова са друге конференције посвећен је балканолошким студијама из области лингвистике, књижевности, културе и дидактике. У Зборнику су објављени сви послати и рецензирани радови (који су добили позитивне рецензије и одобрење за објављивање од стране рецензента и уредника), којих је укупно 19 и који су писани на енглеском, српском и албанском језику. Радови су распоређени по тематским областима у пет група: 1. Језик и лингвистичке студије, 2. Лексикологија/Лингвистика/Семантика, 3. Дидактика/Усвајање (учење) другог језика Л2/Образовање, 4. Књижевне студије и 5. Књижевне студије/Студије културе.

Као још једна од додатних и плодноних форми сарадње и континуираног ширења активности са великим значајем за образовање и оба Универзитета је додељивање гранта Европске агенције за аудиовизуелну сарадњу (ЕАСЕА) у оквиру програма Е+ за формирање наставничког модула *Jean Monnet* под називом *Foreign Language Teaching in and for European Contexts*, коју су заједнички добили Филолошки факултет Универзитета у Београду и Универзитет у Валони (19.08.2020.).

Овом приликом желели бисмо да посебно захвалимо ректорки Београдског универзитета, проф. др Иванки Поповић, као и ректору Универзитета у Валони, проф. др Роланду Зисију, на великој помоћи и разумевању важности одржавања једне балканолошке конференције оваквог типа и остваривању сарадње са универзитетима из региона и осталих делова Европе, проф. др Јулијани Вучо, продеканки за међународну сарадњу Филолошког факултета у Београду, на безрезервној помоћи, ангажовању и доприносу у остваривању сарадње између два Универзитета, проф. др Армели Панајоти, проф. др Бљедару Тоски, проф. др Весни Половини, академицима проф. др Фљореси Дадо, проф. др Франческу Алтимарију и свима онима који су допринели научној сарадњи и остваривању контакта на свим научним и академским нивоима.

Уреднице Зборника

Проф. др Мирјана Маринковић
Доц. др Мерима Кријежи

Ekaterina Tarpomanova

Sofia University Saint Kliment Ohridski

Mapping the *Sprachbund* and the Grammaticalization Theory: the Case of the Balkan Languages

The paper aims at analyzing the tense system of the Balkan Sprachbund in light of the grammaticalization theory. Similarly to other Indo-European languages, in the Balkan languages new analytical tenses emerged and changed the overall temporal system. Furthermore, new verbal categories developed based on reanalysis of perfect and future: evidentiality in Bulgarian and Albanian and presumptive in all languages. The process of grammaticalization of future and perfect, on one hand, and evidentiality and presumptive, on the other, is traced by applying semantic, morphological, phonetic and functional criteria of grammaticalization.

Keywords: Balkan *Sprachbund*, grammaticalization, perfect, future, evidentiality, presumptive

Sprachbund

The similarities between the Balkan languages were first noticed by Jernej Kopitar (1829) and Franc Miklošič (1861), but it was Nikolai Trubetzkoy who theoretically motivated the term *Sprachbund*. Trubetzkoy used the term *языковой союз* in a 1923 paper in Russian and in 1928, at the International Congress of Linguistics, he introduced the German calque *Sprachbund*. According to him, languages in a *Sprachbund* share similarities in phonological systems, cultural vocabulary, morphological structure and syntax, as opposed to *Sprachraum* ‘language space’, or the space of genealogically related languages, characterized by systematic phonological and morphological correspondences and a common basic vocabulary (Trubetzkoy 1930). In modern linguistics *Sprachbunds* are defined as groups of languages whose similarities are acquired through a convergence process due to language contact. Language families, by contrast, inherited their similarities from proto-languages and further underwent divergence process.

The Balkan languages are considered representative for the *Sprachbund* theory: they developed common features in all language levels due to language contact and bilingualism. Phonological correspondences include the central vowel *ɔ/ǎ/ĕ* in Bulgarian, Romanian and Albanian; the vowel reduction in Bulgarian and Albanian and in dialects of Romanian and Greek; 'a/e' metaphony in eastern dialects of Bulgarian and in Romanian; iotation in Bulgarian and Romanian; rhotacism in Romanian, Albanian and Greek; sonorisation of *p, t, k* after a nasal consonant (*mp > mb, nt > nd, nk > ng*) in Albanian, Greek and Aromanian. Similarities in the Balkan lexical system are found in the cultural vocabulary, phraseology and semantic calques. Balkan features in morphosyntax are the following: analytic development of the noun system, syncretism of dative and genitive, postponed definite article, clitic doubling, analytic degrees of comparison, loss of infinitive, future tense, conditional mood, perfect tense, opposition perfect/aorist (cf. Feuillet 1986; Асенова 1989/2002; Demiraj 1994; Feuillet 2012, among others). Morphosyntactic similarities are believed to be central for the Balkan *Sprachbund* as they affect the language structure (Асенова 2002: 75). Many of them can be viewed in terms of grammaticalization.

Grammaticalization

The concept of grammaticalization is present in a number of studies since the beginning of the 19th century, mostly in the field of historical linguistics, but it was the French linguist Antoine Meillet who first used and motivated the term in a 1912 paper, *L'évolution des formes grammaticales*. Meillet stated that there are certain types of language change different from sound change, analogy and borrowing. Unlike analogy, that does not affect the language system, grammaticalization creates new forms and introduces categories which had no linguistic expression, thus transforming the overall system. He defined grammaticalization as "attribution of grammatical character to an erstwhile autonomous word" (Meillet 1912: 385). One of the examples that Meillet used to illustrate the process is the grammaticalization of the verb *être* 'be' as auxiliary in *passé composé*, the most used past tense in French, pointing out the difference between *je suis qui je suis* 'I am who I am', where the verb is autonomous, and *je suis parti* 'I have departed', where it is a grammatical element (Meillet 1912: 385).

With the growing influence of the structuralism in linguistics and the domination of the synchronic approaches to language, the theory of grammaticalization became somewhat unfashionable. Later on, in the 1980-1990-ies the theory became popular again when several influential works were written: Christian Lehmann's *Thoughts on Grammaticalization* (1982), Heine

and Reh's *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages* (1984), Heine, Claudi and Hünnemeyer's *Grammaticalization: a conceptual framework* (1991), Hopper and Traugott's *Grammaticalization* (1993), etc. Grammaticalization is regarded both as a process of language change: "... a process whereby a lexical item assumes a grammatical function, or a grammatical morpheme assumes a even more grammatical function" (Heine, Claudi and Hünnemeyer 1991); "... a linguistic process, both through time and synchronically, of organization of categories and of coding" (Traugott and Heine 1991: 1), and as a research framework: "... refers to that part of study of language change that is concerned with such questions as how lexical items and constructions come in certain linguistic context to serve grammatical functions, or how grammatical items develop new grammatical functions" (Hopper and Traugott 2003: 1). A basic notion in the theory is the grammaticalization pathway (cline, chain, continuum, channel), i.e. the stages of transformation of a content word into a grammatical marker. The grammaticalization pathway may be presented with the famous scheme of Hopper and Traugott: *content word* > *grammatical word* > *clitic* > *inflectional affix*, in which every right item is less lexical and more grammatical (Hopper & Traugott 1993/2003: 7).

In a number of studies grammaticalization parameters are defined, i.e. processes that are related to the grammaticalization of forms. Heine describes four consecutive parameters: semantic shift (desemanticization): loss of semantic content; morpho-syntactic shift (decategorization): loss of morphological and syntactic characteristics; morpho-phonological shift (cliticization): loss of autonomous word status; phonological shift (phonological erosion): loss of phonetic material (Heine 1993). An important grammaticalization parameter is the obligatorification: a process whereby a language structure becomes more obligatory (Heine and Kuteva 2007: 34). Lehmann describes two groups of parameters. Paradigmatic parameters include: i. integrity: possession of a certain substance which allows the sign to maintain its identity, its distinctness from other signs; ii. paradigmaticity: the formal and semantic integration both of a paradigm as a whole and of a single subcategory into the paradigm of its generic category; iii. paradigmatic variability: the freedom with which the language user chooses a sign (similar to obligatorification in Heine and Kuteva 2007). Syntagmatic parameters are the following: i. structural scope: the structural size of the construction which the grammatical means helps to form (as a constituent); ii. boundedness: the intimacy with which a sign is connected with another sign to which it bears a syntagmatic relation; iii. syntagmatic variability: the ease with which a sign can be shifted around in its context (Lehmann 2002). Grammaticalization is usually seen as a unidirectional process, although there are examples of degrammaticalization or back lexicalization (Heine and Kuteva 2002: 4).

The theory of grammaticalization has been criticized for relying on broad and unclear definitions, for not clarifying the relation with analogy as a means of language change, for the concept of unidirectionality given that there are counterexamples (cf. Joseph 2001). Nevertheless, it is one of the most popular frameworks in modern linguistics and it is applied both in synchronous and diachronous approaches to language analysis.

Mapping two theories

In what follows, I will analyze the process of grammaticalization in the temporal system of the Balkan languages (Bulgarian, Greek, Albanian and Romanian) taking into account the “new” tenses: future, which is one of the core contact induced Balkan features, and perfect, considered as a marginal one. These two tenses not only changed the configuration in the Balkan way to express temporality, but in addition they gave rise to new verbal categories, presumptive in all the Balkan languages and evidentiality in Bulgarian and Albanian.

In order to evaluate the grammaticalization level of the perfect and the future tense, on the one hand, and of the evidentiality and the presumptive, on the other, I will apply some of the criteria of grammaticalization defined by different authors, not following a certain scheme, but rather using a set of parameters that best describe the processes in the Balkan *Sprachbund*. The parameters may be labeled as semantic, morphosyntactic, phonetic and functional.

The semantic parameter applies differently to the grammaticalization process of the two tenses and the subsequent grammaticalization of the presumptive and the evidentials. **Desemanticization** in Heine’s sense (Heine, 1993) is suitable when analyzing the grammaticalization of future and perfect as it is related to the transformation of a lexical verb into a grammatical item (auxiliary or particle). On the other hand, when a form is grammaticalized based on another grammatical form, the process may be viewed as a **semantic reanalysis**.

The morphosyntactic parameters may be defined as a development to morphologization, which can include several factors. **Form fixation** is the existence of a distinct form that expresses the grammatical meaning. **Paradigmatization** is the creation of a uniform paradigm that subsumes systematic relations between its elements. **Integrity** may be called the strong connection between the constituents of a form.

The phonetic parameters include the **loss of stress** of a function word and the **phonetic erosion** as a loss of phonetic material.

As a functional parameter I labeled the **obligatorification** of the grammaticalized form, i.e. the limitation of freedom of the language users with regard to the grammatical paradigm (cf. Lehmann 2002: 124).

Tense system of the Balkan *Sprachbund*

As already mentioned, the grammaticalization of future and perfect was crucial for the establishment of the now existing temporal system of the Balkan languages. Table 1 presents a general picture of the tense system in Bulgarian, Greek, Albanian and Romanian.

	Bulgarian	Greek	Albanian	Romanian
Present	<i>ходя</i>	<i>γράφω</i>	<i>shkoj</i>	<i>fac</i>
Imperfect	<i>ходех</i>	<i>έγραφα</i>	<i>shkoja</i>	<i>făceam</i>
Aorist	<i>ходих</i>	<i>έγραψα</i>	<i>shkova</i>	<i>(făcui?)</i>
Perfect	<i>съм ходил</i>	<i>έχω γράψει</i>	<i>kam shkuar</i>	<i>am făcut</i>
Pluperfect	<i>бях ходил</i>	<i>είχα γράψει</i>	<i>kisha / pata shkuar</i>	<i>făcusem</i>
Future	<i>ще ходя</i>	<i>θα γράφ/ψω</i>	<i>do të shkoj</i>	<i>voi face o să fac am să fac</i>
Future in the past	<i>цях да ходя</i>	<i>θα έγραφα</i>	<i>do të shkoja</i>	<i>(aveam să fac?)</i>
Future anterior	<i>ще съм ходил</i>	<i>θα έχω γράψει</i>	<i>do të kem shkuar</i>	<i>voi fi făcut</i>
Future anterior in the past	<i>цях да съм ходил</i>	<i>θα είχα γράψει</i>	<i>do të kisha shkuar</i>	-

Table 1. Tense system of the Balkan languages.

The first three rows present the old synthetic tenses in all four languages, i.e. present, imperfect and aorist (the form of the imperfect in the modern Slavic languages is a Slavic innovation (Vaillant 1966: 61), it does not inherit the old Indo-European imperfect, on the contrary, this is a common Slavic process, not related to the language contacts in the Balkan area).

In the diachronous development of Romanian and Greek new analytical tenses replaced old Latin and Greek perfect and future, with correspondences in Albanian and Bulgarian. Future and perfect are innovations that took place on the Balkans, except for perfect in Bulgarian which is a Slavic feature already existing in Old Bulgarian. Subsequently new tenses were formed, based

on future and perfect: future in the past with a morphological marking of future and imperfect; future anterior using the marking of future and perfect; future anterior in the past with a complex marking for future, perfect and imperfect.

As a result of common processes in the Balkans, tenses in Albanian, Greek and Bulgarian are almost identical. In Romanian, though, there are quite a lot exceptions that do not follow the Balkan tense model. Similarly to the common Romance development, aorist in Romanian is almost lost, its functions are taken by the perfect tense which indicates a (simple) event in the past. Romanian is one of the Romance languages (together with Ibero-Romance) and the only Balkan language that preserved the synthetic pluperfect. There are three models of future tense formed with different auxiliaries. The future perfect is based on the *voi* + infinitive model, and the future in the past based on the ‘have’+ conjunctive model appeared only recently and is found in colloquial speech only, it is not even mentioned in grammars. And finally, there is not a future perfect in the past.

Perfect

The synthetic Indo-European perfect was replaced by periphrastic constructions in all Indo-European languages. The new analytic perfect appeared in Balto-Slavic, formed with the auxiliary ‘be’ and the past active participle of the lexical verb. Slavic used the participle ending in *-l* that originates from a verbal adjective (Vaillant 1966: 83). The analytic forms of perfect and pluperfect are already attested in the earliest written documents of Old Bulgarian (Maslov 1988: 76) and both tenses are considered a Slavic feature. In modern Bulgarian among the numerous dialectal varieties of the perfect, the Slavic type ‘be’ + *l*-participle (aorist active participle of both perfective and imperfective verbs) has been generalized in the standard language: *съм писал* ‘I have written, imperfective’ *съм написал* ‘I have written, perfective’. However, in the south and south-east dialects (Strandzha, Trace, Southwest Macedonia) and in Macedonian¹, perfect appears in its Balkanized version, formed from ‘have’ auxiliary and the past passive participle: *имам гледано* ‘I have watched’. What is commonly accepted as a Balkan feature in Bulgarian with respect to the perfect is the fact that this is the only Slavic language that preserved the opposition between perfect and aorist, as in all the other Slavic languages perfect fully replaced aorist.

¹ In Macedonian two models coexist: the Slavic one, ‘be’ + aorist active participle (*сум видел* ‘I have seen’), and the Balkan one, ‘have’ + past passive participle (*имам видено* ‘I have seen’).

In Koine Greek, a functional fusion between perfect and aorist took place that in the 4th century AD ended up with a complete uniformity of their functions. In the early Byzantine papyri perfect was replaced by aorist in most of the occurrences and the fusion between the two tenses led to the disappearance of the synthetic perfect. In the same period different periphrastic constructions started to express the perfect semantics. Syntactic constructions based on two auxiliaries, ‘have’ and ‘be’ + participle, were used in Medieval Greek initially to express voice opposition: *ἔχω γεγραμένον* ‘have written’ for active and *εἰμί γεγραμένος* ‘be written’ for passive. The construction of the type *ἔχω γράψει*, formed by the auxiliary ‘have’ and aorist infinitive, appeared only in the 16th century, but in Modern Greek this is the regular perfect form (cf. Асенова 2002: 241-242 and the authors cited there).

In classical Latin, analytical passive perfect was already formed from the auxiliary ‘be’ and the past participle: *factus sum* ‘be done’. Vulgar Latin developed analytical active perfect constructions based on the auxiliaries ‘have’ and ‘hold’ (Maslov 1988: 72). The modern Romance languages use the auxiliaries ‘have’ and ‘be’ to express voice opposition in perfect. Romanian follows the Romance model of the perfect using the auxiliary ‘have’ and the past participle: *am făcut* ‘I have made’. Unlike French, perfect in Romanian is formed with the auxiliary ‘have’ both from transitive and intransitive verbs: Fr. *j’ai donné* ‘I gave’ / *je suis venu* ‘I came’, Rom. *am dat* ‘I gave’ / *am venit* ‘I came’. Similarly to other Romance languages (French, Italian), aorist has been superseded by perfect, the latter being generalized to express events in the past.

It is difficult to say when the perfect in Albanian emerged, but this process must have been finished centuries before the 16th century, as the analytical perfect and pluperfect forms were already established in the works of the old Albanian authors (Demiraj 1976: 101). Perfect in Albanian is formed following the ‘have’ + participle model, voice opposition is expressed by the use of different auxiliaries, ‘have’ for active and ‘be’ for non-active: *kam parë* ‘I have seen’ / *jam parë* ‘I am seen’.

The Balkan languages started using analytical perfect forms following the overall Indo-European trend. The beginning of grammaticalization of the new forms in the Indo-European languages can be seen in the syntactic constructions containing different verbs further developed into auxiliaries and different types of deverbatives (participles, adjectives, infinitives, etc.). If there is a Balkan model of perfect, that would be the ‘have’ + passive participle model, a feature that can be found in Macedonian, Bulgarian dialects, Albanian and Romanian:

Bulg./Mac. *има́м видено* ‘I have seen’

Alb. *kam parë* ‘I have seen’

Rom. *am văzut* ‘I have seen’

The Modern Greek perfect displays similarities and differences with respect to the Balkan model: it uses ‘have’ as auxiliary, on one hand, but on the other, the deverbal form of the lexical verb is not a participle, but an aorist infinitive, and additionally, the voice opposition is based on morphological alternation in the lexical verb form and not on the auxiliaries: *έχω γράψει* ‘I have written’ / *έχω γραφτεί* ‘I am written’.

The historical development of many languages shows the potential of the verb ‘have’ to be grammaticalized as an auxiliary. As argued by Benveniste, ‘have’ has different nature as compared with ‘be’. Both verbs may express existence, but in the case of ‘be’ there is a relation of identity between two items, while the items connected through ‘have’ are in relation of possessor and possessed (Benveniste 1982). This relation is preserved in many languages, as for example in French and it can be seen in the gender and number agreement of the participle with the object. In the Balkan model the connection is lost and the participle is invariable:

Fr. *C’est peut-être la première oeuvre d’art que j’ai vue dans ma vie.* ‘It’s probably the first piece of art that I have seen in my life.’

Mac. *Ова е најлошата повреда што ја имам видено во мојата тренерска кариера.* ‘This is the worst damage that I have seen in my trainer career.’

In Bulgarian and Greek similar means to express result are used, but they are not grammaticalized. In the resultative syntactic constructions of the type ‘have’ + passive participle the concept of possession is still preserved and it is expressed by the agreement in gender of the participle and the possessed. In addition, the level of morphologization is very low which can be proven by the fact that we can easily insert items between the two parts of the construction.

Та έχω γραμμένα όλα για να τα βρει η κόρη μου. (= та έχω όλα γραμμένα) ‘I have written all that so that one day my daughter could find it.’
Имам написани четири теми за Свищовския университет. (= имам четири теми написани) ‘I have written four items for the exams at the University of Svishtov.’

Grammaticalization parameters of perfect

The Balkan languages follow the common grammaticalization path of the Indo-European languages. The semantic bleaching of some frequent verbs, such as ‘be’² and ‘have’, is a common process that resulted in the loss of

² According to Dik, the copula does not have independent meaning and must be treated as a supportive device both as a copula and as auxiliary (Dik 1987: 56).

their semantic content and their auxiliarization. Considering the Hopper and Traugott's scheme, only the first step to grammaticalization is completed, i.e. the transition from a content to a function word: *content word* > *grammatical word* > *clitic* > *inflectional affix*.

In all Balkan languages perfect has a fixed form that can be easily distinguished from other temporal forms. As it is an analytical form, its integrity is an important indication of grammaticality. With this respect, the Balkan type of 'have'-perfect shows a stronger integrity than the 'be'-perfect in the Balkan Slavic. A sign of morphologization is the strong connection between the two elements of the form: no other lexical or functional item can be inserted between the elements of the 'have'-perfect and the elements themselves have a strict position that cannot be changed, while in the 'be'-perfect pronominal clitics are allowed and the auxiliary and the participle may change their position depending on the word order of the clause (the copula takes the second position in the clause structure):

Alb. * *kam vajzën parë*, * *kam e parë*, * *kam nuk parë*, * *parë kam*;

Bulg. *съм му го дал* 'I have given it to him', *аз съм дал / дал съм* 'I have given'

The paradigmaticization of the perfect comprises its development as a subcategory and further reorganization of the category of tense by the creation of other subcategories using the perfect morphological markers, such as pluperfect and future perfect:

Alb. *kam parë, ke parë, ka parë* ... 'I have seen, you have seen, he has seen ...'

kisha parë, kisha parë, kishite parë ... 'I had seen, you had seen, he had seen'

do të kem parë, do të kesh parë, do të ket parë ... 'I will have seen, you will have seen, he will have seen'

The obligatorification consists in the regular use of the perfect in a typical context. As opposed to other tenses, perfect is required in a context where an action occurred in the past with a focus on its resulting state in the present:

Alb. *Do t'i themi gjërat që deri tani nuk i kemi thënë*. 'We will tell him the things that we haven't told him so far.'

From perfect to evidentiality

Based on perfect, a new category arose in two of the languages of the Balkan *Sprachbund*, Bulgarian and Albanian. Evidentiality is defined as a grammatical means to express the source of information in a given statement (Aikhenvald 2004: xi). Different opinions have been expressed about the period of grammaticalization and with this respect the question of the Turkish

influence has been widely discussed. No matter if we accept the hypothesis of external influence on Bulgarian and Albanian, the internal predisposition of the two languages to create a new category is of great importance. A major role in this process has the preservation of the opposition between perfect and aorist. In that opposition the perfect expresses an event that is non-localized in the past and actual in the moment, and the aorist, on the contrary, denotes an event that is localized in the past and non-actual in the present (Asenova 1996). Subsequently, the event perceived by its result in the present is reinterpreted as a non-witness position, and the concrete event in the past is related to a witness position. In Romanian, where the perfect took over the function of aorist, this semantic reinterpretation was impossible. So far, the question why an evidentiality system was not developed in Greek, although the opposition between aorist and perfect is preserved and the perfect shares the functional and semantic characteristics of the Balkan temporal model, has no satisfactory answer. Brian Joseph offers an extralinguistic explanation: Greek did not develop evidentiality due to social and cultural factors, i.e. the attitude of Greeks toward the preservation of their language, the literary tradition of Greek, the identification of the language with religion, etc. (Joseph 2003: 317).

In Bulgarian the evidential system includes perfect-like forms marked for indirect source of information, opposed to the indicative forms which are marked for direct source. The emergence of the evidential system produced an important morphological change: the formation of an imperfect active participle, which is unique for the Slavic morphology. The process was accompanied by the change of temporal reference of the new participle that started to indicate present. The evidential paradigm contains three morphologically marked indirect evidentials: renarrative marked with lack of auxiliary in the 3rd person (*пише* ‘he writes. ren.’), inferential whose marker is the presence of the auxiliary in the 3rd person (*е пише* ‘he writes, inf.’), and dubitative marked with an additional past participle of the verb ‘be’ – (*бил пише* ‘he writes, dub.’). Additionally, there is an admirative whose forms are homonymical with the renarrative. All indirect evidentials developed a reduced temporal paradigm with tenses grouped in pairs, i.e. one form combines the meaning of two tenses: present and imperfect, perfect and pluperfect, future and future in the past, future anterior and future anterior in the past, aorist.

In Albanian, there is no formal difference between all indirect evidentials and admirative. It is difficult to estimate which is the primary meaning of the form, taking into account the fact that in the modern language the admirative usage prevails considerably over the evidential, but on the other hand occurrences in old texts such as epic poems and folklore tales have a clear evidential character. The evidential/admirative is formed through inversion of the two items of perfect, the auxiliary and the participle, with the respective change

of temporal reference, but the indicative is unmarked for evidentiality. Four tenses constitute the temporal system of evidentiality: present and imperfect are considered synthetic tenses, formed by inversion and further fusion of the indicative perfect and pluperfect, respectively (*kam shkuar* > *shkuakam*, *kisha shkuar* > *shkuakësha*); perfect and pluperfect are analytical tenses formed following the model of the respective indicative tenses, but using the evidential form of the auxiliary (*paskam shkuar*, *paskësha shkuar*).

Grammaticalization parameters of evidentiality

In her typological study of evidentiality Aikhenvald makes a difference between grammaticalized evidentiality and evidential strategy, i.e. the use of other categories (moods, tenses, modal constructions, etc.) to express evidential meaning (Aikhenvald 2004: 105). Bulgarian and Albanian are considered languages with grammaticalized evidentiality, as the evidential forms differentiated from the initial perfect forms.

The semantic parameter consists in the reanalysis of the grammatical meaning of the perfect, which represents a prior event whose results are visible in the present. As opposed to the aorist, the perfect meaning was reinterpreted as representing a non-observed event and gave rise to the indirect evidentiality (Asenova 1996). In Albanian the main and the most frequent meaning is the admirative one expressing surprise of an unexpected event. The prevalence of the admirative over the evidential meaning is due to expressive force of the inversion (Gerdzhikov 2003: 120). The way Albanian evidential is formed may also explain its emphatic functions.

Paradigmatization of evidentiality consists in the development of a temporal system that covers all the temporal values in Bulgarian, except for the inferential, which due to semantic restrictions cannot be used in the non-past, and the non-future plan in Albanian. The form fixation of the evidentials and the admirative should be regarded as a level of differentiation from the initial perfect form. This parameter is fully completed in Albanian, where all of the forms of the evidential/admirative paradigm are unique, i.e. none of them coincides with the perfect. In Bulgarian the homonymy³ between inferential aorist and indicative perfect has been widely discussed (cf. Алексова 2003). Additionally, renarrative aorist differs in the 3rd person only, by the omission of the auxiliary: *ходил е* ‘he has gone, indicative perfect’ / ‘he went, inferential aorist’ vs. *ходил* ‘he went, renarrative aorist’. The low level of differentiation

³ According to Gerdzhikov, the forms under discussion are not homonymous, which would mean they coincide just accidentally, but bipartite, i.e. one form takes part in two grammatical paradigms (Герджиков 2003: 230).

of the Bulgarian evidentials from the initial perfect form is often exaggerated (probably because these are the most frequent evidential forms) and interpreted as a low level of grammaticalization. However, all the other tenses of the renarrative and the inferential, as well as the whole paradigm of the dubitative, have unique forms.

A complete integrity of the form is achieved in Albanian by the fusion of the two elements of the synthetic present and imperfect. The inverted participle and auxiliary formed an accentual (and graphic) unity and the auxiliary assumed the function of affixoid. Additionally, the form moved to a phonetic reduction by losing its ending. In Bulgarian, there is no difference between evidentials and perfect in terms of integrity.

Obligatoriness also displays peculiarities in each of the two languages. In Bulgarian, the use of evidentials is obligatory in a certain context subsuming indirect information, but the admirative may be freely replaced by an indicative form in contexts related to surprising events. In Albanian, due to the grammaticalization pattern that includes inversion, only the most expressive forms, i.e. admirative and dubitative, are to a great extent obligatory, while for the neutral evidential meanings of reporting or inferring a nonwitnessed event the speaker is free to choose between an evidential or an indicative form.

Future as a Balkan feature

Indo-European languages use several auxiliaries to grammatically express futurity, such as 'have' (most of the Romance languages), 'want' (English), 'become' (German), 'go' (English, French), 'be' (Slavic languages), etc. Auxiliaries are used in different formats or sometimes are further transformed into affixes, as in Fr. *je viendrai* 'I will come'. In the Balkan languages the 'want'-future is considered one of the most important features that prove the convergence process and the formation of a *Sprachbund*. What is remarkable in the Balkan future type is not the choice of the same auxiliary, but the fact that all the languages had a different initial point to express futurity and, going through the same stages of grammaticalization, achieved almost identical final point.

Future in Ancient Greek is expressed by the present of the aorist stem, similarly to Old Bulgarian where the present of the perfective stem is used to express futurity (the so-called simple future). Latin future is synthetic, marked with inflectional suffix (*portabo* 'I will carry'). Later on, periphrastic constructions cooccur and tend to replace the old future models: 'have', 'want', 'must, be obliged', 'intend', etc. + infinitive in late Koine Greek, 'be', 'want', 'have', etc. + infinitive in Old Bulgarian, 'have', 'want', 'must', etc. + infinitive in late Latin. The development of the Balkan future model is summarized

by Petya Asenova in the following way: 1) reduction of the verbs that take part in the periphrastic constructions to two, ‘want’ and ‘have’; 2) desemantization and auxiliarization of the verbs; 3) replacement of the infinitive of the lexical verb with conjunctive constructions; 4) transformation of the auxiliary into invariable particle which is induced by the replacement of the infinitive with a finite form (Асенова 2002: 213-215).

As a result of the grammaticalization process in Bulgarian and Greek future is expressed with the same model, ‘want’-particle + present finite verb form (Gr. *θα κάνω*, Bulg. *ще правя* ‘I will make’), but in Bulgarian ‘have’-future is kept in the negative form (*няма да правя* ‘I will not make’). Standard Albanian (based on Tosk dialect) differs from that model by preserving the conjunctive of the lexical verb inflectionally marked only in 2nd and 3rd p. sg., and additionally the preposed conjunctive marker is often omitted in the colloquial speech: *do (të) bëjë* ‘he/she will make’. The Gheg dialect uses the auxiliary ‘have’. There are three future formats in Romanian: ‘want’-auxiliary + infinitive (*voi face* ‘I will make’), ‘have’-auxiliary + conjunctive (*am să fac* ‘I will make’), and ‘will’-particle + conjunctive (*o să fac* ‘I will make’). Only the latter among them adheres to the Balkan model. Interestingly, Serbo-Croatian partly shares this Balkan feature using the ‘want’-auxiliary combined with infinitive (*ja ću raditi* ‘I will work’) and an inverted form with a shortened infinitive in which the auxiliary is in fact transformed into affixoid (*radiću* ‘I will work’).

Grammaticalization parameters of future

The semantic bleaching as a grammaticalization parameter includes the transition from the notion of volition expressed lexically to the more abstract notion of futurity.

The morphologization consists in the transformation of a syntactic structure into a grammatical form and comprises both elements: 1) the functional element follows the pathway: lexical verb > auxiliary > invariable particle; 2) the lexical element evolved from infinitive to subjunctive, and further to present form in Bulgarian and Greek. The change is less advanced in Albanian, where the preposed conjunctive marker (the conjunction *të* ‘to’) is often omitted, but the inflectional marker is preserved. In Romanian the omission of the conjunctive marker is impossible. Future has a fixed form in all the Balkan languages and does not differ from perfect in terms of integrity, i.e. only pronominal clitics may be inserted between its elements: Bulg. *ще му го дам*, Gr. *θα του το δώσω*, Alb. *do t’ia jap*, Rom. *o să i-l dau* ‘I will give it to him’. Similarly to perfect again, paradigmaticization comprises the subcategorical level and further the restructuring of the category of tense.

Phonetic erosion is attested in the grammaticalization process of the functional element. Its development towards invariable particle is accompanied with a phonetic simplification, except for Albanian where the 3rd person sg. has been established as a future particle: Bulg. *хочу* > *уе*, Gr. *θέλω* > *θα*, Rom. *voiu* > *o*; Alb. *do* = *do*.

Future is obligatory in contexts requiring future reference, aside from tense transpositions, such as using present forms with future reference.

From future to presumptive

In all Balkan languages future tenses gave rise to the category of presumptive, based on the epistemic interpretation of futurity. Presumptivity as a probabilistic category is expressed in the Indo-European languages by different means: other verb categories (such as conditional in French), modal verbs, adverbials, etc., but none of them may be accepted as grammaticalized. However, in the languages of the Balkan *Sprachbund* there is a trend towards grammaticalization of the presumptive.

Romanian is widely accepted as a language with a grammaticalized presumptive mood. Among the three future formats, only one served as a basis for the new category – the ‘want’-auxiliary + infinitive format (*voi face* ‘I will make’). This format has been further specialized to express presumptivity with a phonetically reduced auxiliary (with apheresis of the initial *v*): *oi face* ‘I must be making’, *oi fi făcând* ‘I must be making’, *oi fi făcut* ‘I must have made’, etc. On the other hand, there are three other formats with presumptive reading, based on conditional, conjunctive and infinitive forms (cf. Mihoc 2013). The discussion which forms must be included in the presumptive paradigm is still ongoing. A review of different opinions is made by Victor Friedman, who outlines two opposite trends: a minimalist approach that includes one form based on the future format (future auxiliary + *be*-infinitive + gerund of the lexical verb: *va fi cântând* ‘he/she must be singing’), and a maximalist approach that combines different forms of three formats – future, conjunctive and conditional (Friedman 1998: 396–397).

In Bulgarian presumptive emerged as a result of reanalysis of two tenses, future and future anterior. Unlike future tenses, where the omission of the conjunction *да* ‘to’ is considered a final stage of grammaticalization, it is preserved in the presumptive form, although its usage is optional: *уе (да) ходи* ‘he/she must walk’, *уе (да) е ходил* ‘he must have walked’. The presumptive paradigm is further extended with two other tenses, imperfect and pluperfect, in which the entire formation *уе да* is interpreted as a presumptive marker and *да* ‘to’ cannot be omitted: impf. *уе да ходеше*, pluperf. *уе да беше ходил*. Additionally, an alternative paradigm emerged which seems to be a

fusion between presumptive and inferential: impf. *ще да е ходел, ще да е бил ходил*.

In Greek one form is labeled as presumptive, it is a combination of the future particle and the verb in aorist: *θα πήγε* (Holton et al. 2000: 229). However, the future imperfective, the future in the past and the future anterior may also have presumptive reading (Giannikidou and Mari 2016). In Albanian several temporal forms may have presumptive interpretation: future, future in the past, future anterior, and future anterior in the past (GGjSh 1: 316 – 317). A combination of the future particle and a periphrastic present progressive form can be used both with a temporal (future progressive) and a presumptive value.

Table 2 summarizes the presumptive forms *per se* and the forms that may have presumptive reading in the Balkan languages.

	Romanian	Albanian	Bulgarian	Greek
Present (simple)	<i>va/o merge</i>	<i>do të shkojë</i>	<i>ще (да) ходи</i>	<i>θα πηγαίνει</i>
Present progressive	<u><i>va/o fi mergând</i></u>	<i>do të jetë duke shkuar</i>	-	-
Imperfect	-	<i>do të shkonte</i>	<u><i>ще да ходеше</i></u> / <u><i>ще да е ходел</i></u>	<i>θα πήγαινε</i>
Perfect / Aorist	<i>va/o fi mers</i>	<i>do të ketë shkuar</i>	<i>ще (да) е ходил</i>	<u><i>θα πήγε</i></u>
Past progressive	? <u><i>va/o fi fost mergând</i></u>	? <i>do të ishte duke shkuar</i>	-	-
Pluperfect	? <u><i>va/o fi fost mers</i></u>	<i>do të kishte shkuar</i>	? <u><i>ще да беше ходил</i></u> / ? <u><i>ще да е бил ходил</i></u>	? <i>θα είχε πάει</i>

Table 2. Presumptive in the Balkan languages.

In the table, the underlined forms are unique, the rest are temporal forms that may have a presumptive reading in a certain context. The forms with question mark occur only seldom, although some of them are unique.

Grammaticalization parameters of presumptive

The grammaticalization of the presumptive relies on the modal reinterpretation of an already existing grammatical meaning, i.e. futurity. The new category may be defined as probabilistic (Gerdzhikov 2003: 129). Simultaneously, the semantic reanalysis involves change of temporal reference from future to non-future, i.e. present or past. In Romanian, the semantic reanalysis comprises several initial grammatical categories and meanings, respectively.

The morphologization process is not entirely uniform in the Balkan languages. The paradigmaticization trend is advanced in all of them, although there are only a few forms that are exclusively presumptive, none in Albanian. The preservation of the conjunction *da* 'to' in Bulgarian eventually differentiates the presumptive and the indicative use of the homonymous forms (indicative future / presumptive present, indicative future anterior / presumptive perfect). In all the other forms *da* cannot be omitted, which shows that the entire formation *qe da* is interpreted as presumptive marker that can be added to certain temporal forms: *qe da + xodeue*, *qe da + beue xodul*. Phonetic reduction takes place only in the future format of Romanian, both phonetically changed and non-changed forms co-occurring in speech. The reduced forms have exclusively presumptive reading.

While the morphologization is advanced to some extent, the obligatorification of the presumptive is a very weak process due to the possibility to express presumption by lexical means, mainly modal verbs and adverbials:

Alb. *do të ketë ardhur* 'he/she must have come'

duhet të ketë ardhur 'he/she must have come'

ndoshta ka ardhur 'he/she has probably come'

Recent studies show decreasing frequency of the presumptive forms (see for Romanian Zafiu 2009, for Bulgarian Търпоманова 2017).

Conclusions

The paper discusses some processes in the verbal system of the Balkan *Sprachbund* in light of the grammaticalization theory, tracing the development of two tenses and their further reanalysis as new categories. The grammaticalization of the perfect and the future took place in the period of intensive language contacts and situation of bilingualism and multilingualism in the Balkans, except the Slavic 'be'-perfect. However, the development of 'have'-perfect in Bulgarian dialects and Macedonian is a strong proof for the convergence process between the Balkan languages. The grammaticalization of the two tenses rearranged the whole temporal system of the languages of the Balkan *Sprachbund*, which became almost identical in Bulgarian, Albanian and Greek. Tenses display a strong obligatorification, except for some cases of transposition. Furthermore, perfect and future served as a basis for grammaticalization of evidentiality and presumptive, respectively.

Evidentiality is a stable category in Bulgarian and Albanian, with advanced morphologization and differentiation from the initial perfect forms. Peculiarities of each language are observed in obligatorification. The formation of presumptive in all Balkan languages can be regarded as a trend to temporal paradigmaticization with only a few unique forms. On the other hand,

the weak obligatorification and the decreasing frequency make it a marginal category in the Balkan languages.

References

- Aikhenvald, A. (2004). *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press.
- Asenova, P. (1996). Haborija e shqipes dhe mënyra e ritregimit e bullgarishtes. – In: *Seminari XVII ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare*. Tiranë, 18-31 gusht 1996, 565 – 579. Tirana.
- Benveniste, E. (1982). “Être” et “avoir” dans leur fonctions linguistiques. – In: *Problèmes de linguistique générale*, 186 – 207. Paris: Gallimard.
- Demiraj, Sh. (1976). *Morfologjia historike e gjuhës shqipe*. Pjesa II. Tirana: Mihail Duri.
- Demiraj, Sh. (1994). *Gjuhësi ballkanike*. Skopje: Logos-A.
- Dik, S. (1987). Copula Auxiliariation: How and Why? – In: *Historical development of auxiliaries*. Harris, M. & Ramat, P. (Eds.). Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter, 53 – 84.
- Feuillet, J. (1986). Linguistique balkanique. *Cahiers balkaniques*, No 10, 1986.
- Feuillet, J. (2012). *Linguistique comparée des langues balkaniques*. Paris: Institut d’Études Slaves.
- Friedman, V. (1998). The Grammatical Expression of Presumption and Related Concepts in Balkan Slavic and Balkan Romance. – In: *American Contributions to the 12th International Congress of Slavists*. (Flier, M., Al.Timberlake, Eds.), pp. 390 – 405. Bloomington: Slavica.
- GGjSh 1 = Demiraj, Sh. (red.). (2002). *Gramatika e gjuhës shqipe, Vëll. I, Morfologjia*. Tirana: Akademia e Shkencave.
- Giannakidou, A. and A. Mari. (2016). A unified analysis of the future as epistemic modality: the view from Greek and Italian.
<http://home.uchicago.edu/~giannaki/pubs/GiannaMari.Epistemic.future.NLLT.final.pdf> (1 April 2019)
- Heine, B. and M. Reh (1984). *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*. Hamburg: H. Buske.
- Heine B., U. Claudi, and F. Hünemeyer (1991). *Grammaticalization: a conceptual framework*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hopper, P. and E. C. Traugott (1993/2003). *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, B. (1993). *Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Heine, B. and T. Kuteva (2002). *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, B. and T. Kuteva (2007). *The Genesis of Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Holton, D., P. Mackridge and I. Philippaki-Warbuton. (2000). *Γραμματική της Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Πατάκη.

- Joseph, B. D. (2001). Is there such a thing as ‘grammaticalization’? *Language Sciences*, 2001, pp. 163 – 186.
- Joseph, B. D. (2003). Evidentials: summation, questins, prospects. – In: *Studies in Evidentiality (Typological Studies in Language 54)* (A. Aikhenvald and R. M. W. Dixon, Eds.), pp. 307-327. Amsterdam: Benjamins.
- Kopitar, B. (1829). Albanische, walachische u. bulgarische Sprache. *Jahrbücher der Literatur*, Band 46, 59 – 106. Wien.
- Lehmann, C. (1982/2002). *Thoughts on Grammaticalization: A Programmatic Sketch. Vol 1. Arbeiten des Kölner Universalien-Projekt*. Köln: Universität Köln. [Revised edition *Thoughts on Grammaticalization. Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt*, 2002, Nr. 9. Available at: <https://www.christianlehmann.eu/publ/ASSidUE09.pdf>]
- Maslov, J. S. (1988). Resultative, Perfect and Aspect. *The Typology of Resultative Constructions*. (Nedjalkov, V. P., Ed.), 63 – 65. Amsterdam; John Benjamins.
- Meillet, A. (1912). L'évolution des formes grammaticales. *Scientia: rivista internazionale di sintesi scientifica*, vol. 12, p. 384 – 400.
- Mihoc, T. (2013). The Romanian presumptive mood: The key to the Romanian will-future. *Ottawa Papers in Linguistics* (online). http://artsites.uottawa.ca/clo-opl/doc/Mihoc2013.final_.pdf (1 April 2019)
- Miklosich, F. (1861). Die slavischen Elemente im Rumänischen. *Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaft*, Band 12. Wien.
- Traugott E. C. and B. Heine 1991. Introduction. In: *Approaches to Grammaticalization*. (Traugott E. C. and B. Heine, Eds.), 1 – 14. Amsterdam/Priladelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Trubetzkoy, N. S. (1930). Proposition 16. Über den Sprachbund. *Actes du premier congrès international des linguistes à la Haye, du 10-15 avril 1928*, Leiden: A. W. Sijthoff, pp. 17–18.
- Vaillant, A. (1966). *Grammaire comparée des langues slaves*. Tome III, Le verbe. Paris: Klincksieck.
- Zafiu, R.-I. (2009). Interpretări gramaticale ale prezumtivului. – In: *Studii de gramatică. Omagiu Doamnei Profesoare Valeria Gușu Romalo*. (R. Zafiu, B. Croitor, A.-M. Mihail, Eds.), 289 – 305. Bucharest: Editura Universității din București.
- Алексова 2003: Красимира Алексова. Удостоверителен перфект или умозаключителен аорист – от теоретичните основи към преподаването на чужденци. *Публикации от Юбилейната научнопрактическа сесия „40 години ИЧС”*, София, 60 – 66.
- Асенова, П. (1989/2002). *Балканско езикознание*. Велико Търново: Фабер.
- Герджиков, Г. (2003). *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: Университетско издателство “Св. Климент Охридски”
- Търпоманова, Е. (2017). Лексикални, граматични и синтактични средства за изразяване на предположение в българския език. – В: *Надмоцие и приспособяване. Сборник доклади от Международната научна конференция на Факултета по славянски филологии. Том II*. 52 – 59. София: Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски”.

**Mapimi i *Sprachbund-it* edhe teoria e gramatikalizimit:
rasti i gjuhëve ballkanike**

Rezyme

Që nga fillimi i teorisë së *Sprachbund-it*, gjuhët ballkanike konsiderohen përfaqësuese për proceset e konvergjencës. Diakronikisht greqishtja, shqipja, rumanishtja dhe bullgarishtja (në një shkallë më të vogël serbo-kroatishtja) zhvilluan tipare të përbashkëta në të gjitha nivelet gjuhësore, d.m.th. fonologjike, leksikore, morfologjike dhe sintaksore. Sidoqoftë, ngjashmëritë morfo-sintaksore janë thelbësore për konceptin e *Sprachbund-it*, meqë ato janë rezistente ndaj ndryshimeve dhe kërkojnë një kontakt të zgjatur dhe të thellë gjuhësor.

Termi gramatikalizim u prezantua nga gjuhëtari francez Antoine Meillet në fillim të shekullit të 20-të, por korniza teorike u zhvillua disa dekada më vonë. Gramatikalizimi i përcaktuar si “atributim i karakterit gramatikor një fjale autonome të dikurshme” (Meillet 1912) konsiderohet në ditët e sotme si një nga proceset kryesore të ndryshimit të gjuhës.

Karakteristikat gramatikore të *Sprachbund-it* Ballkanik mund të analizohen për sa i përket gramatikalizimit. Në sistemin foljor të gjuhëve ballkanike mund të dallohen disa ndryshime të rëndësishme: foljet ‘dua’ dhe ‘kam’ janë gramatikalizuar dhe inkorporuar përkatësisht në format kohore të së ardhmes dhe të së kryerës. Për më tepër, bazuar në kohën e ardhme, forma të reja u specializuan për të shprehur supozim, ndërsa koha e kryer në shqip dhe bullgarisht e zgjeroi kuptimin e saj për të shprehur habitoren dhe evidencialitetin. Duke përdorur kritere të rrepta, ne mund të vlerësojmë nivelin e gramatikalizimit të tipareve ballkanizmave parësorë, si dhe të ndryshimeve më të vona.

Fjalë kyçe: *Sprachbund* Ballkanik, gramatikalizimi, e kryera, e ardhmja, evidencialiteti, habitortja

Language and Linguistic Studies

Giuseppina Turano

Università Ca' Foscari Venezia – Italia

Tipare sintaksore të fjalive lokative dhe ekzistenciale

Në këtë punim, do të analizojmë strukturën sintaksore të fjalive lokative dhe të fjalive ekzistenciale të gjuhës shqipe. Deri më sot, këto nuk janë trajtuar as në kuadrin e gjuhësisë tradicionale, as në atë të gjuhësisë moderne. Pra, ky punim synon të vërë në dukje tiparet themelore që i karakterizojnë, duke përdorur një kuadër teorik që bazohet në koncepte gjenerative. Strukturat e shqipes do t'i krahasojmë me ato gjegjëse të disa gjuhëve të tjera evropiane, si rusishtja, italishtja, anglishtja, frëngjishtja, për të vënë në dukje dukuritë e përbashkëta ashtu si edhe dallimet midis tyre.

Fjalët kyçe: fjali lokative, fjali ekzistenciale, parafjalë, temë, sintaksë

1. Hyrje

Në këtë punim, do të analizojmë dy lloje fjalish: lokativet dhe ekzistencialet. Me fjali lokative kuptojmë atë tip fjalie që tregon se cili është vendi ku ndodhet diçka: për shembull 'librat' në (1). Me fjali ekzistenciale kuptojmë atë tip fjalie që i referohet ekzistencës ose pranisë së diçkaje: për shembull 'libra' në (2):

(1) librat janë mbi bankë

(2) mbi bankë ka libra

Fjalitë lokative dhe ekzistenciale të gjuhës shqipe nuk kanë qenë kurrë objekt i studimeve specifike, as në kontekstin e gramatikës tradicionale, as me metodat e gjuhësisë moderne. Këtu do të ndalemi në strukturën sintaksore të këtyre fjalive, për të vënë në dukje tiparet themelore që i karakterizojnë. Strukturat e shqipes do t'i krahasojmë me ato gjegjëse të disa gjuhëve të tjera evropiane, me të cilat shqipja ka disa pika të përbashkëta ashtu si edhe disa dallime.

Në kuadrin e gjuhësisë moderne, këto dy lloje fjalish kanë tërhequr vëmendjen e studiuesve duke u nisur nga vitet '90 të shekullit njëzet. Ndër të parët citojmë studiuesin Ray Freeze (1992), i cili, duke analizuar gjuhë të familjeve të ndryshme gjuhësore, ka propozuar një teori të unifikuar të fjalive lokative dhe të fjalive ekzistenciale e bazuar në një strukturë sintaksore të vetme në të cilën argumentet tematike janë dy: Lokativi, që realizohet si sintagmë parafjalore (*mbi bankë*), dhe Tema, që realizohet si sintagmë emërore (*librat/libra*). Pra, në themel të të dy konstrukteve, kemi një strukturë sintaksore të vetme. Interpretimet e ndryshme, lokativ vs ekzistencial, vijnë nga rendi relativ i dy argumenteve, siç e shpjegon autori, duke përdorur shembuj nga gjuha ruse, në të cilën fjalitë lokative dhe ato ekzistenciale kanë të njëjtat argumente me të njëjtën formë morfologjike, por me vend të ndryshëm: me temën (*kniga* 'libër') që i paraprin lokativit (*na stole* 'mbi bankë'), fjalia është lokative, si në shembullin (3):

(3) *Kniga byla na stole* (Freeze 1992)
 'Një libër/libri ishte mbi bankë'

Me rendin e përmbytur, ku lokativi (*na stole*) i paraprin temës (*kniga*), fjalia është e identifikuar si fjali ekzistenciale, si në shembullin (4):

(4) *Na stole byla kniga* (Freeze 1992)
 mbi bankë ishte libër/libri
 'Mbi bankë kishte një libër'

Ndryshimi i kuptimit lidhet ngusht me rendin e argumenteve. Ky konstatim është në bazë të mendimit të Freez-it se lokativet dhe ekzistencialet thjesht paraqesin renditje të ndryshme të të njëjtëve përbërës.

Duke u nisur prej kësaj ngjashmërie strukturore, Freez-i (1992) ka hipotetizuar një strukturë sintaksore të vetme në themel të të dy konstrukteve. Sipas Freez-it, në fakt, struktura bazë e këtyre konstrukteve është e njëjtë, ndërsa struktura sipërfaqësore është rezultat i mënyrës se si të dy përbërësit vendosen brenda çdo strukture të vetme. Kështu, kur gjejmë një lokativ në pozicionin e subjektit, struktura bëhet ekzistenciale, ndërsa kur në pozicionin e subjektit gjejmë temën, struktura bëhet lokative. Pra, ajo që i bën këto fjali të dallojnë nga njëra-tjetra është se njëri prej dy argumenteve zhvendoset drejt fillimit të fjalisë, në pozicionin e kryefjalës.

Përveç kësaj veçorie, një tjetër tipar i përbashkët, në gjuhët që shfaqin këtë alternim të vendit ku gjenden tema dhe lokativi, është një efekt shquarsie që ka të bëjë me temën: nëse tema është një sintagmë emërore e shquar, kjo duhet të qëndrojë në fillim të fjalisë, ku luan rolin e kryefjalës. Nëse tema

është një sintagmë emërore e pashquar, duhet të qëndrojë në fund të fjalisë; në këtë rast, kryefjala e strukturës është përbërësi lokativ që gjendet në fillim të fjalisë.

Kështu, sipas Freez-it ka një marrëdhënie shumë të ngushtë midis zhvendosjes së temës dhe shquarsisë së saj. Thënë ndryshe, është pikërisht kategoria e shquarsisë që e bën të domosdoshme lëvizjen e temës në fillim të fjalisë.

Në gjuhën ruse, efekti i shquarsisë nuk dallohet mirë sepse sintagma emërore *kniga* ‘libër’, që shfaqet në strukturat lokative dhe ekzistenciale, mbetet morfologjikisht e pandryshuar, kështu që nuk është e qartë nëse ajo është një formë emërore e shquar ose e pashquar. Kuptimi i saj varet nga konteksti, prandaj është e pamundur ta testojmë këtu.

Ndërvarësia mes lëvizjes së temës dhe kategorisë së shquarsisë mund të testohet në gjuhë të tjera, si italishtja, për shembull, që i ngjan gjuhës ruse sepse interpretimi i fjalive, edhe në këtë gjuhë, varet nga rendi i të dy argumenteve. Pra, në shembullin (5), ku tema është në fillim të fjalisë, kemi një fjali lokative:

- (5) *Il libro è sul tavolo*
‘Libri është mbi bankë’

kurse në shembullin (6), ku në fillim të fjalisë kemi sintagmën lokative, fjalia është ekzistenciale¹:

- (6) *Sul tavolo c'è un libro*
mbi bankë Ø është një libër
‘Mbi bankë ka një libër’

Siç shihet, kuptimet e ndryshme të këtyre fjalive rrjedhin nga pozicioni i dy argumenteve, ashtu siç e ka argumentuar Freez-i, për gjuhët e tjera. Pra, italishtja përdor të njëjtën teknikë të gjuhës ruse. Por, ndryshe nga rusishtja, italishtja shënon qartë kategorinë e shquarsisë/pashquarsisë, nëpërmjet nyjave shquese dhe joshquese/zero. Dallimi morfologjik midis sintagmave emërore të shquara dhe sintagmave emërore të pashquara bëhet me anë të nyjave shquese *il/lo/la/i/gli/le* (këta janë baraz me treguesit emëror të shquarsisë -i,-u, -a, -ja,

¹ Në italisht, në të vërtet, kemi një situatë pak të ndryshme në krahasim me rusishten: në fjalinë ekzistenciale, është i domosdoshëm përdorimi i klitikut lokativ *ci*:

- (i) *Sul tavolo c'è un libro*
mbi bankë Ø është një libër
‘Mbi bankë ka një libër’
(ii) **Sul tavolo è un libro*

-t, -të, që, në gjuhën shqipe, u prapavendosen emrave), nyjave joshqese *un/uno/una* ('një') ose nyjes zero.

Efekti i shquarsisë, që Freez-i, e konsideron, së bashku me lëvizjen e argumenteve, si faktor për ndryshimin e kuptimit nga lokativ në ekzistencial, del qartë në italisht, ku tema në fillim të fjalisë duhet të jetë e shquar, ndërsa kur mbetet në fund të fjalisë, duhet të jetë e pashquar. Ky korrelacion del në pah duke krahasuar fjalitë gramatikore në (7a) dhe (8a) me ato jogramatikore në (7b) dhe (8b):

- (7) a. *Il libro è sul tavolo*
'Libri është mbi bankë'
b. **Un libro è sul tavolo*
një libër është mbi bankë

- (8) a. *Sul tavolo c'è un libro*
mbi bankë është një libër
'Mbi bankë ka një libër'
b. **Sul tavolo c'è il libro*
mbi bankë është libri

Kështu, shembujt e italishtes tregojnë se, kur fjalia ka një sintagmë emërore të shquar, kjo duhet të shkojë lart, në pozicionin e subjektit. Kur ka një sintagmë emërore të pashquar, kjo duhet të mbetet brenda sintagmës foljore, duke i lënë sintagmës lokative pozicionin e subjektit.

Sipas Freez-it, këto janë dy tiparet që dallojnë fjalitë lokative nga ato ekzistenciale: ndryshimi i vendit të argumenteve dhe trajta e shquar ose e pashquar e temës. Gjuha ruse dhe ajo italiane i përshtaten kësaj teorie, edhe pse këto dy gjuhë nuk janë të lidhura gjenetikisht.

Pak gjuhë në botë, sipas Freez-it, nuk shfaqin ndryshimin e rendit të dy argumenteve. Ndër gjuhët evropiane, një shembull është ai i gjuhës angleze, e cila ka temën (*book* 'libër') gjithmonë përpara lokativit (*on the table* 'mbi bankë'), si në fjalinë lokative (9) ashtu dhe në fjalinë ekzistenciale (10):

- (9) *The book is on the table*
'Libri është mbi bankë'

- (10) *There is a book on the table*
Ø është një libër mbi bankë
'Mbi bankë ka një libër'

Në këtë pikë, anglishtja sillet ndryshe nga rusishtja dhe italishtja. I vetmi element që ndryshon vend, në shembujt e mësipërm, është folja *is* ‘është’, që shfaqet një herë pas (9) dhe një herë përpara temës (10). Pra, anglishtja ka një model që dallon nga gjuhët e tjera sepse nuk ka alternim midis temës dhe lokativit dhe nuk përdor ndryshimin e vendit të argumenteve si faktor për ndryshimin e kuptimit të fjalive. Megjithatë, anglishtja bashkëndon me gjuhët e tjera tiparin e shquarsisë, por ky tipar nuk lidhet dot me zhvendosjen e temës, që, siç e pamë, nuk lëviz në fillim të fjalisë. Shquarsia e temës luan gjithsesi rol të rëndësishëm për të dalluar fjalinë lokative prej asaj ekzistenciale. Pra, fjalia lokative ka temë të shquar (11a) dhe nuk pranon temë të pashquar (11b):

- (11) a. *The book is on the table*
 ‘Libri është mbi bankë’
 b. **A book is on the table*
 një libër është mbi bankë

Ndërsa, fjalia ekzistenciale kërkon temë të pashquar (12a) dhe nuk pranon temë të shquar (12b):

- (12) a. *There is a book on the table*
 ‘Mbi bankë ka një libër’
 b. **There is the book on the table*
 është libri mbi bankë

Dy tipare të tjera, që Freez-i nuk i vë në dukje, por që i bashkëndajnë, pak o shumë, të gjitha gjuhët që autori ka analizuar janë: a) përdorimi i foljes *JAM* dhe b) përshtatja e foljes *JAM* me temën.

Italishtja është një prej atyre gjuhëve që i shfaq të dyja këto tipare: në gjuhën italiane, fjalitë lokative dhe fjalitë ekzistenciale ndërtohen me foljen *ESSERE* ‘Jam’. Folja përshtatet gjithmonë me temën, siç mund ta vërejmë në shembujt (13), ku folja *è* është në vetën e tretë njëjës, si tema *il libro/un libro* ‘libri/ një libër’:

- (13) a. *Il libro è sul tavolo*
 ‘Libri është mbi bankë’
 b. *Sul tavolo c’è un libro*
 mbi bankë Ø është një libër
 ‘Mbi bankë ka një libër’

Edhe kur tema është në shumës, si *i libri/dei libri* ‘librat/disa libra’, kjo përshtatet me foljen në vetën e tretë shumës *sono* ‘janë’:

- (14) a. *I libri sono sul tavolo*
 ‘Librat janë mbi bankë’
 b. *Sul tavolo ci sono dei libri*
 mbi bankë Ø janë disa libra
 ‘Mbi bankë ka disa libra’

Fjalitë lokative dhe ekzistenciale ku folja nuk përshtatet me temën janë jogramatikore, si në shembujt (15) dhe (16):

- (15) a. **Il libro sono sul tavolo*
 libri janë mbi bankë’
 b. **Sul tavolo ci sono un libro*
 mbi bankë Ø janë një libër
 (16) a. **I libri è sul tavolo*
 librat është mbi bankë
 b. **Sul tavolo c'è dei libri*
 mbi bankë Ø është disa libra

Edhe në gjuhën angleze, këto dy lloje fjalësh ndërtohen me foljen *BE* ‘Jam’, e cila përshtatet me temën, si në fjalitë lokative:

- (17) a. *The book is on the table*
 ‘Libri është mbi bankë’
 b. *The books are on the table*
 ‘Librat janë mbi bankë’

ashtu si në fjalitë ekzistenciale:

- (18) a. *There is a book on the table*
 ‘Mbi bankë ka një libër’
 b. *There are books on the table*
 ‘Mbi bankë ka libra’

Midis gjuhëve evropiane, gjendet një gjuhë tjetër, me një model të ndryshëm: frëngjishtja. Në këtë gjuhë, si në anglisht, të dy argumentet, tema dhe lokativi, nuk ndryshojnë vend: tema gjithmonë i paraprin lokativit në fjalinë lokative (19), ashtu si në fjalinë ekzistenciale (20):

- (19) *Le livre est sur la table*
 ‘Libri është mbi bankë’

- (20) *Il y a un livre sur la table*
Ø Ø ka një libër mbi bankë
'Mbi bankë ka një libër'

Por, ndryshe nga anglishtja dhe nga gjuhë të tjera, në frëngjisht, këto dy lloj fjalish nuk ndërtohen të dyja me foljen *ÊTRE* 'Jam'. Kjo shfaqet vetëm në fjalitë lokative (19), ndërsa fjalitë ekzistenciale kërkojnë foljen *AVOIR* 'Kam' (20).

Frëngjishtja ka një veçori tjetër: tema përshtatet me foljen vetëm në fjalitë lokative, ku folja është *ÊTRE* 'Jam', si në shembullin (21), ku tema njëjës përshtatet me foljen në vetën e tretë njëjës:

- (21) *Le livre est sur la table*
'Libri është mbi bankë'

dhe në shembullin (22), ku tema, në shumës, përshtatet me foljen në vetën e tretë shumës:

- (22) *Les livres sont sur la table*
'Librat janë mbi bankë'

Në fjalitë ekzistenciale, ku folja është *AVOIR* 'Kam', kemi një kryefjalë si *il*, që nuk ka përmbajtje semantike, por përdoret vetëm për të mbushur vendin e kryefjalës, sepse frëngjishtja nuk e pranon që vendi i kryefjalës të mbetet i pashprehur. Kur fjalia është ekzistenciale, folja *AVOIR* 'Kam' nuk përshtatet me temën, por vetëm me subjektin *il*, siç e tregojnë shembujt (23):

- (23) a. *Il y a un livre sur la table*
Ø Ø ka një libër mbi bankë
'Mbi bankë ka një libër'
b. *Il y a des livres sur la table*
Ø Ø ka disa libra mbi bankë
'Mbi bankë ka disa libra'
c. **Il y ont des livres sur la table*
Ø Ø kanë disa libra mbi bankë

Frëngjishtja bashkëndan me gjuhët e tjera vetëm efektin e shquarsisë së temës: kërkon një sintagmë emërore të shquar në fjalitë lokative dhe një sintagmë emërore të pashquar në fjalitë ekzistenciale:

- (24) a. *Le livre est sur la table*
 ‘Libri është mbi bankë’
 b. **Un livre est sur la table*
 një libër është mbi bankë
- (25) a. *Il y a des livres sur la table*
 ka disa libra mbi bankë
 b. **Il y a les livres sur la table*
 ka librat mbi bankë

Nga kjo paraqitje, sado e shkurtër, bie në sy fakti se ka disa dallime midis gjuhëve. Edhe kur strukturat sintaksore të gjuhëve duket se ngjajnë, shfaqen veçori tipike për çdo gjuhë. Rusishtja, për shembull, nuk dallon morfologjikisht shquarsinë/pashquarsinë e temës. Italishtja përdor një klitik lokativ në fjalitë ekzistenciale. Anglishtja nuk përdor ndryshimin e vendit të argumenteve për të transformuar fjalitë lokative në fjali ekzistenciale. Frëngjishtja, ashtu si anglishtja, nuk ndryshon rendin e argumenteve por dallon fjalitë përmes foljeve *ÊTRE* ‘Jam’ dhe *AVOIR* ‘Kam’. Megjithatë, ka një pikë në të cilën këto gjuhë bashkohen: tema, në fjalitë lokative, duhet të jetë e shquar ndërsa, në fjalitë ekzistenciale, duhet të jetë e pashquar.

Pas kësaj hyrjeje, në të cilën kemi paraqitur të dhënat e disa gjuhëve evropiane, dhe, duke pasur parasysh këtë linjë hulumtimi, do të ndalemi tani në disa veçori dhe karakteristika të fjalive lokative dhe ekzistenciale të gjuhës shqipe.

2. Të dhënat e shqipes

Siç e përmendëm më sipër, nuk ka, deri më sot, studime të veçanta kushtuar fjalive lokative dhe ekzistenciale të gjuhës shqipe. Ato nuk janë trajtuar as në kuadrin e gjuhësisë tradicionale, as në atë të gjuhësisë moderne. Në këtë seksion, do të shqyrtojmë strukturën morfo-sintaksore të këtyre fjalive për të vënë në dukje tiparet themelore që i karakterizojnë.

Siç do ta shohim, shqipja ka një model të përzier, që në disa trajta u përafrohet të dhënave të rusishtes dhe të italishtes, ndërsa, në disa trajta të tjera u përafrohet të dhënave të frëngjishtes. Pra, në disa pika u jep mbështetje supozimeve të Freez-it, ndërsa në disa pika të tjera, hipotezat e këtij autori nuk mund t’i zbatohen gjuhës shqipe.

Prej shembujve të sjellë në (1) dhe (2), që po risjellim në (26), del se edhe në këtë gjuhë, argumentet sintaksore të fjalive lokative dhe ekzistenciale janë dy: tema, e shprehur me anë të një sintagme emërore (‘librat’/‘libra’) dhe lokativi, i shprehur me anë të një sintagme parafjalore (‘mbi bankë’):

- (26) a. Librat janë mbi bankë
b. Mbi bankë ka libra

Variante të këtyre fjalive mund të ndërtohen edhe me parafjalën ‘në’, siç mund të shihet në (27):

- (27) a. Nxënësit janë në klasë
b. Në klasë ka nxënës

Ajo që bie menjëherë në sy është se, edhe në shqip, rendi i argumenteve ndryshon interpretimin e fjalive. Në qoftë se tema (‘librat’/‘nxënësit’) i paraprin lokativit (‘mbi bankë’/‘në klasë’), si në shembujt (26a) dhe (27a), atëherë fjalia është lokative. Me rendin e përmbysur, si në shembujt (26b) dhe (27b), fjalia është ekzistenciale. Strukturat ekzistenciale pa përmbysjen e dy argumenteve nuk janë gramatikore (28), duke dëshmuar se rendi i argumenteve lidhet me kuptimin e fjalive dhe se lëvizja e sintagmës lokative në fillim të fjalisë është e domosdoshme (29):

- (28) a. *Ka libra mbi bankë
b. *Ka nxënës në klasë

- (29) a. Mbi bankë ka libra
b. Në klasë ka nxënës

Kështu, edhe shqipja e provon teorinë e Freez-it se lokativet dhe ekzistencialet paraqesin renditje të ndryshme të të njëjtëve përbërës. Organizimi i argumenteve brenda fjalisë është i njëjtë me atë të rusishtes dhe të italishtes.

Edhe pse teoria e Freez-it duket e përshtatshme për gjuhën shqipe, siç e thamë më lart, përfundimi i autorit nuk mund t’i zbatohet tërësisht shqipes sepse në shqip, rendi i ndryshëm i dy përbërësve nuk është i mjaftueshëm për të dalluar këto dy struktura. Siç shihet në (26) dhe (27), krahas ndryshimit të rendit të argumenteve, shqipja ka një veçori tjetër: fjalia lokative kërkon foljen ndihmëse *JAM*, ndërsa ajo ekzistenciale kërkon foljen ndihmëse *KAM*. Pra, fjalia lokative (30a) është gramatikore vetëm me foljen *JAM*: kjo nuk mund të zëvendësohet nga folja *KAM*, që është e papranueshme (30b):

- (30) a. Librat janë mbi bankë
b. *Librat/libra kanë/ka mbi bankë

Përkundrazi, fjalia ekzistenciale është gramatikore me foljen *KAM* (31a), ndërsa përdorimi i foljes *JAM* sjell agramatikalitet (31b):

- (31) a. Mbi bankë ka libra
b. *Mbi bankë janë libra/librat

Pra, përzgjedhja e foljes ndihmëse ka rol diferencues. Këtu shqipja ka një lloj ngjashmërie me frëngjishten, e cila përdor foljen *ÊTRE* ('Jam') në fjalitë lokative dhe foljen *AVOIR* ('Kam') në fjalitë ekzistenciale. Por kjo ngjashmëri nuk është e plotë sepse strukturat lokative dhe ekzistenciale të gjuhës shqipe largohen nga ato të frëngjishtes në dy pika. E para është se në gjuhën franceze, tema *le livre* i paraprin gjithmonë sintagmës lokative *sur la table*, veçori kjo që e hasim edhe në anglisht, e cila megjithatë dallon nga frëngjishtja sepse nuk shfaq alternim të foljeve ndihmëse. Pika e dytë është se në frëngjisht, folja *AVOIR* ('Kam'), e domosdoshme në fjalitë ekzistenciale, përshtatet me subjektin espletiv *il*, siç e tregojnë shembujt (23), kurse, në gjuhën shqipe, folja *KAM* nuk përshtatet me asnjë argument. Kështu, në shembullin (32b), kemi foljen 'ka', në formën e tretë njëjës, që nuk përshtatet me temën 'libra', që është në shumës. Megjithatë fjalia është gramatikore. Përkundrazi, në shembullin (32c), kemi foljen 'kanë' në shumës si tema 'libra', por fjalia është jogramatikore:

- (32) a. Mbi bankë ka një libër
b. Mbi bankë ka libra
c. *Mbi bankë kanë libra

Pra, të dhënat e gjuhës shqipe, ku folja *KAM* nuk përshtatet me asnjë argument brenda fjalisë, nuk përputhen as me ato të frëngjishtes.

Të gjitha këto veçanti e bëjnë shqipen të ketë disa dallime në krahasim me gjuhën ruse, italiane, angleze, franceze. Të vetmin tipar të përbashkët që bashkëndan shqipja me gjuhët e mësipërme është trajta e shquarsisë/pashquarsisë së temës, që në gjuhën shqipe del qartë si në italisht, frëngjisht, anglisht. Kështu, kur tema gjendet në fillim të fjalisë, në pozicionin e kryefjalës, kemi një sintagmë emërore të shquar, siç shihet nga kundërvënia midis fjalisë gramatikore dhe asaj jogramatikore në shembujt (33):

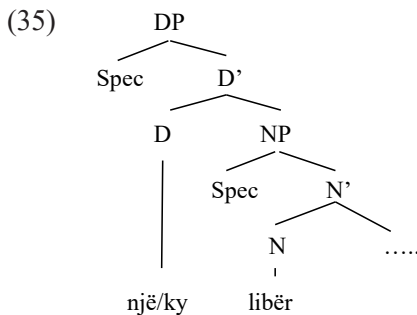
- (33) a. Librat janë mbi bankë
b. *Libra janë mbi bankë

ndërsa, kur në fillim të fjalisë gjendet përbërësi lokativ 'mbi bankë', tema, në fund të fjalisë, duhet të jetë e pashquar:

- (34) a. Mbi bankë ka libra
 b. *Mbi bankë ka librin/librat

Thënë shkurt, emrat në trajtën e pashquar nuk mund të shfaqen në fjalitë lokative, ndërsa emrat në trajtën e shquar nuk mund të shfaqen në fjalitë ekzistenciale. Nga vjen ky kufizim? Si përftohet kuptimi i shquarsisë/pashquarsisë së emrave?

Në kuadrin e gramatikës gjenerative, shumë studiues janë marrë me strukturën e brendshme të sintagmës emërore dhe me kategorinë e determinantit që përkon me vetitë referenciale të emrit. Abney (1987), i pari, propozon t'i shtohet projeksonit maksimal NP (*Noun Phrase*) projekcioni DP (*Determiner Phrase*). Sipas autorit, D është pozicioni ku shfaqen vetitë e shquarsisë së emrit, si trajta e shquar, nyja e përparme 'një', përemrat dëftorë si 'ky'/'ai' e kuantifikatorët si 'disa', 'shumë', 'pak', etj. Kategoria D fikson referencialitetin e emrit. Pra, emri del si komplement i determinantit D që projekton një sintagmë determinante DP:



Në këtë skemë, koka D merr si komplement projeksonin maksimal të emrit (NP). Në pozicionin kokë N është gjeneruar emri ndërsa në pozicionin kokë të sintagmës determinante D gjenerohet determinanti. D është pozicioni ku gjenerohet edhe trajta e shquar e emrit që bashkohet me emrin kur ky zhvendoset në pozicionin D për t'u trupëzuar me nyjen. Pra, nga forma, emrat mund të jenë DP (kur shoqërohen nga një element i tipit D) ose NP (kur emri shfaqet pa elemente të kategorisë D).

Nga pikëpamja semantike, dallimi midis emrave të shquar e të pashquar bazohet në vetitë referenciale. Stockwell (1973), ashtu si edhe të tjerë, dallon tri klasa emrash:

- (36) 1. Emra të shquar
 2. Emra të pashquar me interpretim specifik
 3. Emra të pashquar me interpretim jospesifik

Në gjuhën shqipe, janë emra të shquar emrat e përveçëm si ‘Benin’ në (37a), emrat në trajtën e shquar si ‘djalin’ në (37b), emrat e shoqëruar nga përemrat dëftorë si ‘atë djalë’ në (37c).

- (37) a. Mjeku vizitoi Benin
- b. Mjeku vizitoi djalin
- c. Mjeku vizitoi atë djalë

Të tria sintagmat në (37) janë projeksione maksimale DP.

Janë emra të pashquar me interpretim specifik emrat e shoqëruar nga nyja e përparme si ‘një makinë’ në (38):

- (38) Beni bleu një makinë

Edhe ky është një projeksion maksimal DP.

Janë emra të pashquar me interpretim jospecifik emrat në formën bazike, pa elemente të kategorisë D, si ‘makinë’ në (39):

- (39) Beni bleu makinë

Ndryshe nga të tjerët, emri ‘makinë’ në (39) nuk është projeksion maksimal DP, por projeksion maksimal NP.

Pra, interpretimi specifik-jospecifik i emrave varet nga prania ose mungesa e elementeve të kategorisë D.

Duke pasur në fokus këto fakte, kthehemi tek fjalitë lokative dhe ekzistenciale. Siç e pamë më sipër, një prej kufizimeve që i karakterizon është se fjalitë lokative kërkon temë të shquar, kurse ajo ekzistenciale kërkon temë të pashquar. Ky dallim lidhet ngusht me funksionin gramatikor të temës: në fjalinë lokative, tema kryen funksionin e kryefjalës siç e dëshmon fakti se shfaqet në rasën emërore:

- (40) a. Libri është mbi bankë/Librat janë mbi bankë
- b. *Librin/librit është mbi bankë/*Librave/librash janë mbi bankë

ndërsa, në fjalinë ekzistenciale, tema kryen funksionin e kundrinorit, siç e dëshmon nyja ‘të’ e mbiemrit në shembullin (41a):

- (41) a. Mbi bankë ka një libër të ri/një çantë të re
- b. *Mbi bankë ka një libër i ri/një çantë e re

Ky fakt ka rëndësi të veçantë sepse, siç e shpjegon Longobardi (1992), vetëm sintagmat DP, jo sintagmat NP, mund të kryejnë funksionin e kryefjalës. Kjo vlen për të gjitha foljet, pavarësisht nga fakti nëse janë kalimtare (42) ose jokalimtare (43):

- (42) a. Studenti lexon librin/Studentët lexojnë librat
- b. Një/ai student lexon librin/Disa/ata studentë lexojnë librat
- c. *Student lexon librin/*Studentë lexojnë librat

- (43) a. Studenti fle/Studentët flenë
- b. Një/ai student fle/Disa/ata studentë flenë
- c. *Student fle/*Studentë flenë

Pra, janë gramatikore fjalitë (42a-b) dhe (43a-b) që kanë për kryefjalë një sintagmë DP, ndërsa jogramatikor janë shembujt (42c) dhe (43c), ku emri del në trajtën e pashquar, në formën bazike, i pashoqëruar nga elemente të kategorisë D. Në (42c) dhe (43c), emri projekton vetëm kokën N të një sintagme NP.

Veçori e ndërtimeve lokative, në të gjitha gjuhët që kemi marrë në konsideratë në këtë punim, është se tema, në pozicionin e kryefjalës, shprehet me anë të një emri, jo vetëm të shquar, por edhe specifik. Pra, ky kufizim lidhet, nga njëra anë me faktin se kryefjala duhet të jetë një DP referenciale (Longobardi 1992), dhe nga ana tjetër me karakteristikat semantike të lokativit.

Për sa i përket temës, në fjalitë ekzistenciale, kjo, siç e kemi parë në (41), kryen funksionin e objektit. Kundrinorët, ndryshe nga kryefjalët, mund të shprehen me anë të sintagmave DP ose NP:

- (44) a. Beni bleu makinën/Beni bleu makinat
- b. Beni bleu atë/një makinë/Beni bleu ata/disa makina
- c. Beni bleu makinë/Beni bleu makina

Ndryshe nga ndërtimet (42c) dhe (43c), që janë jogramatikore, ato në (44c) janë gramatikore, duke dëshmuar se kur emri luan rolin e kundrinës mund të shprehet me anë të një forme bazike si ‘makinë’/‘makina’.

Duke u kthyer tek ekzistencialet, tema, që luan rolin e kundrinës, mund të shprehet me anë të një emri të pashquar në formën bazikë si ‘libra’ (45a), me anë të një emri të shoqëruar nga nyja e përparme (45a) ose me anë të kuantifikatorëve (45b). Emrat e shquar (45c), ashku siç i klasifikojnë Stockwell-i etj. (1973), nuk lejohen sepse semantika e ekzistencialit kërkon një emër të pashquar me interpretim specifik ose jospecifik.

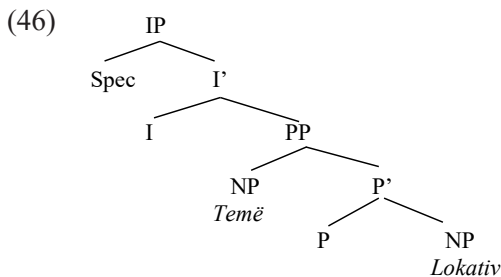
- (45) a. Mbi bankë ka libra/ka një libër
 b. Mbi bankë ka shumë/pak/disa libra
 c. *Mbi bankë ka librin/këtë libër/atë libër

Nga kjo skicë krahasuese e disa gjuhëve evropiane, pa lidhje të ngushta gjenetike midis tyre, del se modeli i formimit të fjalive lokative dhe ekzistenciale të gjuhës shqipe, edhe pse ka ngjashmëri me atë të gjuhëve të tjera, nuk përputhet plotësisht me asnjërin prej tyre: strukturat e analizuar nuk janë plotësisht simetrike. Pra mund të dalim në përfundimin se shqipja ka veçoritë e veta, që e dallojnë nga ato të gjuhëve të tjera.

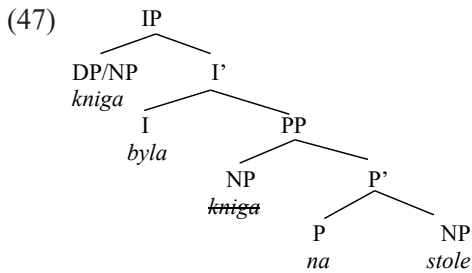
3. Analiza

Pas kësaj paraqitjeje të shkurtër, le të saktësojmë strukturën e brendshme të fjalive lokative dhe ekzistenciale.

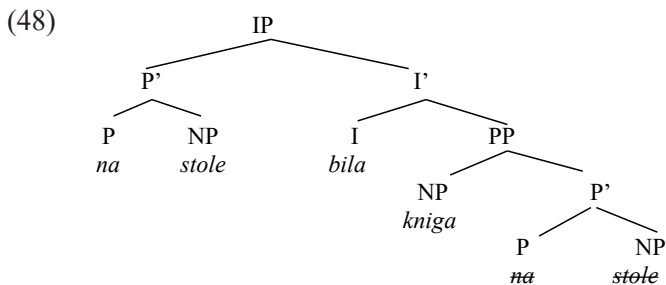
Sipas Freez-it (1992) këto janë të derivuara nga një strukturë bazë ku të dy elementet, tema dhe lokativi, gjenerohen brenda një sintagme parafjalore PP (*Prepositional Phrase*), përkatësisht në pozicionin e specifikuesit (tema) dhe në pozicionin e komplementit (lokativi):



Nga kjo strukturë bazë, Freez-i gjeneron fjalinë lokative me anë të lëvizjes së temës në pozicionin SpecIP (specifikuesi i *Inflectional Phrase*). Pema sintaksore në (47) ilustron derivimin e fjalisë lokative me të dhënat e rusishtes: tema *kniga* ('libri'), që në fjalitë lokative shërben si kryefjalë, lëviz në pozicionin SpecIP ku i caktohet rasia emërore nga folja *byla* ('ishte'), që realizohet në pozicionin e kokës I (*Inflection*), ku gjenerohen dhe kontrollohen trajtat e kohës dhe të vetës:



Ndryshe nga fjalitë lokative, që gjenerohen me zhvendosjen e temës, në fjalitë ekzistenciale, sipas Freez-it, është sintagma lokative *na stole* ('mbi bankë') që lëviz në ballë të fjalisë, në pozicionin e specifikuesit të sintagmës IP, duke dhënë rendin linear lokativ-temë:



Tema *kniga* ('libri'), që në këtë rast është kundrinë, mbetet në pozicion e saj fillestar.

Një analizë e tillë, sipas Freez-it, arrin të derivojë si ndërtimet lokative ashtu dhe ndërtimet ekzistenciale.

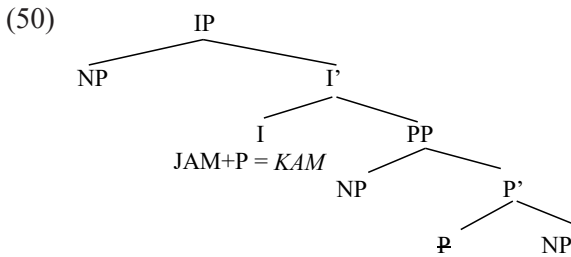
Edhe pse struktura e propozuar nga Freez-i derivon në mënyrë të thjeshtë të dhënat e gjuhës ruse, ajo nuk merr parasysh faktin se, në disa gjuhë, për të gjeneruar fjalitë ekzistenciale, veç lëvizjes së sintagmës lokative në ballë të fjalisë, është e domosdoshme folja *KAM* në vend të foljes *JAM*, që shfaqet në fjalitë lokative. Pra, lëvizja e argumenteve jo gjithmonë mjafton për t'i derivuar të dyja fjalitë.

Në gramatikën gjenerative, shumë studiues janë marrë me studimin e foljeve ndihmëse *KAM* dhe *JAM* (Freeze 1992, Kayne 1993, Den Dikken 1997). Duke u bazuar në idenë e Benvenist-it (1966), i cili thotë se folja latine *HABEO* 'Kam' është e kundërta e *MIHI EST* 'më është', këta studiues kanë analizuar foljen *KAM* si rezultat i përfshirjes së një parafjale në foljen *JAM*, dmth se *KAM* mund të rishkruhet si: *JAM + P*.

Gjuha frënge, në fakt, ka alternimin midis *AVOIR* (49a) dhe *ÊTRE + P* (49b):

- (49) a. *Marie a le livre*
 ‘Maria ka librin’
 b. *Le livre est à Marie*
 libri është tek Maria
 ‘Maria ka librin’

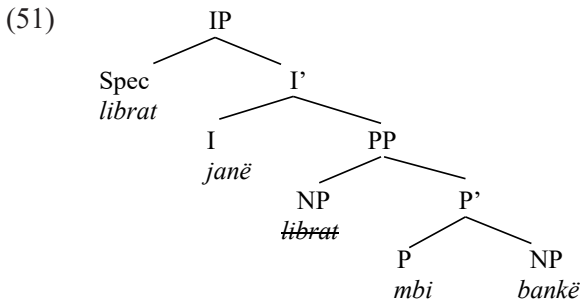
Sipas këtij koncepti, struktura për të derivuar foljen *KAM* ka një pozicion PP, koka e të cilit është një parafjalë e porealizuar fonetikisht (P). Kjo parafjalë lëviz në pozicionin I, ku trupëzohet me foljen *JAM*. Rezultati i këtij inkorporimi shqiptohet *KAM*:



Konkluzioni është se folja *KAM* del si rezultat i inkorporimit të një parafjale në foljen *JAM*.

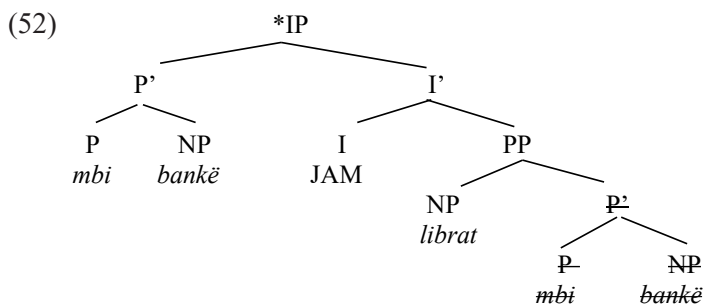
Edhe Freez-i e përdor këtë analizë për derivimin e foljes *KAM*. Pra, për të analizuar fjalitë me foljen *KAM* duhet marrë parasysh edhe ky derivim.

Duke u rikthyer te fjalitë lokative dhe ekzistenciale, shtrohet pyetja nëse teoria e Freez-it mund t’i aplikohet apo jo gjuhës shqipe. Le të fillojmë nga fjalitë lokative. Po të përdorim analizën e autorit, fjalia lokative derivohet si në (51):



Tema dhe lokativi gjenerohen brenda një sintagme PP. Tema, për të marrë rasën emërore, lëviz në pozicionin e specifikuesit SpecIP. Si kryefjalë, në këtë pozicion, përshtatet me foljen e realizuar në pozicionin I. Pra, struktura e Freez-it mund t'i aplikohet shqipes për derivimin e fjalive lokative.

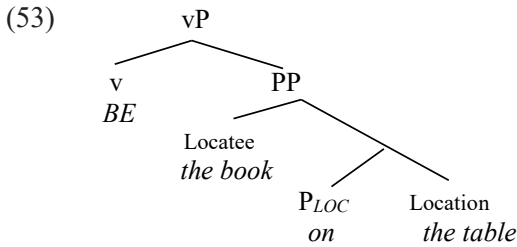
Por, ajo është problematike për fjalitë ekzistenciale, të cilat ndërtohen me foljen *KAM*, dhe kjo paraqet një problem për analizën e Freez-it. Le të shohim pse. Struktura e hipotetizuar nga Freez-i parashikon zhvendosjen e nyjes së ndërmjetme P', që përmban parafjalën dhe komplementin e saj, në pozicionin SpecIP. Kjo lëvizje gjeneron rendin linear Lokativ + Temë. Asgjë tjetër nuk ndodh në gjuhën ruse. Mirëpo, gjuha shqipe ka foljen *KAM* në vend të foljes *JAM*. Rregulla që ndryshon *JAM* në *KAM* është inkorporimi i një parafjale të pashprehur në foljen *JAM*, poshtë nyjës I. Duke shikuar gjuhën shqipe, shohim se fjalia ekzistenciale nuk ka parafjalë të pashprehur që mund të inkorporohet në foljen *JAM*: ajo ka vetëm parafjalën lokative 'mbi' që lëviz bashkë me komplementin e saj 'bankë' në SpecIP. Po të pranohet këtë derivim, fjalia shqipe do të kishte foljen *JAM* në vend të foljes *KAM*:



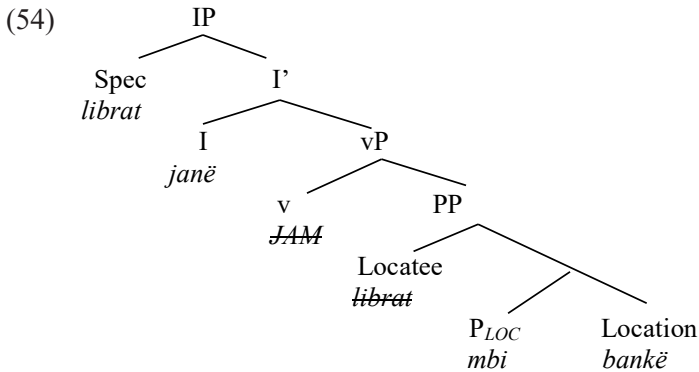
Shkurt, mungon parafjala që, duke u inkorporuar në foljen *JAM*, derivon foljen *KAM*, të domosdoshme për fjalitë ekzistenciale të gjuhës shqipe. Pra, hipoteza e Freez-it nuk mund të pranohet.

Harley (2002) propozon një strukturë si ajo e Freez-it, në të cilën tema dhe lokativi gjenerohen në pozicionin e specifikuesit dhe të komplementit të një koke P, por ndryshe nga Freez-i, Harley dallon dy lloj parafjalësh: P_{LOC}, që ka përmbajtje semantike, dhe P_{HAVE}, pa përmbajtje semantike. E para, as mund të fshihet, as mund të inkorporohet në elemente të tjera. E dyta, mund të inkorporohet në foljen *JAM* për të derivuar *KAM*. Pra, sipas Harle-it, *KAM* gjenerohet nga inkorporimi i një parafjale të tipit P_{HAVE} (pa përmbajtje semantike) në foljen *JAM*.

Sipas Harle-it, fjalitë lokative gjenerohen me një parafjalë të tipit P_{LOC}, si në skemën në vijim:

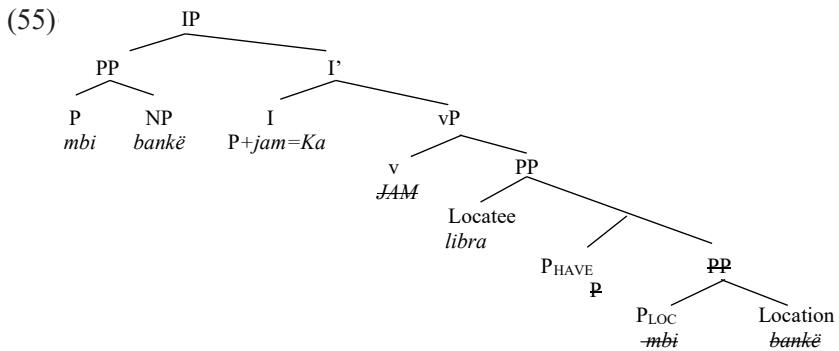


Po t'ia aplikojmë gjuhës shqipe, fjalia lokative analizohet në këtë mënyrë:



Tema dhe lokativi gjenerohen brenda sintagmës PP, koka e së cilës është parafjala lokative 'mbi'. Pastaj, tema, për të marrë rasën emërore, lëviz në pozicionin e specifikuesit SpecIP, duke dhënë rendin linear Temë + Lokativ.

Çfarë ndodh në fjalitë ekzistenciale? Edhe këto kanë dy argumente: temën 'libra' dhe sintagmën lokative 'mbi bankë'. Parafjala e sintagmës lokative është e tipit P_{LOC} që, sikurse u tha më sipër, nuk mund të inkorporohet. Ndryshe nga fjalitë lokative, këto ndërtohen me foljen *KAM*, që, sipas Harle-it, gjenerohet nga inkorporimi i një parafjale të tipit P_{HAVE} në foljen *JAM*. Pra, këto fjali kërkojnë dy parafjalë: një e tipit P_{LOC} , ku gjenerohet elementi 'mbi' dhe një tjetër e tipit P_{HAVE} që shërben për të derivuar *KAM*. Fazat e derivimit janë si në vijim:



Sintagma parafjalore ‘mbi bankë’ lëviz në pozicionin e specifikuesit SpecIP. Tema ‘libra’ mбетet brenda sintagmës PP ku i caktohet rasa kallëzore nga koka v. Parafjala P_{HAVE} inkorporohet në foljen JAM për të derivuar foljen KAM.

Si përfundim, mund të themi se teoria e Freez-it, sipas të cilit, në themel të fjalive lokative dhe të fjalive ekzistenciale ka një strukturë sintaksore të vetme mbi të cilën vepron ndryshimi i rendit relativ të të dy argumenteve, nuk mund t’i aplikohet shqipes sepse kjo nuk i përfshin plotësisht të gjitha të dhënat e kësaj gjuhe. Harley, ndryshe nga Freez-i, mbështet tezën e kundërt, sipas së cilës struktura bazë e këtyre fjalive nuk mund të jetë e njëjtë. Të dhënat e shqipes vërtetojnë mendimin e Harle-it se kuptimi i këtyre fjalive nuk është vetëm rezultati i organizimit të argumenteve brenda së njëjtës strukturë, por që, struktura bazë e fjalive lokative dhe ajo e fjalive ekzistenciale është e ndryshme.

Bibliografia

- Abney, S. (1987). The English Noun Phrase in its Sentential Aspect. MIT, Ph.D. dissertation.
- Benveniste, E. (1966). *Problèmes de Linguistique Général*. Paris: Gallimard.
- Den Dikken, M. (1997). The syntax of possession and the verb “have”. *Lingua* 101: 129-150.
- Freeze, R. (1992). Existentials and Other Locatives. *Language* 68/3: 553-595.
- Harley, H. (2002). Possession and the double object construction. *Yearbook of Linguistic Variation* 2: 29-68.
- Kayne, R. (1993). Toward a Modular Theory of Auxiliary Selection. *Studia Linguistica* 47: 3-31.
- Longobardi, G. (1992). Proper Names and the Theory of N-Movement in Syntax and Logical Form, Ms. Università di Venezia.
- Stockwell, R. P., Schachter, P. and B. H. Partee (1973). *The Major Syntactic Structures of English*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Syntactic features of locative and existential sentences

Summary

In this paper, I will analyse the internal structure of Albanian existential and locative constructions. Moving from data coming from a large number of languages of different language families, Freeze (1992) proposes a unified theory of both these constructions based on a single underlying structure in which the thematic arguments are Location and Theme. The different interpretations, locative vs existential, come from the relative order of the two arguments. If the theme precedes the predicate locative, the sentence is locative. With the inverted order, the sentence is identified as an existential. As we will see, Freeze's analysis cannot be fully extended to Albanian, since in Albanian, the difference between existentials and locatives correlates not only with the relative order of the two constituents but it also correlates with the use of two different copular forms: Locatives require the BE-copula whereas existentials require the HAVE-copula. Thus, the different order of the two constituents is not sufficient to distinguish the two structures.

A syntactic derivation which distinguishes between two different types of prepositions, along the lines of Harley (2002), proves to be superior to that proposed by Freeze (1992) which does not capture Albanian data.

Dorđe Božović

Fakulteti Filologjik të Beogradit

Roli i sinkretizmit në sistemin rasor të shqipes¹

Ky punim merret me sistemin rasor të emrave të shqipes nga pikëpamja e sinkretizimit të formave të emërores dhe të kallëzores, nga një anë dhe të dhanores e të rrjedhores nga ana tjetër. Edhe pse sinkretizmi i rasave – kryekreje ai i rasës gjinore me dhanoren – njihet në të gjitha gjuhët e Lidhjes gjuhësore të Ballkanit, gjuha shqipe dallohet dukshëm nga gjuhët e tjera ballkanike për shkak të një numri më të madh të rasave, si dhe për ekzistencën e njyave të përparme, por edhe për shkak të rolit që e luan sinkretizmi në sistemin rasor të saj. Ky rol analizohet nga aspekti formal, duke pasur parasysh lidhjen formale mes kategorive morfologjike të rasës dhe të shquarsisë tek emrat, si dhe nga aspekti funksional (morfosintaktik), ku bëhet fjalë për ekonominë gjuhësore, duke treguar se si është përdorur sinkretizmi në sistemin rasor të shqipes si mjet për të mbajtur ekonominë maksimale mes formave të ndryshme të rasave dhe të trajtave të shquara e të pashquara të emrit, në raport me funksionet e caktuara sintaksore të tyre në gjymtyrët përkatëse të fjalisë. Kështu, në sistemin rasor të emrave të shqipes dallohen formalisht vetëm nga tri trajta të ndryshme të rasave të emrit që janë funksionalisht të domosdoshme në secilën paradigmë, d.m.th. në lakimin e pashquar të emrit fshihet dallimi formal në mes të rasave emërore dhe kallëzore për shkak të jodomosdoshmërisë së tij për sintaksën e emrit, kurse në lakimin e shquar fshihet dallimi midis dhanores dhe rrjedhores, sërish për shkak të jodomosdoshmërisë funksionale të atij dallimi.

Fjalët kyçe: sistemi rasor, sinkretizmi, gjuha shqipe, emri, morfosintaksa e lakimit.

“Është përsëritur sa herë” – shkruan në një vend tashmë i ndjeri profesor Idriz Ajeti (1917–2019), i cili në ndërkohë ndërroi jetë dhe të cilit i kushtoj këtë punim – “që shqipja ka krijuar një sistem deklinacioni analitik duke kryer një thjeshtim dhe sinkretizim trajtash rasore. Gjuha shqipe ka gjashtë

¹ U jam shumë mirënjohës profesoreshave Merima Krijezi, Lindita Sejdiu-Rugova dhe Giuseppina Turano, si dhe Gladiola Durmishi (Elezi), që e moderoi seksionin, për komentet e tyre të vlefshme gjatë diskutimit në seksionin gjuhësor të konferencës ku u prezantua ky punim.

rasa nga tetë, sa kishte paragjuha mëmë indoevropiane [duke përfshirë këtu rasën vendore], por edhe ato të gjashtat rasa nuk dalin me trajta të dallueshme njëra nga tjetra, sepse emërorja e kallëzorja [me përjashtim të trajtës së shquar numri njëjës], pastaj gjinorja me dhanoren dhe rrjedhoren njëjës e shumës, nuk paraqiten të diferencuara morfologjikisht, në qoftë se [s']kemi parasysh përdorimin alternativ të rrjedhores së pluralit në sistemin emëror të lakimit të pashquar [...] Mirëpo, një gjë e tillë në punën e mospërputhjes së trajtave emërore në kuptimin linguistik nuk peshon aq, sepse që të gjitha trajtat e rasave për nga vështrimi i tyre janë të dallueshme” (përshtatur nga autori prej Ajeti 2017: 340).

Pikërisht në çfarë mënyre është organizuar sistemi i lakimit i shqipes së sotme, në mënyrë që pesë rasa të saj (duke përjashtuar këtu vendoren) të jenë të dallueshme “për nga vështrimi i tyre”, megjithëse shumica janë të padallueshme morfologjikisht, do të jetë tema e këtij punimi. Në fillim do të jetë fjala për sistemin e lakimit të shqipes së sotme në përgjithësi, pastaj do të marrim parasysh veprimin e sinkretizmit në sistemin rasor të kësaj gjuhe, dhe në veçanti atij të kallëzores me emëroren nga një anë edhe të rrjedhores me dhanoren nga ana tjetër, dhe në fund do të japim arsyetime për rolin që e luan sinkretizmi në rrafshin morfosintaktik të lakimit të gjuhës shqipe. Tregohet se sinkretizmi i rasave në gjuhën shqipe është motivuar funksionalisht, prandaj emri nuk ka nevojë për t’i pasur trajtat e caktuara rasore të dallueshme formalisht, sepse ato përdoren me funksione të ndryshme sintaksore, pra, “për nga vështrimi i tyre janë të dallueshme”. Sinkretizmi rasor bëhet kështu një mjet formal i morfologjisë së shqipes për të mbajtur ekonominë e gjuhës maksimale në paradigmat morfologjike, si një tipar karakteristik i gjuhës shqipe gjatë tërë historisë së saj. Në të njëjtën kohë, kjo tregon për një lidhje të ngushtë mes morfologjisë dhe sintaksës.

Sistemi i lakimit i shqipes së sotme është tërësisht inovativ. Siç e përshkruan Çabej, në mënyrë mjaft piktoreske: “Lakimi i shqipes ka pësuar ndryshime të mëdha sidomos në sistemin e rasavet, kështu ndër të tjera, siç ka vënë re Pedersen, humbjen e instrumentalitetit; më anë tjetër ka pasur formime të reja me mbaresa të reja, ndër to të ashtuquajturën vendore (lokativ) më -t njëjës, e më në fund ka ndodhur një sinkretizim i shpeshtë, një përzierje e rasavet, e mbaresave dhe e funksionevet sintaktike të tyre” (Çabej 1955: 46). Tek emrat, dukuria ndoshta më e rëndësishme për formimin e sistemit të sotëm të lakimit është shfaqja e nyjave të shqipes, siç e thekson ndër tjerash edhe Topalli: “Sistemi i lakimit të emrave të shqipes ka bërë ndryshime të mëdha në krahasim me sistemin e lashtë indoevropian, aq sa ai paraqitet tërësisht i riorganizuar. Ndryshimi më i rëndësishëm, që e ka transformuar rrënjësisht këtë sistem, është shfaqja e nyjave, që kanë depërtuar thellë në sistemin e lakimit të emrave. Veç këtij ndryshimi, ka pasur zhdukje të disa rasave e

krijime rasash të reja, zëvendësime formash rasore dhe veprim të fuqishëm të sinkretizmit, rënie të mbaresave të trashëguara dhe krijime mbaresash të reja” (Topalli 2007: 211; për më shumë rreth formimit diakronik të sistemit të lakimit të shqipes, khs. Bokshi 2005).

Emri, në gjuhën e sotme shqipe, ka katër kategori morfologjike (gramatikore): ajo e gjinisë, e numrit, e shquarsisë ose e pashquarsisë dhe e rasës (khs. Agalliu et al. 2002: 81–132). Sipas Booij (1994; 1996), kategoritë e fleksionit në përgjithësi mund të ndahen në dy lloje: ato të fleksionit të brendshëm (inherent) dhe ato të fleksionit të jashtëm (kontekstual). Fleksioni i brendshëm i fjalës nuk varet nga përdorimi i saj në kontekstin e fjalisë, d.m.th. është kuptimor e jo lidhur me ndonjë funksion gramatikor. Nga ana tjetër, fleksioni i jashtëm i fjalës (ose fleksioni kontekstual) është varur nga konteksti sintaksor në të cilin përdoret fjala, d.m.th. i është imponuar fjalës nga jashtë, nga struktura e fjalisë. Tek emrat, si kategoritë e brendshme mund t’i konsiderojmë kategorinë e gjinisë dhe atë të numrit, sepse ato të dy janë kuptimore më shumë sesa gramatikore dhe janë kategoritë përcaktuese (klasifikuese), d.m.th. çdo emër i përket leksikalisht një gjinie, e cila ia përcakton tipin e lakimit, kurse kategoria e numrit e përcakton trajtën e bazës (temës) gramatikore të emrit (p.sh. *njeri*- : *njerëz*-, *vajzë*- : *vajza*-), së cilës më në fund do t’i bashkohen mbaresat rasore dhe nyja e prapme. Nga ana tjetër, kategoria e rasës në gjuhën shqipe është, në tërësi, kategoria e fleksionit të jashtëm (fleksionit kontekstual) të fjalës, sepse trajta rasore e emrit është përcaktuar vetëm nga funksioni sintaksor që e ka emri kur futet në fjali apo në ndonjë togfjalësh.

Kategoria e shquarsisë gjendet diku në mes të këtyre dy llojeve të fleksionit. Ajo posedon edhe disa cilësi kuptimore (siç është p.sh. aftësia e saj të bartë kuptimin e individualizimit, shih tek Agalliu et al., op. cit.: 121, 123, dhe në vijim), por varet edhe nga funksioni dhe konteksti sintaksor i emrit (shih edhe më poshtë).² Për shkak të kësaj, duhet folur ndoshta për një kontinuum si në (1) e jo për një dallim aq kategorik midis dy llojeve të fleksionit, ku të katër kategoritë emërore në gjuhën shqipe renditen sipas varësisë ndaj kontekstit sintaksor, nga ajo totalisht e pavarur, si gjinia, deri tek ajo totalisht e varur, si rasa.

(1) gjinia >> numri >> (pa)shquarsia >> rasa

² Për këtë arsye, përdorimi i trajtës së shquar dhe të pashquar të emrit paraqet edhe një nga vështirësitë më të mëdha në përvetësimin e shqipes si gjuhë e huaj (shih p.sh. Krijezi & Mutavdžić, në këtë vëllim). Pikërisht kategoritë e brendshme morfologjike rregullisht paraqiten si më të ndërlikuara kuptimisht dhe më të vështira për ta përvetësuar nga folësit e gjuhëve të tjera, sesa kategoritë e jashtme, që janë diktuar në tërësi nga struktura të tjera gramatikore (khs. edhe Krijezi 2017).

Kontinuumi (1) mund të kuptohet edhe si skematizim i një procesi diakronik i gramatikalizimit të lakimit, i cili ende është në zhvillim, ku tregohet pikërisht se si u gramatikalizua kategoria e (pa)shquarsisë në këtë kontinuum për të “depërtuar thellë në sistemin e lakimit të emrave”. Nga aspekti formal, nyjat e shquara në një pjesë të madhe të lakimit u bashkëshkrinë me mbaresat rasore, ndaj dhe nuk mund të ndahen më. Edhe nga aspekti funksional, shquarsia u ndërlidh me disa funksione të rasave, si p.sh. te plotësuesi i parafjalëve *nga* dhe *te(k)*. E njëjta gjë duket se ka ndodhur edhe te gjinia dhe numri, si kategoritë e brendshme morfologjike, te të cilat mund t’i gjejmë edhe mbaresat e tilla si *-e*, që është në të njëjtën kohë mbaresa e numrit shumës dhe e gjinisë femërore, kështu që ndryshon jo vetëm numrin por edhe gjininë e emrit (*send i ri*, por *send-e të reja*). Veprimi i gramatikalizimit, kështu, ka fshirë deri diku kufirin në mes të kategorive morfologjike të emrit në gjuhën shqipe, duke i çuar në drejtim të një kontinuumi fuzional, me dy pole, si në (2).

(2) gjinia/numri >> (pa)shquarsia/rasa

E rëndësishmja këtu është pozita e kategorisë së (pa)shquarsisë, e cila zë, në të njëjtën kohë, vendin qendror në këtë zhvillim, duke i lidhur kategoritë e brendshme (kuptimore) me ato sintaksore, por edhe duke iu afruar më shumë këtyre të fundit dhe duke e çuar kështu tërë sistemin gradualisht në këtë drejtim gramatikalizimi. Dhe sinkretizimi i formave të ndryshme, ndër të tjera, është një mënyrë se si vepron dhe ka vepruar historikisht ky gramatikalizim, edhe një mjet i tij.

Për nevojat e analizës sonë, ne do të përcaktojmë shquarsinë disi ndryshe nga gramatika tradicionale. Domethënë, në gramatikën tradicionale emri konsiderohet të jetë i shquar vetëm kur del me mbaresa të shquarsisë (nyjat e prapme, si p.sh. *njeri-u*, *vajz-a*, *njerëz-it*, *vajza-t* në rasën emërore), ndërsa konsiderohet të jetë i pashquar, sipas analogjisë, zakonisht kur del me nyjen e pashquar të përparme (të tipit *një njeri*, *një vajzë*, *disa/ca njerëz*, *disa/ca vajza*). Por në gjuhë ekzistojnë jo vetëm këta dy tipe emrash, por edhe tipi i tretë i shquarsisë, i cili përfshin emrat e shquarsisë “zero”, emrat që nuk dalin me asnjë nyje apo mbaresë (d.m.th. *njeri*, *vajzë*, *njerëz*, *vajza*) dhe që përdoren p.sh. si kallëzuesori ose si plotësuesit e parafjalëve. Khs. shembuj në (3).

(3) a. *Vjollca është studente.*

b. *Shanset që të bëheni me djalë apo me vajzë janë 50:50.*

Për nga aspekti gramatikor, prania ose mosprania e shquarsisë tek emri është më me rëndësi sesa dallimi tradicional midis nyjave me kundërvënie kuptimore. Të kihet parasysh se emrat me nyjen “zero”, si në (3), dhe emrat me

çfarëdo nyje gjenden në shpërndarje plotësuese (komplementare), ndërsa emrat me nyjën gati gjithmonë janë të ndërkëmbyeshëm gramatikisht në kontekstet e njëjta (khs. 4a dhe 4b, për ndryshim nga emri pa nyjën në 4c). Vetëm kuptimin e kanë të ndryshëm. Për shkak të kësaj, ka arsye t'i konsiderojmë emrat me nyjën “zero”, si në (3), si emra realisht të *pashquar*, kurse emrat me nyjën, qoftë të prapme, qoftë ato të përparme, si emra *gramatikisht të shquar*, pa marrë parasysh tani dallimin kuptimor në mes të tyre.

- (4) a. *Vajz-a është e mençur.*
- b. *Një/kjo vajzë është e mençur.*
- c. **Vajzë është e mençur.*

Pra, nëse emri del pa morfema të shquarsisë, d.m.th. me shquarsinë “zero”, për nga aspekti gramatikor, është emri i pashquar. Përndryshe, nëse emrit i bashkohet cilado morfemë e shquarsisë, qoftë mbaresa e rasës/shquarsisë ose nyja e prapme, qoftë nyja e përparme, prandaj është emër gramatikisht i shquar, për shkak se prania e morfemës së shquarsisë kërkohet nga vetë gramatika në kontekste të caktuara, dhe përdorimi i morfemës së caktuar (p.sh. i mbaresës/nyjes -a në 4a ose i nyjes *një* në 4b) varet nga kuptimi. Ashtu si nyjat e përparme sillen gramatikisht edhe përemrat dëftorë (*kjo vajzë, këto vajza*) dhe pyetës (*cila vajzë*), numërorët (*dy vajza*; të kihet parasysh se edhe nyja e pashquar *një* me prejardhje është numëror) edhe demonstrativet e tjera, që kurrë nuk mund të vijnë bashkë me mbaresën e shquarsisë tek emri i njëjtë (**ajo vajza, *ato/këto vajzat, *cila vajzat* etj.), d.m.th. janë në shpërndarje plotësuese sepse i përkasin kategorisë së njëjtë funksionale, pra kategorisë së shquarsisë (në kuptimin gramatikor). Nga ana tjetër, pashquarsia për ne thjesht do të thotë *mosprania formale e shquarsisë*, pra emri me nyjën “zero”.

Kjo është e rëndësishme për ta kuptuar mirë rolin e (pa)shquarsisë në sistemin e lakimit të shqipes, duke përfshirë këtu sinkretizmin e formave rasore. Për sa i përket funksionit të rasave, është me rëndësi vetëm nëse emrit i bashkohet ndonjë morfemë e shquarsisë (ose ndonjë dëftor) apo jo, sepse emrat e pashquar (d.m.th. ata të tipit *njeri, vajzë*, me nyjën “zero”) dhe emrat gramatikisht të shquar (pra, të tipit *njeri-u, vajz-a* ose *një/ky njeri, një/kjo vajzë, njerëz-it, vajza-t, disa/dy njerëz* etj.) përdoren në kontekste të ndryshme dhe formojnë kundërvënien gramatikore. Me përjashtim të rasës gjinore, e cila dihet se formalisht është sinkretizuar me dhanoren, plus nyja e përparme, sistemi i rasave i gjuhës shqipe karakterizohet nga totalisht katër trajta të mundshme flektive të emrit – emërorja, kallëzorja, dhanorja dhe rrjedhorja – me mbaresa të ndryshme për numrin njëjës dhe shumës, si dhe në varësi nga shquarsia e emrit të çdo gjinie; por në asnjë kombinim të mundshëm të këtyre kategorive morfologjike – d.m.th. në asnjë paradigmë të emrit – nuk dallohen

të gjitha katër rasat e përmendura formalisht, për shkak të sinkretizimit të tyre (shih tabelën më poshtë).

	Njëjës		shumës	
	e pashquar	e shquar	e pashquar	e shquar
emërore	njeri / vajzë	njeri-u / vajz-a	njerëz / vajza	njerëz-it / vajza-t
kallëzore		njeri-u-n / vajzë-n		
dhanore	njeri-u / vajz-e	njeri-u-t / vajzë-s	njerëz-ve / vajza-ve	
rrjedhore			njerëz-ish / vajza-sh	

Tabela 1. Ilustrimi i lakimit të emrave në gjuhën shqipe.

Siç shihet në tabelë, numri maksimal i formave të ndryshme rasore të emrit në gjuhën shqipe është tre. Në një pjesë të madhe të eptimit, emërorja dhe kallëzorja janë sinkretizuar në një anë, si dhe dhanorja dhe rrjedhorja në anën tjetër. Forma e rasës kallëzore dallohet morfologjikisht nga emërorja vetëm në lakimin e shquar njëjës, me anë të morfemës *-n* (pa dallim gjinie); ndërsa rasia rrjedhore dallohet formalisht nga dhanorja vetëm në lakimin e pashquar shumë, përmes morfemës së pluralit *-sh*. Kjo do të thotë se e rëndësishmja për shfaqjen e rasave formalisht të dallueshme kallëzore dhe rrjedhore brenda paradigme është pikërisht – kategoria e (pa)shquarsisë, d.m.th. kundërvënie funksionale të saj që janë ndërlikuar edhe me kategorinë morfologjike të rasës dhe me funksionet e rasave, siç e theksuam edhe më lart.

Domethënë, kur shihen funksionet sintaksore të formave të ndryshme të emrit nga tabela 1, bie në sy se si kundërvëniet funksionale në mes të tyre lidhen saktësisht me format e ndryshme, pra me kundërvëniet formale (morfologjike). Emri i shquar, në rasën emërore, tipikisht përdoret si kryefjala ose si plotësuesi i parafjalëve nga e *te(k)*. Në këto kontekste gramatikore s’mund të përdoret trajta e pashquar (d.m.th. me nyjën “zero”) e emrit.³ Krahas shembujve në (4), sh. edhe njëherë (5), me formën e duhur në (5a) ose në (5b), por jo edhe në (5c). E njëjta vlen edhe për emrat pas parafjalëve nga e *te(k)*: nga *Prishtin-a*, *te shokë-t* etj. (**nga Prishtinë*, **te shokë* etj.).

- (5) a. *Njeri-u* i përket familjes së madhe të majmunëve.
 b. *Çdo njeri* (**çdo njeriu*) i përket familjes së madhe të majmunëve.
 c. **Njeri* i përket familjes së madhe të majmunëve.

³ Kjo është pasoja e “efektit të shquarsisë”, ku sintagma emërore duhet të jetë gramatikisht e shquar për t’u bërë kryefjala e fjalisë, efekti ky i njohur nga literatura gjuhësore, por i diskutuar edhe nga Turano (në këtë vëllim) në kontekstin e dallimit midis fjalive lokative dhe ekzistenciale të shqipes.

Emri i pashquar, nga ana tjetër, përdoret tipikisht si kallëzuesori ose si plotësuesi i parafjalëve të rasës kallëzore, siç u tha edhe më lart (sh. 3). Forma e kallëzores, me mbaresën *-n* të trajtës së shquar, mbetet për funksionin e kundrinorit të drejtë, natyrisht në kontekste gramatikisht të përcaktuara, p.sh. kur emri del me ndonjë përcaktor ose kur përcaktohet nga ana e rimarrjes së kundrinave (*ë pashë vajzë-n, shoh vajzë-n e re* etj.), kurse në kontekste të papërcaktuara (që shpesh janë idiomatike) sërish vjen trajta e pashquar (*dikë e kam shok, kam uri, marr fund* etj.).

Kjo do të thotë se midis emërores dhe kallëzores në gjuhën shqipe ekziston një ndarje e punës⁴, ku vetëm tri trajta morfologjike të dallueshme të emrit, njëra prej të cilave është e pashquar dhe dy të tjerat janë morfologjike të shquara (*njeri, njeri-u, njeri-u-n* apo *vajzë, vajz-a, vajzë-n*), janë të mjaftueshme për të plotësuar funksionet e nevojshme sintaksore të këtyre dy rasave, ashtu që format morfologjike të njëjta (të sinkretizuara) shpërndahen në kontekste të ndryshme funksionale, duke evituar kështu moskuptimin dhe duke u organizuar në mënyrë optimale, gjë që sigurisht s’do të ishte e mundur pa kontributin e kategorisë së shquarsisë për sistemin e rasave të shqipes.

E njëjta gjë vlen për sinkretizmin e dytë të lartpërmendur, ai i rasës rrjedhore (edhe gjinore) me dhanoren. Dhanorja përdoret tipikisht në funksionin e kundrinorit të zhdrejtë, ndërsa rrjedhorja vjen si plotësues i parafjalëve të shumta ose si përcaktor i një emri tjetër. Pikërisht për shkak se vazhdimisht përdoren në funksione të ndryshme, këto rasa filluan të sinkretizohen dhe dalin sot me një formë të njëjtë. Me fjalë të tjera, sistemi i lakimit të shqipes s’ka nevojë t’i ketë trajtat morfologjike të ndryshme për këto rasa sepse ato kurrë s’përdoren në kontekste të njëjta gramatikore. Kështu vepron ekonomia e gjuhës, e cila në gjuhën shqipe është çuar deri në maksimum. I vetmi rast i konkurrencës midis rasave gjendet te funksioni i përcaktorit, ku gjinorja e rrjedhorja konkurrojnë për të njëjtin funksion. Po sërish vepron ndarja e punës, e mbështetur në kategorinë e shquarsisë, ku forma e gjinores (pra, forma me nyjë) vjen si përcaktori i emrave të shquar dhe rrjedhorja e pasinkretizuar me dhanoren (d.m.th. forma me *-sh*) përdoret si përcaktori i emrave të pashquar (khs. *vaj ulliri, dru lisa-sh : vaj-i i ullirit, dru-ri i lisave*; jo **vaj-i ulliri, *dru-ri lisa-sh, *vaj i ullirit, *dru i lisave* etj.). Për këtë arsye rrjedhorja është e pasinkretizuar me formën e dhanores/gjinores vetëm në trajtën e pashquar numri shumës (sh. tabelën), sepse saktësisht në këtë funksion një formë e veçantë është gramatikisht e domosdoshme për ta dalluar shquarsinë. Kur rasat i kanë funksionet e ndryshme, dhe përdoren në kontekste të ndryshme gramatikore, s’kanë nevojë edhe për format e ndryshme morfologjike dhe sinkretizohen formalisht për të mbajtur ekonominë gjuhësore maksimale.

⁴ Bëhet fjalë për termin linguistik “division of labor” (shq. “ndarje e punës”).

Kjo tregon se si është përdorur sinkretizmi i rasave në morfologjinë e shqipes si mjet për të mbajtur numrin e formave të ndryshme të emrit në nivelin optimal sa i përket përdorimit të tyre në gjymtyrët e caktuara të fjalisë. Sinkretizmi e mundëson që format e njëjta të emrit të shpërndahen në kontekstet e ndryshme gramatikore. Vetëm kur rasat e ndryshme konkurrojnë për të njëjtën funksion, atëherë dështon sinkretizmi dhe shfaqen format morfologjikisht të ndryshme. Por edhe këto në fakt mbështeten në kategorinë e shquarsisë, d.m.th. në dallimin mes trajtave të shquara dhe të pashquara të rasës së njëjtë, falë depërtimit të saj në sistemin rasor të shqipes, dhe kështu sërish zvogëlohet numri i duhur i formave të ndryshme deri në nivelin optimal. Gjuha shqipe karakterizohet me funksionalizimin optimal të trajtave morfologjikisht të ndryshme të rasës/shquarsisë së emrit, falë rolit që e luan sinkretizmi në rrafshin morfosintaktik të saj. Kështu dhe sinkretizmi i rasave në gjuhën shqipe mund të shpjegohet si një mjet i ekonomisë së gjuhës, i bazuar në ndarjen e punës edhe shpërndarjen plotësuese.

Nga kjo mund të nxjerrim përfundime të rëndësishme për gjuhësinë gjenerale, si dhe për atë ballkanike. Së pari, ndërsa sinkretizmi zakonisht përshkruhet thjesht nga aspekti formal, si një dukuri arbitrare paradigmatiske (p.sh. nga literatura klasike, mes tjerash khs. Baerman et al. 2005; Stump 2001), këtu shihet mirë se si sinkretizmi është motivuar edhe funksionalisht. Kjo tregon për një lidhje të ngushtë mes morfologjisë dhe sintaksës, ku format dhe paradigmat morfologjike motivohen nga ana e sintaksës. Gjuha shqipe i ka përfutur kështu maksimum dy ose tri trajta të ndryshme të emrit në kategoritë përkatëse të rasës e të shquarsisë, duke përdorur sinkretizimin si mjet për të niveluar numrin e trajtave funksionalisht të domosdoshme. Shkaku i sinkretizimit ose pasinkretizimit të formave rasore bëhet (*jo*) *domosdoshmëria funksionale* e dallimeve morfologjike midis tyre, ku roli i sinkretizimit është të prodhojë shpërndarjen optimale të formave morfologjike nëpër kontekstet e ndryshme funksionale. Për shkak të kësaj duket se dallimet (ashtu si edhe njëjësimit) formale nuk janë thjesht arbitrare, por janë motivuar funksionalisht.

Së dyti, për nga aspekti ballkanik, duket se sinkretizimi i formave rasore (duke filluar me më të njohurin, ai i gjinoreve me dhanoren), që është motivuar nga sintaksa, u mundësua si i tillë historikisht me shfaqjen e kategorisë morfologjike të shquarsisë në gjuhët e Ballkanit, e cila u gramatikalizua në këto gjuhë si pjesë e lakimit. Vetëm duke u mbështetur në kategorinë e shquarsisë, e cila zuri vendin qendror në sistemin e lakimit duke marrë edhe disa funksione të rasave, morfosintaksa e gjuhëve ballkanike kishte mundësi ta zbatonte sinkretizimin e formave të trashëguara rasore, të organizohet funksionalisht në një mënyrë të re e të stabilizohet përsëri.

Bibliografia

- Agalliu, F., et al. (2002). *Gramatika e gjuhës shqipe*, vol. I: *Morfologjia*. (Redaktor i vëllimit: prof. Shaban Demiraj; kryeredaktor: prof. Mahir Domi.) Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë – Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.
- Ajeti, I. (2017). *Studime për gjuhën shqipe: Vepra të zgjedhura*. (Zgjedhi dhe përgatiti akademik Rexhep Ismajli.) Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës.
- Baerman, M. et al. (2005). *The Syntax-Morphology Interface: A Study of Syncretism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bokshi, B. (2005). *Rruga e formimit të fleksionit të sotëm nominal të shqipes*. (Botim i dytë.) Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës.
- Booij, G. (1994). Against Split Morphology. In: *Yearbook of Morphology 1993* (G. Booij & J. Van Marle, eds.). Dordrecht: Kluwer, 27–49.
- Booij, G. (1996). Inherent versus Contextual Inflection and the Split Morphology Hypothesis. In: *Yearbook of Morphology 1995* (G. Booij & J. Van Marle, eds.). Dordrecht: Kluwer, 1–16.
- Çabej, E. (1955). Gjon Buzuku. *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës: Seria Shkencat Shoqërore* 3: 39–50.
- Krijezi, M. (2017). Problemet kryesore dhe llojet e gabimeve në mësimdhënien e shqipes si gjuhë e huaj. *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare* 35: 253–263.
- Krijezi, M. & P. Mutavdžić (në këtë vëllim). Problematika razumevanja vida nominala u albanskom jeziku (prilog nastavi albanskog jezika kao stranog). Punim i prezantuar në kuadër të konferencës shkencore ndërkombëtare *Mapping Balkan routes 2*, Fakulteti Filologjik i Universitetit të Beogradit, tetor 2018.
- Stump, G. (2001). *Inflectional Morphology: A Theory of Paradigm Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Topalli, K. (2007). Evolucioni i sistemit emëror në periudhën e shqipes së shkruar. *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare* 26(1): 211–217.
- Turano, G. (në këtë vëllim). Lokativet dhe ekzistencialet në gjuhën shqipe. Punim i prezantuar në kuadër të konferencës shkencore ndërkombëtare *Mapping Balkan routes 2*, Fakulteti Filologjik i Universitetit të Beogradit, tetor 2018.

The Role of Case Syncretism in Albanian

Summary

The paper discusses the case system of Albanian, by focusing on the syncretism of the nominative and accusative on one hand, and the dative and ablative on the other. Case syncretism is analysed as a consequence and means of maintaining language economy as well as the division of labour between the competing morphological categories of case and definiteness.

Key words: case, syncretism, Albanian, nominal morphosyntax.

Borko Kovačević

Filološki fakultet u Beogradu

Jezički kontakt i pojednostavljivanje gramatike na primeru padeža

Broj padeža u jezicima sveta značajno varira. Sa jedne strane su jezici u kojima ne postoji morfološko označavanje padeža (primer engleskog jezika), a sa druge strane su jezici u kojima postoji više od deset padeža (primer ketskog jezika u Sibiru). Iako se na prvi pogled čini da je distribucija padeža u jezicima slučajna, izgleda da je ipak sistematska. Ovaj rad istražuje vezu između broja padeža i intenziteta jezičkih kontakata u prošlosti.

Pokazalo se da postoje određene regije u svetu u kojima je usled intenzivnog kontakta među susednim jezicima ili dijalektima jednog jezika došlo do pojednostavljivanja padežnog sistema, odnosno do smanjenja broja padeža. Razlog za ovo pojednostavljenje gramatike je uglavnom činjenica da su govornici preusmerili pažnju sa opisivanja detalja neke informacije na prosto klasifikovanje detalja te informacije.

Ključne reči: jezički kontakt, pojednostavljivanje gramatike, padež

1. Uvod

Među mnoštvom jezika koji se govore na svetu, pored mnogih zajedničkih osobina, jezičkih univerzalija koje sve jezike čine sličnim i upućuju na neke opšte karakteristike jezika kao specifičnosti ljudske vrste, postoje brojne razlike u njihovoj strukturi. Jedna od tih razlika je i broj padeža. Ukoliko se uporede padežni sistemi u jezicima sveta, primetno je da broj padeža značajno varira, od jezika koji nemaju morfološko obeležavanje padeža (kao što je engleski), pa do jezika koji imaju više od deset padeža (kao što je na primer ketski jezik¹). Razlike u padežnim sistemima još su kompleksnije ako se uzmu

¹ Radi se o jeziku koji se govori na području Sibira. Dugo se pretpostavljalo da je u pitanju jezički izolat, ali se danas sa velikom sigurnošću može reći da je ovaj jezik, kao jedini preživeli predstavnik jenisejske porodice jezika, u srodstvu sa jezicima iz na-dene jezičke porodice (Vajda 2010).

u obzir funkcije padeža, ili njihova distribucija unutar nekog jezika.²Ovaj rad se ograničava na broj padeža u jezicima sveta i pokušava dati odgovor na pitanje zašto se jezici u odnosu na broj padeža ponašaju po određenom obrascu, odnosno zašto postoji određena geografska distribucija broja padeža u jezicima sveta.

Osnovna pretpostavka je da je broj padeža u direktnoj vezi sa intenzitetom jezičkih kontakata. Radi se o tome da jezički kontakt može biti odgovoran za gubljenje padeža u nekim jezicima. Kao objašnjenje takvog uticaja jezičkog kontakta ovde se daje jedan semiotički pristup, prema kojem je u kontaktnim situacijama česta pojava da govornici preusmeravaju pažnju sa opisivanja detalja neke informacije na prosto klasifikovanje detalja te informacije. Kako to definiše Durst-Andersen (2011), moguća je promena od gramatike orjentisane ka govorniku u gramatiku orjentisan ka slušaocu. Tokom vremena kontakt utiče na govornike da prilagođavaju, odnosno pojednostavljaju gramatiku radi boljeg sporazumevanja sa sagovornikom.³

2. Distribucija padeža u jezicima sveta i uticaj jezičkog kontakta

Osnovna funkcija morfološkog obeležavanja padeža je identifikovanje gramatičke relacije među argumentima, odnosno izražavanje specifične sintaksičke relacije rečeničnih argumenata. Ovo se međutim postiže na različite načine. Kada ne postoji morfološko obeležavanje padeža, kao u slučaju vijetnamskog jezika, gramatičke relacije se izražavaju drugim sredstvima, kao što su red reči, neke morfološki i prozodijski nezavisne funkcionalne reči ili morfološki elementi na glagolima. U slučaju dve kategorije padeža, razlikuju se direktni i zavisni (kosi) padež. Obično je situacija takva da je samo jedan od ova dva padeža otvoreno morfološki obeležen, dok je drugi neobeležen. Ingessen (2010) pokazuje distribuciju obrazaca padežnog označavanja u 261 jeziku. On ove obrasce klasifikuje u devet tipova, kao što pokazuje tabela 1:

² Za tipološko poređenje generalno padežnih sistema v. Blake (1994), a za indoevropske jezike Lass (1994).

³ Ova hipoteza se predstavlja i o njoj se argumentuje i u Kovačević i Toyota (2012b). O uticaju jezičkog kontakta na strukturna obeležja jezika (konkretno kada je u pitanju distribucija određenog člana u jezicima sveta) govori se i u Kovačević i Toyota (2012a).

Tabela 1. Tipovi obeležavanja padeža

Tip	Broj jezika
Bez morfološkog obeležavanja	100
2 padežne kategorije	23
3 padežne kategorije	9
4 padežne kategorije	9
5 padežne kategorije	12
6-7 padežne kategorije	37
8-9 padežne kategorije	23
10 ili više padežnih kategorija	24
Ekskluzivno granično morfološko obeležavanje padeža	24
Ukupno	261

Ekskluzivno granično morfološko obeležavanje padeža (*exclusively borderline morphological case-marking*) odnosi se na jezike u kojima se obeležavanje padeža jedino može evidentirati u slučaju konkretnih padežnih odnosa, kao što su lokativ i instrumental. Ingessen kao primer navodi plejn kri jezik,⁴ koji poseduje samo sufiks za lokativ –*ehk* (Wolfart 1973: 31). Međutim, ovaj sufiks može se analizirati i kao priloški marker, tako da je diskutabilno da li se slučajevi kao što je plejn kri jasno mogu okarakterisati kao jezici sa morfološkim obeležavanjem padeža.

Najčešći od devet navedenih tipova je tip bez morfološkog obeležavanja padeža, dok su svi drugi tipovi (u kojima postoji morfološko obeležavanje padeža) daleko manje zastupljeni. Što se tiče distribucije ovih tipova, karakteristično je da postoje oblasti gde su koncentrisani jezici bez morfološkog obeležavanja padeža i jezici sa ekstremno malim brojem padeža. Ingessen tu navodi sledeće oblasti: zapadna Evropa (sa izuzetkom baskijskog), supsaharska Afrika (uglavnom jezici iz niger-kongoanske jezičke porodice), jugoistočna Azija i pacifička ostrva, basen Amazona i Srednja Amerika. Sa druge strane, jezici sa velikim brojem padeža koncentrisani su u području Evroazije i Australije.

Na prvi pogled, ovakva distribucija može biti plod slučajnosti. Međutim, ako se ona uporedi sa nekim drugim faktorima, zaključak je da se mogu uočiti određene tendencije. Heine i Kuteva (2005, 2006) ističu da je poznat uticaj jezičkog kontakta na promene u jezicima. Oni navode da su mnogi primeri

⁴ Plejn kri je jedan od 5 dijalekata kri jezika, kojim govori narod Kri. Ovaj jezik ima najviše govornika od svih kanadskih domorodačkih jezika, a pripada algonkvijskoj grupi jezika (Silver i Wick 1997).

jezičkih promena tokom istorije nastali kao rezultat jezičkih kontakata, na prvom mestu imajući u vidu opšte principe gramatikalizacije. U ovakvom tipu promena postoje izvesne tendencije, odnosno određena obeležja se pojavljuju posle intenzivnih kontakata među jezicima. Jedno od takvih obeležja je kreiranje novog budućeg vremena (Heine and Kuteva 2003: 265). To dalje znači da rezultati promena koje su nastale uticajem jezičkog kontakta nisu slučajne, nego postoje određeni principi. Mogu se izdvojiti sledeća obeležja koja su rezultat uticaja jezičkog kontakta:

- a. Kreiranje novog budućeg vremena je mnogo izvesnije nego kreiranje novog prošlog vremena;
- b. Pri kontaktu nekog jezika sa indoevropskim jezicima, u tom jeziku se pojavljuju relativne zamenice;
- c. Jezici koji nemaju članove niti evidencijal, pri kontaktu sa jezicima koji ih imaju, pokazuju tendenciju da ih i oni nekako dobiju.

Toyota i Kovačević (2012a) ukazuju na to da se i pojava određenog člana u nekom jeziku može povezati sa uticajem jezičkog kontakta. Prema njima, određeni članovi su korisni za identifikovanje referencijalnosti, te govornici, korištenjem tako specifične gramatičke jedinice, ostavljaju sagovornicima tragove za jednostavnije identifikovanje referenata u diskursu. Ovakve situacije se dešavaju u multilingvalnoj komunikaciji, u kojoj lako dolazi do nesporazumevanja.

Jedan tipičan slučaj mogućeg nesporazumevanja u slučaju grenlaskog eskimskog jezika predstavlja Heine (1997). Grenlandski eskimski ima dva glavna dijalekta – zapadni i istočni. U nameri da opišu osnovne pravce (sever, jug, istok, zapad...), oni ne koriste apsolutni sistem (fiksne termine za sever, jug, istok, zapad), nego neke geografske orjentire, kao što su reke, planine i slično. Sistem koji oni koriste uključuje rečni sistem (*uzvodno* nasuprot *nizvodno*), preovlađujuće vetrove na tom prostoru, kao i nečiji položaj na obali (*gore* nasuprot *dole*). Problemi u komunikaciji se pojavljuju jer je realno moguće da reke teku i da vetrovi duvaju u suprotnim smerovima na dve strane Grenlanda. Tako, na primer, ono što je na zapadnom delu Grenlanda sever, na istočnom delu je jug, ili obrnuto. Uprkos zajedničkom opštem vokabularu, nesporazum je česta pojava. Iako pričaju dijalektima istog jezika, nerazumevanje se može desiti. U tom smislu, nije teško zamisliti složeniju situaciju gde do nesporazumevanja dolazi pri kontaktu različitih jezika. Upravo u takvim situacijama, radi lakšeg sporazumevanja, dolazi do promene gramatičkog sistema jezika, u ovom slučaju konkretno do pojave određenog člana. Razlog pojave određenog člana je nastojanje govornika da poruka koju šalje sagovorniku bude što lakša za dekodiranje.

Zanimljivo je da distribucija određenog člana u jezicima sveta odgovara distribuciji odsustva morfološkog obeležavanja padeža. Jezici sa određenim članom grupisani su na području zapadne Evrope, supsaharske Afrike, jugoistočne Azije i pacifičkih ostrva, kao i Srednje Amerike (Dryer 2008). Jedina razlika je basen Amazona, gde postoji koncentrisanje jezika bez morfološkog obeležavanja padeža, kao što je napomenuto, ali ne postoji koncentrisanje jezika sa određenim članom. Podudaranje nije apsolutno, ali se može zaključiti da ono ipak nije plod slučajnosti.

Pojava određenog člana u nekom jeziku može se okarakterisati kao usložnjavanje gramatike tog jezika. Međutim, to usložnjavanje, budući da određeni član pomaže u identifikovanju referenata u diskursu, u isto vreme je olakšavanje komunikacije, odnosno olakšavanje razumevanja. Iz istog razloga (olakšavanja komunikacije), u slučaju kontakta među jezicima, dolazi i do pojednostavljivanja gramatike, što je slučaj sa obeležavanjem padeža. Jednostavniji padežni sistem (bez morfološkog obeležavanja padeža) omogućava govorniku da formuliše poruku koja će sagovorniku biti lakša za razumevanje. Prednost postojanja više padeža u nekom jeziku je mogućnost pravljenja suptilnih razlika u iskazu, ali to svakako usložnjava gramatički sistem, što nije od koristi u kontaktnim situacijama.

Jezički kontakt otuda može biti veoma značajan faktor u pojednostavljivanju gramatike. To pojednostavljivanje međutim ne znači i slabljenje izražajnosti. Ono što je promenjeno, što je pojednostavljeno, usmereno je na poboljšanje razumevanja.

3. Moguće objašnjenje

Durst-Andersen (2011) tvrdi da formiranje gramatike sledi određene principe, odnosno ono što on naziva orjentaciom. Prema njemu, postoje tri tipa orjentacije: orjentacija prema situaciji, orjentacija prema govorniku i orjentacija prema slušaocu.

Prvi tip je uglavnom usmeren na situacije u realnom svetu. Ovaj tip pravi striktnu razliku između stanja koje je prouzrokovano nekom aktivnošću i aktivnosti čija je svrha da prouzrokuje neko stanje. Ovo se obično obeležava kategorijom aspekta. U slovenskim jezicima, na primer, razlika se označava na glagolu. Tako u srpskom jeziku prefiksom je obeležena svršenost (*čitati* : *pročitati*), a sufiksom nesvršenost (*obračunati* : *obračunavati*). Takođe se može praviti razlika između realnog i imaginarnog sveta. Ovakav tip gramatike naziva se gramatika orjentisana ka situaciji. Ovde se govornik ponaša kao reporter, prenoseći objektivnu situaciju.

Drugi tip funkcioniše kao simptom govornikovog iskustva, odnosno govornikovog doživljaja situacije. Ovaj tip takođe uključuje aspekt, ali i složeni

modalni sistem, čiji je zadatak da eksplicitno izrazi svaki deo situacije doživljene od strane govornika. U nekim jezicima, na primer, postoji evidencijal, koji eksplicitno upućuje na način na koji je govornik doživeo situaciju o kojoj govori. Primeri (1) i (2),⁵ iz široki jezika,⁶ ilustruju evidencijal.⁷ Sufiks-*iši* u primeru (1) upućuje na to da govornik ima direktno iskustvo o događaju, iz prve ruke, dok sufiks-*eši* u primeru (2) upućuje na to da se govornik oslanja na informaciju koju je od nekoga dobio ili na osnovu nečega nešto zaključio. Ovaj tip gramatike naziva se gramatika orjentisana ka govorniku. U ovom slučaju, govornik priča o svom iskustvu kao osnovnoj jedinici konverzacije, iz subjektivnog ugla, i ponaša se kao komentator situacije.

- a. *wesa u-tlis-iši*
mačka ona-trčati-1.1.PROŠ
„Mačka je trčala” (Video sam je da trči)
- b. *un-atiyohl-iši*
oni-svađati se-1.1.PROŠ
„Oni su se svađali” (Čuo sam ih kako se svađaju)
- a. *u-wonis-eši*
on-govoriti-NE 1.1.PROŠ
„On je govorio” (Neko mi je rekao)
- b. *u-gahnan-eši*
ono-kiša pada-NE 1.1.PROŠ
„Kiša je padala” (Probudio sam se, pogledao napolje i video kapi vode)

Treći tip poseduje jedan razrađen sistem za identifikovanje različitih vrsta informacija, kao što su novo i staro, određenost i neodređenost i slično. Ovo je na primer kodirano u prostom prošlom vremenu u engleskom (što je suprotno od perfektivnog aspekta) ili članovima (određeni član nasuprot neodređenom članu). Cilj ovakvog tipa jeste da slušalac što lakše dekodira detalje informacije koja mu se prenosi i da lako zaključi da li mu je referent poznat ili nije. Ovakav tip je poznat kao gramatika orjentisana ka slušaocu. Ovde je informacija osnovna jedinica konverzacije. Govornik je skoncentrisan na drugo lice i ponaša se kao obavestilac i priča iz međusubjektivnog ugla.

U slučaju gramatike koja je orjentisana ka situaciji, osnovna jedinica konverzacije je situacija, usmerena je ka trećem licu, govornik se ponaša kao reporter i identifikacioni marker je aspekt. Kod gramatike koja je orjentisana ka

⁵ Primeri supreuzeti iz Toyota i Kovačević (2012b).

⁶ U pitanju je jedan od ugroženih severnoameričkih jezika, koji pripada irokvojanskoj jezičkoj porodici.

⁷ Više o evidencijalu v. Aikhenvald (2004).

govorniku, osnovna jedinica konverzacije je iskustvo, usmerena je ka prvom licu, govornik se ponaša kao komentator i identifikacioni marker je način. I kada se govori o gramatici koja je orjentisana ka slušaocu, osnovna jedinica konverzacije je informacija, usmerena je ka drugom licu, govornik se ponaša kao obavestilac i identifikacioni marker je vreme. Treba imati u vidu da su ova tri tipa prototipični slučajevi i da postoji mnogo međustepena.

Za objašnjenje pojednostavljivanja gramatike na primeru padeža ključni su drugi i treći tip o kojima govori Durst-Andersen (2011): jezici orjentisani ka govorniku i jezici orjentisani ka slušaocu. Jezici orjentisani ka govorniku obično imaju različita sredstva za detaljno opisivanje događaja, kao što su složen sistem za obeležavanje padeža (i slobodan red reči) za izražavanje različitih stepena tranzitivnosti, složen aspektualni sistem, evidencijal za izražavanje izvora informacije i slično. Svi ovi elementi samo zbunjuju slušaoca kome se poruka prenosi, u slučaju kada ovaj nije fluentan govornik nekog jezika. Upravo u situacijama jezičkog kontakta, u višejezičnom kontekstu, manjak fluentnosti je uobičajena pojava. Učesnici u komunikaciji znaju strani jezik toliko koliko im je potrebno da učestvuju u oralnoj komunikaciji čiji je cilj na primer trgovina.⁸ U jezicima orjentisanim ka slušaocu gore pomenuta različita sredstva za detaljno opisivanje događajane postoje i gramatika je dosta jednostavnija. Ne postoji složen padežni sistem, prisutan je fiksni red reči, dominantna je kategorija vremena (a ne aspekta) i slično. U ovim jezicima međutim često postoji određen član. Njegova uloga je da slušaocu olakša identifikovanje referenata u diskursu, odnosno da mu olakša razumevanje.

Kontaktne situacije primoravaju ljude da komuniciraju sa delimičnim (nepotpunim) razumevanjem sagovornika. To delimično razumevanje neophodan je element da bi se pojavio određen tip gramatike. Pošto govornici više nisu sigurni da ih sagovornici razumeju, oni nastoje da sagovorniku daju neke znakove koji će im olakšati razumevanje. To je situacija u kojoj se počinju koristiti demonstrativi, radi jasnijeg obeležavanja referenata. Sa druge strane, da ne bi došlo do nerazumevanja usled komplikovane gramatičke strukture, dolazi do pojednostavljivanja sistema obeležavanja padeža, odnosno do gubitka padeža. Drugim rečima, pojavljuju se obeležja koja su karakteristična za jezike orjentisane ka slušaocu. Durst-Andersen (2011) ukazuje na to da je tokom vremena, u kontaktnim situacijama, često moguća promena jezika orjentisanog ka govorniku u jezik orjentisan ka slušaocu. Usled jezičkog kontakta, govornici svoju pažnju sa izražavanja detalja informacije usmeravaju na prosto klasifikovanje detalja informacije.

⁸ O varijetetima koji nastaju u kontekstu trgovine u višejezičnoj zajednici, odnosno o takozvanim *jezicima trgovine* v. Tyota i Kovačević (2010).

Zaključak

Postoje određene geografske regije u svetu gde je zabeležen intenzivan kontakt među susednim jezicima (ili dijalektima istog jezika). Karakteristično je da u tim regijama jezici pokazuju tendenciju da nemaju razvijen sistem za obeležavanje padeža, odnosno da obično nemaju morfološki obeležene padeže. Usled jezičkog kontakta, gramatika ovih jezika je vremenom pojednostavljena, na taj način što se broj padeža smanjivao. Razlog za ovo je uglavnom to što su govornici tih jezika skrenuli svoju pažnju (usled jezičkog kontakta) sa izražavanja detalja informacije na prosto klasifikovanje (jasno iskazivanje) detalja informacije. Rečima Durst-Andersena (2011), oni su jezik orjentisan ka govorniku zamenili jezikom orjentisanim ka slušaocu.

Uticaj jezičkog kontakta može se naći i u drugim elementima gramatičkog sistema. Tako je moguće da se u kontekstu kontakta među jezicima, u cilju boljeg razumevanja među sagovornicima, u jeziku pojavi određeni član. U ovom slučaju ne radi se o pojednostavljivanju gramatičke strukture (što je slučaj sa gubitkom padeža), nego o usložnjavanju (jer se dodaju novi elementi) gramatičke strukture. Međutim, i ovo usložnjavanje, kao i redukcija padežnog sistema, usmereno je ka olakšavanju razumevanja među sagovornicima.

Jezički kontakt je očigledno imao veliki uticaj na formiranje gramatičkih struktura savremenih jezika. Pojednostavljivanje gramatike putem redukovanja padežnog sistema, radi boljeg razumevanja sagovornika u situaciji jezičkog kontakta, samo je jedan od primera tog uticaja.

Literatura

- Aikhenvald, Aleksandra Y. (2004). *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press.
- Blake, B. (1994). *Case*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Christoph H. Wolfart. 1973. Plains Cree: A Grammatical Study. *Transactions of the American Philosophical Society, N. S.* 63. 1-90.
- Dryer, Matthew (2008). Definite articles. In: *The World Atlas of Language Structures Online* (Haspelmath, M., M. S. Dryer, D. Gil and B. Comrie, eds.), Munich: Max Planck Digital Library, chapter 81. Available online at <http://wals.info/feature/37>.
- Durst-Andersen, P. 2011. *Linguistic Supertypes: A cognitive-semiotic theory of human communication*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Heine, B. (1997). *Possession: cognitive sources, forces, and grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, B. & T. Kuteva (2003). Contact-induced grammaticalization. *Studies in Language* 27: 529-572.
- Heine, B. & T. Kuteva (2005). *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, B. & T. Kuteva (2006). *The changing languages of Europe*. Oxford: Oxford University Press.

- Iggesen, Oliver A. (2010). Number of Cases. In: *The World Atlas of Language Structures Online* (Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin, eds.). Munich: Max Planck Digital Library, feature 49A. Available online at <http://wals.info/feature/49A>.
- Lass, R. (1994). *Old English: A historical linguistic companion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Silver, S. & Wick R. Miller (1997). *American Indian Languages: Cultural and social contexts*. Tucson: The University of Arizona Press.
- Tyota, J. & B. Kovačević (2010). Trade languages in the world: general overview. *Anali Filološkog fakulteta* XXII: 233-251.
- Toyota, J. & B. Kovačević (2012a). Article as an objective description marker: language contact as a clue. In: *Proceedings from Research in philology today: language, literature, culture* (J. Vučo & J. Filipović, eds.). Belgrade: University of Belgrade, 131-140.
- Toyota, J. & B. Kovačević (2012b). The number of cases in relation to language contact. In: *Contemporary Foreign Language Education: Linking Theory into Practice* (Akbarov A. & V. Cook, eds.). Sarajevo: IBU Publications, 343-353.
- Vajda, Edward J. (2010). *Siberian Link with Na-Dene Languages: The Dene-Yeniseian Connection*. In: *Anthropological Papers of the University of Alaska, new series*, 5 (Potter, B. & J. Kari, eds.). Fairbanks: University of Alaska Fairbanks, Department of Anthropology, 33-99.
- Wolfart Christoph H. (1973). Plains Cree: A Grammatical Study. *Transactions of the American Philosophical Society*, N. S. 63, 1-90. Philadelphia: American Philosophical Society.

Borko Kovačević

Language Contact and Simplification of Grammar in the Case of Case System

Summary

The number of cases in the world languages can vary significantly, ranging from no morphological case marking (e.g. English) to more than ten cases (e.g. Ket, language isolate, Siberia). The distribution of the case marking pattern may appear to be random, but it is in fact systematic. This paper examines the number of cases in the productive case paradigm in relation to language contact in the past.

There are some areas in the world that saw much intense contact among neighboring languages and dialects of a single language, i.e. intense contacts in the past force the case to be simplified and the total number of cases will be reduced. This is mainly due to the fact that speakers shifted their attention from expressing details of their information to classifying details of information.

Key words: language contact, simplification of grammar, case

Lexicology / Linguistics / Semantics

Ksenija Aykut

Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu

Turski – netipičan balkanski jezik

Turski, kao pripadnik turske (turkijske) grane altajske porodice genetski i strukturalno se razlikuje od balkanskih jezika koji mogu biti posmatrani kroz prizmu balkanskog jezičkog saveza. Usled dugotrajnog kontakta sa ostalim balkanskim jezicima, turski se u širem smislu ubraja u balkanske jezike. Viševjekovnim prisustvom na Balkanskom poluostrvu turski je uticao na balkanske jezike u kojimase zadržao značajan broj turcizama koji su utkani u književni jezik i svakodnevnu leksiku. Morfološki uticaj se ogleda u postojanju više tvorbenih morfema nastalih od turskih sufiksa -cı; -lı; -lık ; -sız, -hane. U radu se objašnjavaju karakteristike turske gramatičke strukture kako bi se sagledalo mesto turskog među balkanskim jezicima.

Ključne reči: turski jezik, balkanski jezici, turcizmi, morfološki uticaji

1. Uvod

Cilj ovog rada jeste da predstavi strukturu i karakteristike turskog jezika koji, za razliku od ostalih balkanskih jezika, ne pripada indoevropskoj jezičkoj porodici i da u tom svetlu objasni razloge i osnove za mogućnost njegove klasifikacije kao jezika balkanskog jezičkog saveza.

Savremeni turski jezik (Türkçe, Türk Dili) koji se danas, kao jedini službeni jezik, govori u Republici Turskoj (81 milion stanovnika), a kao jezik turske manjine na Balkanskom poluostrvu, Severnom Kipru, u delovima Sirije, Iraka i u drugim oblastima gde žive Turci, proizašao je iz jezika ogusko-turkmenskih plemena ipripada jugozapadnom ogrankuturskih jezika, zajedno sa azerbejdžanskim i turkmenskim.

Ovaj, najrasprostranjeniji turski jezik naziva se još i „turski Turske” (Türkiye Türkçesi). Ostali turski jezici sa većim brojem govornika su: uzbečki, kazaški, kirgiski, tatarski, ujugurski i drugi. Turski jezici, „pored velikog broja starih jezika, obuhvataju još dvadeset jedan savremeni pisani jezik i veliki broj dijalekata i govora” (Teodosijević 2015: 364). Za turske jezike strani turkolozi su usvojili termin „turkijski” (eng. Turcic). Suprotno ovome, „u srp-

skoj turkologiji se ne pravi terminološka distinkcija između ova dva pojma” (Teodosijević 2015:365). Turski gramatičari takođe ne prave razliku, već za oba pojma koriste termin *Türkçe*. U turskoj lingvistici ovaj termin se koristi u užem i širem smislu. U užem smislu označava „turski Turske”, a u širem sve srodne turske jezike. Veoma mali broj turskih lingvista je, pokušavajući da iznađe ekvivalent za engleski naziv *Turkic*, ponudio rešenje *Türki* (Ercilasun 2013:18). Turski se proučava sa aspekta jezika koji je tokom istorije uticao na mnoge narode s kojima je dolazio u dodir, a danas posebno u okviru težnje za zbližavanjem turskih naroda, kada se „u poslednjoj dekadi 20. veka počeo koristiti termin „turski svet” (*Türk Dünyası*) kao geografski i kulturološki pojam za sve turske narode koji govore jezicima turske (turkijske) grane altajske jezičke porodice” (Teodosijević 2015:362). Cilj ove inicijative jeste isticanje zajedničkog porekla i bliskosti turskih naroda i jezika.

2. Karakteristike turskog jezika

2.1. Genetska pripadnost

Prvi podaci o turskim plemenima vezuju se za Hune. Ovo pleme tursko-tatarskog poreklaprve kontakte je ostvarilo sa altajskim plemenima i sa Kinezima. Zato prvi podaci o njima potiču iz kineskih izvora, i odnose se na 3. vek pre naše ere (Korkmaz 2003: LXXV). Dolazak Huna u Evropu izazvao je interesovanje latinskih i vizantijskih istoričara za jezik i kulturu ovog naroda. Pretpostavlja se da je zajednička pradomovina svih Turaka Centralna Azija, a ime im se prvi put spominje u kineskim hronikama iz 552. godine kao T’u-ktüe. (Čaušević 1996: X)

Ipak, prvi otkriveni uzorci turskog pisanog jezika su epigrafski natpisi na Orhonskim spomenicima u slivu reka Orhon i Jenisej, na teritoriji današnje Mongolije. Potiču iz 7. i 8. veka, i pripadali su drevnom turskom narodu Gokturk/Kokturk (Göktürk/Köktürk). U njima Turci prvi put sebe nazivaju *Türk*. Nakon višegodišnjeg rada velikog ruskog orijentaliste nemačkog porekla V. V. Radlova (F. W. Radloff) (1837-1918) čast za dešifrovanje koje je obuhvatilo finalnu fazu pripala je Dancu Vilhelmu Tomsenu (Vilhelm Thomsen) (1842-1927) godine 1893. Utvrđeno je da su Orhonski natpisi pisani književno zrelim jezikom, što potvrđuje postojanje turskih plemena na tom području više vekova unazad (Koç 1996: 33).

Orhonski natpisi su pisani pismom *gokturk* (Göktürk/Köktürk), koje je imalo 38 znakova, među kojima četiri vokala i tri diftonga. Pisalo se odozgo na dole i s desna na levo (Gencan 2001: 34). Ovo pismo se, zajedno sa kasnijim ujugurskim pismom, zadržalo među turskim plemenima sve do 12. veka i bilo je zajedničko svim turskim plemenima koja su naseljavala Centralnu Azi-

ju. Ovo je bio period „staroturskog” jezika iz kojeg vode poreklo svi kasniji oblici i forme turskih jezika.

U 19. veku uporedni gramatičari su izdvojili uralo-altajsku jezičku porodicu, koja se deli na uralSKU granu (gde spadaju mađarski, finski) i altajSKU u koju osim turskih jezika spadaju mongolski, mandžursko-tunguski jezici, a neki u ovu granu ubrajaju i korejski i japanski (Ercilasun 2013:18). Kasnija istraživanja rezultirala su stavom koji potkrepljuje stanovište da uralSke i altajSke jezike treba posmatrati kao dve odvojene porodice (Korkmaz 2003: LXVIII). Danas zapadni lingvisti turske jezike svrstavaju u posebnu porodicu pod nazivom turkijski jezici (Bugarski 1991: 47). Uprkos tome, u turskoj lingvistici prevladuje stav da turski jezici pripadaju grupi altajskih jezika (Ercilasun 2013: 18, 20). Jedan od argumenata koji iznose u prilog tome može se iskazati na sledeći način: „Altajistička teorija nije precizno dokazana, ali se može konstatovati da ni novije teorije koje su se pojavile nasuprot njoj, nisu uspele pružiti konkretne dokaze kojima bi je pobile” (Eker 2003: 99). Ekrem Čaušević o tome kaže: „Iako se altajistika i dalje pokušava održati, zahvaljujući iznova novim pokušajima zagovornika te teorije, starija teorija o uralo-altajskoj porodici je zastarela iako i danas ima njenih zagovornika među turskim lingvistima” (Čaušević 1996:IX). Kao što je već pomenuto, turski lingvisti ne prave razliku među turskim jezicima, već ih sve smatraju dijalektima turskog, koje objedinjuju pod zajedničkim nazivom „turski” (Türkçe).

Tokom 12. veka turski jezik se uporedo sa procesom raslojavanja turskih naroda podelio na severni, istočni i zapadni jezik iz kojeg se razvio današnji turski. Zapadni turski (Batu lehçesi) počinje se formirati u drugoj polovini 12. i prvoj polovini 13. veka. Ovaj jezik koji su koristila ogusko-seldžučka plemena koja su tokom 10. i 11. veka osnovala državu Seldžukida, a u 14. veku Osmanlijsko carstvo, predstavlja najveći i najplodniji jezik turskog sveta. Tokom svog postojanja prolazio je kroz različite faze, zbog čega se deli na tri perioda: stari anadolski turski (Eski Anadolu Türkçesi), osmanlijski (Osmanlı Türkçesi) i savremeni turski (Türkiye Türkçesi).

Stari anadolski turski je jezik 12, 13. i 14. veka. Ovaj period predstavlja period najčistijeg razdoblja u razvoju zapadnog turskog jer je bio pošteđen stranih uticaja. Međutim, upravo u ovom razdoblju se počinje osećati upliv arapskog i persijskog, što je stvorilo uslove za nastanak osmanlijskog jezika. Prvi uticaji arapskog počeli su se osećati tokom procesa prijema islamske religije, u 9. i 10. veku. Persijski dobija na značaju za vreme prodiranja seldžučkih plemena u Persiju u 11. veku i formiranja države Seldžukida na tlu Anadolije, a intenzivnije se nastavlja kasnije. Osmanlijski je trajao od 15. do 20. veka (Korkmaz 2003: C). Odlikuje ga značajna zastupljenost arapskih i persijskih elemenata u leksici i gramatici. Umesto jednostavnih turskih glagolskih osnova i konjugacijskih formi počinju se koristiti komplikovane ka-

tegorije koje nisu u skladu sa turskom gramatičkom strukturom. Osmanlijski se pisao prilagođenim arapskim pismom, što nikako nije odgovaralo turskom bogatom vokalnom sistemu, nasuprot izrazito konsonantnoj prirodi arapskog. Iako je osmanlijski bio jezik sultanovog dvora, religijskih krugova i privilegovanih slojeva na jednoj strani, turski jezik je na drugoj strani bio jezik naroda. Zahvaljujući činjenici da je narod i dalje govorio neiskvarenim turskim jezikom, on je uspeo da sačuva svoje biće i identitet. Na njemu su stvarali poznati narodni pesnici koji su očuvali čistotu turskog jezika.

Nakon osnivanja Republike Turske 1923. godine glavni cilj njenog tvorca i prvog predsednika Mustafe Kemala Atatürka bio je da nizom reformi preobraziti turski narod u jedno civilizovano društvo potpuno prikladno veku u kome se nalazi (Teodosijević 1995: 34). Na jezičkom planu prva značajna promena ogleda se u promeni naziva jezika koji se konačno naziva turski (Türkçe) umesto osmanlijski (Osmanlıca). U veoma kratkom roku, za samo tri meseca izvršena je reforma pisma. Umesto arapskog pisma počinje se koristiti latinica koja najbolje odgovara turskoj fonetskoj strukturi i bogatom vokalnom sistemu. Ovako korenite jezičke reforme koje su u veoma kratkom vremenskom periodu uspele da izvedu svojevrstan prevrat nad viševekovnom islamskom tradicijom, u turskoj nauci se, s pravom, nazivaju „jezička revolucija” (Dil devrimi). Godine 1932. osniva se Tursko lingvističko društvo (Türk Dil Kurumu) čiji je zadatak čišćenje jezika od viševekovnih stranih uticaja na nivou leksike i morfologije, kodifikacija gramatičkih i pravopisnih normi, kao i sprovođenje politike jezičkog purizma.

2.2. Strukturalna pripadnost

Turski jezik po strukturi spada u grupu aglutinativnih jezika koje karakteriše „lepljenje” nastavaka na osnovu reči tako da svaki od njih ima svoj vidljiv identitet i jedinstvenu funkciju.

Sufiksacija je isključiv način za građenje i promenu reči. Dodavanjem različitih sufiksa na koren izvode se reči koje iskazuju razne pojmove i značenja. Derivacioni sufiks modifikuje značenje korena i predstavlja sekundarni semantički element koji služi za građenje reči. Prilikom sufigiranja, na nepromenljivi koren prvo dolazi derivacijski, a zatim deklinacijski/konjugacijski sufiks. Broj sufiksa koji po određenom redu dolazi na koren nije teorijski ograničen. Primera za ilustraciju ove karakteristike turskog jezika ima mnogo. Poslednji koji je predstavljen na Sedmom međunarodnom forumu svetskih jezika u Lionu 2016. godine sastoji se od čak 70 slova i glasi:

Muvaffakiyetsizleştiricileştiriveremeyebileceklerimizdenmişsinizcesine laflar ediyormuşsunuz ha? (www.birgun.net/haber-detay/turkcenin-70-harf-ten-olusan-en-uzun-kelimesi-130201.html)

Navedena rečenica je upotrebljena u situaciji kada uprava jedne škole obučava nastavnike da stvaraju neuspešne učenike. Na protivljenje jednog od nastavnika, direktor mu se obraća rečima:

Čujem, govorite „*kao da ste vi tobože neko koga ne možemo lako da preobratimo u onog koji čestvoriti neuspešne*“ učenike, zar ne?

Ovakva akumulacija morfema jedna je od najvažnijih osobina turskog jezika, kao i aglutinativnih jezika uopšte.

2.3. Fonetski sistem

Turski alfabet se sastoji od 28 znakova prilagođenog latiničnog pisma. Ortografija se zasniva na približno fonetskom principu po kome jedan znak označava jednu fonemu, a ne njene fonetske varijante. Izuzetak od ovog pravila je meko g (ğ) koje se u savremenom jeziku ne čita, već je izgubilo svoju zvučnost. Turski sadrži čak osam vokala. Pored 5 osnovnih, ima umlaute *ö* i *ü*, kao i karakterističan mukli vokal *ı*, koji bi u srpskom imao ekvivalent u poluvokalu *r*.

Zakon vokalne harmonije (*ünlü uyumu*), kao jedna od karakteristika turskog jezika, ogleda se u pojavi da se vokali u reči opredeljuju prema prirodi vokala iz prvog sloga, odnosno prethodnog sloga u sufiksaciji, u skladu sa podelom na vokale prednjeg (e, i, ö, ü) i zadnjeg reda (a, ı, o, u).

2.4. Morfološke karakteristike

Sufiksacija koja odlikuje tursku morfologiju i omogućuje lepljenje nastavaka na nepromenljiv koren daje transparentnost i olakšava snalaženje u građenju morfoloških kategorija pod uslovom da se poštuje prednost koje pojedini sufixi imaju prilikom tvorbe. U turskom jeziku ne postoji prefiksacija. Zastupljena gramatička pravilnost podrazumeva postojanje samo jedne deklinacije i jedne konjugacije.

2.4.1. Postpozicionalna struktura

Druga karakteristika po kojoj se turski razlikuje od indoevropskih jezika jeste upotreba postpozicija i postpozicionalnih izraza umesto prepozicija (predloga) (Više o tome: Aykut: 2007). U turskom ne postoji prefiksacija. Postpozicije se nalaze iza imenskih reči izražavajući različite odnose u rečenici. Kad je reč o glagolima, glagolski likovi, koji se u različitim jezicima izražavaju posebnim rečima ili prefiksima, u turskom se dobijaju dodavanjem odgovarajućih sufixa na glagolsku osnovu.

2.4.2. Genitivna veza

Uturskom jeziku genitiv u svojoj sintaksičkoj funkciji bliže određuje imensku reč i to kao njegov atribut, pa često stoji umesto prideva. Zato se genitiv retko koristi samostalno. Ova karakteristična atributska upotreba genitiva zastupljena je u posebnoj sintaksičkoj konstrukciji, genitivnom odnosu, koja se zove „genitivna veza“ (isim tamlaması). U ovoj konstrukciji odreditelj (determinans) je imenska reč u genitivu, a određeni (determinatum) je imenska reč koja je primilaprisvojni sufiks 3. lica jednine. Na primer: *öğrencinin defteri* (učenikova sveska)

U genitivnoj vezi prvi član konstrukcije je pomoćni, a drugi osnovni element koji se određuje prvim. Genitivna veza prožima čitavu strukturu turskog jezika i predstavlja ključ za razumevanje mnogih sintaksičkih kategorija.

2.4.3. Particip-proparticip

S obzirom da turski ne poznaje odnosne reči, relativne zamenice kojima se izražavaju indoevropske odnosne i druge zavisne rečenice, iskazuju se pomoću participa i proparticipa. Participi i proparticipi mogu biti upotrebljeni na mestu atributa imenske reči kada označavaju indoevropskuodnosnu rečenicu ili na mestu imenice kada su ekvivalent subjekatskim, odnosno objekatskim rečenicama. Na primer: *gelen adam* (čovjek koji dolazi) nasuprot imenskoj upotrebi *gelen* (onaj koji dolazi).

Termin proparticip uveli su jugoslovenski turkolozi kako bi ukazali na razliku njegove upotrebe i značenja u odnosu na particip, u izražavanju drugačijih vrsta zavisnih rečenica (Više o tome: Golubović-Braiek 2003). Na primer: pridevski upotrebljen proparticip *okuduğum kitap* (knjiga koju čitam) nasuprot imenskoj upotrebi *okuduğum* (činjenica da čitam).

2.5. Sintaksička struktura

Red reči u turskoj rečenici obrnut je od indoevropskog. Glagol se nalazi na kraju rečenice, a reči ili grupe reči koje nešto određuju (determinans), nalaze se ispred njima određenog (determinatum). Smer ide od odreditelja ka određenom, tako da se svi važniji elementi nalaze na kraju sintagme ili razgranate rečenice. Dopunski, proširujući elementi dolaze napred, a osnovni slede iza njih. Tako se primećujeobrnuto nizanje zavisnih elemenata u odnosu na upravni član sintagme, od indoevropskih jezika, kao u primeru: *Babası bakanlıkta çalışan kızı beğendim*. (Dopala mi se devojka čiji otac radi u ministarstvu) (dosl. Čiji otac u ministarstvu koji radi devojka mi se dopala).

Ostale značajne strukturalne karakteristike su odsustvo gramatičkog roda, veliki broj infinitivnih glagolskih formi (glagolske imenice, participi,

gerundiji), mali broj veznika, odnosno razvijena asindetska struktura i slaba razgraničenost među vrstama reči.

3. Balkanski jezički savez

Arealna klasifikacija jezika proističe iz kontaktne srodnosti kada se u jezicima čiji su govornici u dugotrajnom geografskom ili kulturnom kontaktu, usled međusobnog uticaja jednih na druge, javljaju zajedničke osobine koje nisu genetski uslovljene. Grupa jezika u kojoj je ova pojava jasno uočljiva naziva se jezički savez. Jedan od takvih karakterističnih saveza jezika koji nisu u direktnom srodstvu jeste balkanski jezički savez. Balkanski jezički savez se počeo proučavati u prvoj polovini dvadesetog veka.

Neki od autora koji su se bavili sličnostima koje pokazuju balkanski jezici u savez su ubrajali bugarski, rumunski i novogrčki (Trubeckoj), zatim albanski, rumunski i bugarski (Kopitar), neki dodaju i novogrčki (Miklošič), dok neki u ovu grupu ubrajaju albanski, makedonski, bugarski, rumunski (Birnbäum) (Vidi u: Kovačec 1988: 27-28).

Balkanski jezički savez se izdvaja u odnosu na druge jer „se temelji na vrlo velikom broju strukturalnih podudarnosti u fonetici, gramatici i leksici, a njegove granice se jasnije konturiraju nego li u slučaju drugih saveza“ (Kovačec 1988: 25).

P. Asenova koja se u svom istraživanju najviše fokusira na albanski, rumunski, bugarski i grčki kao članove balkanskog jezičkog saveza, konstatuje da je srpskohrvatski njegov periferni član (Asenova 2002: 23). Ona precizira da se karakteristike koje povezuju jezike balkanskog jezičkog saveza zovu „balkanizmi“, označavajući „tipološke paralele između više od dva balkanska jezika.“ (Asenova 2002: 75)

Jezici balkanskog jezičkog saveza pokazuju zajedničke osobine, ne samo zahvaljujući geografskoj bliskosti, već se uočavaju strukturalno-tipološki i kulturno-istorijski razlozi međusobnih uticaja. Kako navodi Kovačec „uz albanski, makedonski, bugarski, arumunjski (cincarski) i dakorumunjski u kojima su balkanizmi intenzivno zastupljeni, novogrčki jezik, jugoistočni srbijanski govori (tzv. torlački) i meglenorumunjski pokazuju nešto slabiju zastupljenost balkanskih jezičkih karakteristika.“ Govoreći o turskom Kovačec konstatuje da se on za balkanski savez može vezati periferno, uglavnom po podudarnostima u leksici i frazeologiji (Kovačec 1988: 29).

Kao najfrekventnije zajedničke karakteristike balkanskih jezika autori navode sledeće:

- osim pet osnovnih vokala postojanje još jednog, nezaobljenog vokala. :
- redukovanje deklinacijskih oblika (izražavanje genitivnih i dativnih funkcija istim formalnimsredstvima:

- određeni član se javlja iza imenice :
- analitička komparacija prideva :
- izražavanje posesiva:
- enklitički oblici akuzativa ličnih zamenica i udvajanje objekta:
- gubljenje infinitiva pred zavisnim konstrukcijama:
- analitički, balkanski futur (Kovačec 1988: 33-44)

Treba naglasiti da ove pojave nisu zastupljene u svim i uvek istim balkanskim jezicima. Stoga se i dalje vrše komparativna istraživanja kako bi se jezici i pojave u njima detaljno uočile i uporedile.

Uloga turskog u balkanskom jezičkom savezu svakako je nešto drugačija od ostalih balkanskih jezika. Kako Kovačec ističe, turski jezik se u evropskom delu Turske i u enklavama u Bugarskoj, Makedoniji, Kosovu, Rumuniji, može smatrati pridruženim članom. On pripada drugačijem jezičkom tipu, ali je poslužio kao izvor za leksičko, frazeološko i tvorbeno posuđivanje za sve balkanske jezike. Tokom pet vekova je bio jezik vladajućeg sloja, državne administracije, dela građanstva u većini balkanskih krajeva, a kadkad je služio i kao jezik nadsacionalnog razumevanja (Kovačec 1988: 31). Turski, tačnije osmanlijski turski kao delimična *lingua francana* balkanskom prostoru uticao je na ostale balkanske jezike u morfologiji i leksici. Turski je bio jezik trgovine, uglednih građana, pripadnika viših slojeva društva, kao i jezik nauke, poezije i književnosti Osmanlijskog carstva koje je u jednom trenutku obuhvatalo države sa tri kontinenta i na taj način je vršio ulogu jezičkog posredovanja.

U sklopu pojma balkanskih jezika koji pripadaju indoevropskoj jezičkoj porodici, turski se pojavljuje kao genetski i strukturalno nesrodan ostalim balkanskim jezicima. Stoga istraživači konstatuju da „turski u lingvističkom smislu nije balkanski jezik iako je igrao određenu ulogu u formiranju balkanskog jezičkog saveza“ (Asenova 2002: 23).

Međutim, posmatrano u geografskom, istorijskom i kulturološkom smislu možemo konstatovati da je turski nesumljivo prisutan na Balkanu.

3.1. Zajedničke karakteristike

Uprkos činjenici da turski nije srodan nijednom jeziku balkanskog jezičkog saveza, ipak je moguće uočiti izvesne sličnosti bez mogućnosti preciznog utvrđivanja uzročno-posledičnih veza među ovim jezicima. Pojave koje turkolozi mogu definisati kao sličnosti, kontrastirajući jezike balkanskog jezičkog saveza sa turskim, sadrže se u sledećem:

3.1.1. Fonetske podudarnosti

Na fonetskom planu se može izdvojiti pisanje i izgovaranje glasova po približno fonetskom principu, kao što je to slučaj u slovenskim jezicima balkanskog jezičkog saveza, makedonskom, bugarskom i srpsko-hrvatskom.

Dodatna sličnost sa bugarskim alfabetom ogleda se u postojanju glasa *ı* (i bez tačke, muklo i) koje bi odgovaralo bugarskom *ъ*. U srpskom se ovaj glas oseća u poluvokalu *r*. U turskom je ovaj vokal ravnopravan sa ostalim vokalima, te je stoga naglašen i može biti nosilac sloga i akcenta. Vokal sličnog kvaliteta (tamni vokal) može sresti i u makedonskom, u određenim govorimai dijalekatskim formama, koji se ranije obeležavao apostrofom, kako u makedonskim rečima tako i u turskim pozajmljenicama (Македонски правопис 1945:6), da bi kasnije u književnom jeziku bio sveden samo na tamni vokal *a* (Правопис на македонскиот јазик 2017: 3).

3.1.2. Izražavanje prisvojnosti

Turski prisvojni sufiksi izražavaju posesivnost dodavanjem na imenicu. Posesiv, prisutan u različitim padežnim i drugim formama u grčkom, albanskom, rumunskom, makedonskom i bugarskom takođe se nalazi u postpozicionalnom statusu u odnosu na imenicu.

Na primer: tursko *babam* (moj otac) u odnosu na makedonsko *tatko mi*.

Sufiksi prisvojnosti u turskom jeziku odlika su aglutinacije i sufiksacije karakteristične za tursku gramatičku strukturu, dok se za oblike iste pozicije u balkanskim jezicima ne može utvrditi tačno poreklo (Kovačec 1988: 39).

3.1.3. Poređenje prideva

Još jedna među pojavama koje se izdvajaju kao zajedničke karakteristike balkanskih jezika jeste analitička komparacija prideva, odnosno gubljenje supletivnih oblika za komparativ i superlativ (Kovačec 1988: 38-39).

U turskom se poređenje prideva izražava na isti način, s tim što se prilozi *daha* za komparativ i *en* za superlativ pišu odvojeno od prideva koji se poredi.

Na primer: *iyi- daha iyi- en iyi* nasuprot makedonskom *dobar-podobar-najdobar*.

Pored navedene mogućnosti poređenja kvalifikativnih prideva, turski poznaje i modifikaciju stepena pridevskog svojstva (Više o tome: Čaušević 1996: 135-138).

3.1.4. Određeni-neodređeni perfekat

Najuočljivija morfološka sličnost turskog sa nekim balkanskim jezicima ogleda se u postojanju kategorije doživljenog ili nedoživljenog vremena, odnosno zasvedočenosti i nezasvedočenosti, koja se javlja u prošlim vremenima.

U bugarskom i albanskom perfekat označava radnju kojoj govorno lice nije prisustvovalo, dok aorist iskazuje radnju kojoj je govorno lice bilo svedok (Asenova 2002: 256, 325). U makedonskom jeziku forma perfekta na *sum+l* ili *sum perfekt* označava nezasvedočenost (minato neopredeljeno) dok ostale forme kao što su aorist, imperfekat i perfekt na *imam+perfekto* značavaju zasvedočenost (Gajdova 2009: 540).

U turskom jeziku kategorija zasvedočenosti/nezasvedočenosti izražava se prošlim vremenima za koja su u upotrebi različiti termini opisnog karaktera, od kojih izdvajamo najfrekventnije. Prvi naziv glasi: *perfekat na -di* (-di'li geçmiş zaman) i *perfekat na -miş* (-miş'li geçmiş zaman) (Gencan 2001: 304-307), gde se označava sufiks koji se dodaje na glagolsku osnovu radi tvorbe navedenih vremena. Drugi naziv je *određeno prošlo vreme* (belirli geçmiş zaman) i *neodređeno prošlo vreme* (belirsiz geçmiş zaman) (Koç 1996: 305-308). Ipak, opisnenazive koji najbolje ilustruju prirodu i značenje ovih glagolskih vremena ponudio je jedan od najvažnijih turskih lingvista Muharem Ergin. On koristitermine *viđeno prošlo vreme* (görülen geçmiş zaman) i *prošlo vreme o kojem se saznaje* (öğrenilen geçmiş zaman) (Ergin 1987: 323-324).

Iako navedeni sufiksi dodati na različite osnove mogu dobijati izvesna modalna značenja, osnovna razlika između ova dva glagolska vremena ogleđa se u konstataciji da je u *perfektu na -di* govorno lice bilo svedok vršenja radnje, pa se tako radi o osvedočenoj/viđenoj prošlosti ili pak o kategoričnom perfektu, dok u *perfektu na -miş* govorno lice nije svedočilo izvršenoj radnji, već je o njoj saznalo posredno ili naknadno, pa se radi oprenesenoj prošlosti.

Na primer: *geldi- došao je*, nasuprot: *gelmiş- došao je* (*čujem, saznajem*)

Analizirajući pojavu i razvoj „prepričane/nezasvedočene” prošlosti u makedonskom, Gajdova konstatuje da je turski u ovom segmentu zasigurno izvršio uticaj na makedonski (Gajdova 2009: 540).

Autori koji izučavaju karakteristike jezika balkanskog jezičkog saveza, slažu se u tome da je moguće da je turski po ovom pitanju izvršio uticaj na balkanske jezike, s tim što ističu da je svaki jezik za sebe razvijao različite kontekstualne varijante nezasvedočenosti od prepričavanja, subjektivnog stava, pa do izražavanja sumnje u izvršenu radnju. Asenova smatra da je ovde pre reč o semantičkom pozajmljivanju na morfološkom nivou nego o arealnoj srodnosti (Asenova 2002: 325).

Mi smo se prilikom kontrastiranja morfoloških sličnosti usmerili ka makedonskom „kao najbalkanizovanijem jeziku koji se nalazi u samom središtu balkanskog jezičkog saveza“ (Radić 2001: 13) i bugarskom koji na fonetskom planu pokazuje sličnosti sa turskim.

3.2. Uticaj turskog na balkanske jezike u morfologiji i leksici

3.2.1. Morfološki uticaj turskog na balkanske jezike

Turski, koji se od 14. do 19. veka koristio na Balkanu kao jezik državne administracije, vladajućeg sloja i dela građanstva, uticao je na balkanske jezike u morfološkom i leksičkom smislu. Morfološki uticaj se ogleda u postojanju određenog broja gramatičkih nastavaka koji nisu srodni ni jednom od jezika na balkanskom prostoru, ali su trajno utkani u gramatičku strukturu svih ovih jezika. To su sufiksi *-ci, -ci, -cu, -cü; -li, -li, -lu, -lü; -lik, -lik, -luk, -lük*; nešto manje *-siz, -siz, -suz, -süz*, u svojim različitim fonetskim varijantama, kao i još neki, manje frekventni u jeziku primaocu. Ovi sufiksi su prilagođeni fonetskim strukturama i osobnostima svakog od ovih jezika ponaosob. U slovenskim jezicima balkanskog prostora karakteristično je korišćenje dodatnog sufiksa *-ja* na već postojeće turske sifikse *-dži* i *-li*, kako bi se omogućila deklinacija u skladu sa gramatičkim pravilima. Ostali balkanski jezici upotrebu turskih nastavaka prilagodili su svojoj fonetskoj i morfološkoj strukturi, što je rezultiralo neophodnim modifikovanim oblicima.

Ovi sufiksi su značajni jer služe za građenje različitih imenica, od imena¹ i glagola, formiraju izvedenice i grade složenice, kao i veliki broj termina u različitim oblastima.

3.2.2. Leksički uticaj turskog na balkanske jezike

Drugi značajan uticaj ogleda se u usvajanju velikog broja turskih reči u balkanskim jezicima. Za ove reči su usvojeni različiti nazivi kao što su turcizmi, turkizmi, orijentalizmi, pa čak i balkanizmi. U jugoslovenskoj i srpskoj leksikografiji opšteprihvaćen termin za ove reči je turcizam.

Turcizmi podrazumevaju pozajmljenice iz turskog jezika, među koje spadaju i one reči koje vode poreklo pretežno iz arapskog i persijskog, kao i manji broj onih koje potiču iz drugih jezika (grčkog, italijanskog, francuskog i dr.), a koje su prihvaćene preko turskog.

Tako se u većini balkanskih jezika beleži različit broj turskih pozajmljenica koje se, prema različitim istraživanjima, kreću od nekoliko do više hiljada reči koje su i danas u aktivnoj upotrebi. Prema nekim podacima, najmanje ih je u rumunskom, zatim sledi grčki, a najviše ih je u makedonskom, albanskom i srpskom odnosno hrvatskom, i danas bosanskom jeziku. Na srpsko-hrvatskom i bosanskom govornom području veći broj turcizama se sreće u bosanskom, dok je nešto manji broj zabeležen u hrvatskom. Najobimnija istraživanja u ovoj oblasti sprovedena su u srpsko-hrvatskom jeziku (uključujući i

¹ Termin *imena* u turkološkoj literaturi se koristi da označi sve imenske forme u turskom jeziku, nastale od drugih vrsta reči, u skladu sa izraženom karakteristikom supstantiviranja svih vrsta reči i rečenica.

bosanski) gde je zabeleženo čak osam hiljada reči koje potiču iz turskog jezika (Škaljić 1985). Prema podacima dobijenim na osnovu različitih istraživanja koja se navode u nekim izvorima, u rumunskom ima oko 2 hiljade turskih reči (Karaağaç 2008: XXXVIII), u bugarskom 3,5 hiljade (Karaağaç 2008: XLII), u albanskom oko 5 hiljada (İyiyol, Kesmeçi 2011: 625), u makedonskom 3 hiljade (Karaağaç 2008: LVIII), u grčkom 3 hiljade (Karaağaç 2008: LXIV).

Albanska lingvistkinja L. Latifi Xhanari sastavila je Rečnik turcizama u balkanskim jezicima i izdvojila termin „balkanski turcizmi“ ukazujući na pojavu da se turski leksički uticaj u balkanskim jezicima odvijao veoma simetrično (Latifi Xhanari 2015: 5). Ona, takođe, ističe da se balkanski jezici, koji se razlikuju jedan od drugoga, spajaju u jednoj tački, a to je zajednička leksika preuzeta iz turskog, kao i desetine hiljada fraza, idioma i poslovice koje su postale izraz nacionalnih kultura balkanskih naroda (Xhanari Latifi 2012: 7).

Istaknuti predstavnik beogradske turkologije M. Teodosijević turcizme deli na 1. Istoricisme- reči koje su prestale da se upotrebljavaju prestankom upotrebe predmeta na koje se odnose, 2. arhaizme- reči koje prestaju da se upotrebljavaju u savremenom jeziku zato što ih zamenjuju druge reči za označavanje istih predmeta, pojava, osobina, 3. turcizme koji su potpuno asimilovani –u koje spadaju reči za koje ne postoji adekvatna zamena, kao i one za koje postoji zamena, ali su i dalje u upotrebi (Teodosijević 2016: 13-14). Turcizmi obuhvataju termine državne administracije, verske termine, toponime, antroponime, nazive arhitektonskih objekata, nazive jela, pića, voća i povrća, odevnih predmeta, namirnica, predmeta pokućstva, muzičkih instrumenata, zanata, profesija, nazive predmeta i pojava, alata, činova, osobina, termina, zatim žargonske izraze, uzvike, veznike, ukratko reči iz svih životnih sfera.

4. Zaključak

Pored nesumnjivog uticaja turskog na balkanske jezike na polju morfologije u smislu prihvaćenih tvorbenih nastavaka i uticaja u leksici, kao pojava koje predstavljaju značajan dokaz uticaja turskog na balkanske jezike, o čemu svedoči veliki broj radova turkologa i lingvista drugih balkanskih jezika, za ostale uočene i nabrojane zajedničke karakteristike, odnosno sličnostine može se sa sigurnošću tvrditi da predstavljaju rezultat kontakta turskog sa ostalim balkanskim jezicima. Mi ih izdvajamo kao pojave koje privlače pažnju, s tim da bi davanje konačnog suda o kontaktnoj srodnosti u nekim aspektima, bez dubljeg i detaljnijeg proučavanja i utvrđivanja porekla i uzroka ovih pojava bilo neophodno za dodatnu naučnu argumentaciju.

Pri ovakvom stanju stvari, sa značajnim razlikama koje turski ispoljava u odnosu na indoevropske jezike, teško je turski priključiti bilo kom jezičkom savezu njemu nesrodnih jezika. Ipak, znajući da arealna klasifikacija jezika

proističe iz kontaktne srodnosti kada se u jezicima javljaju zajedničke osobine koje nisu genetski uslovljene, ne može se zanemariti značajan uticaj koji je turski tokom vekova izvršio na balkanske jezike i na taj način, u manjoj ili većoj meri, postao pridruženi član balkanskog jezičkog saveza.

Radi usvajanja naučno utemeljenog stava po ovom pitanju, neophodno je sagledati sve morfološke i semantičke karakteristike koje turski deli sa ostalim balkanskim jezicima, što je tema koju smo precizno predstavili u ovom radu, zaključujući da se turski periferno i posredno može smatrati pridruženim članom ovog jezičkog saveza.

Literatura

- Assenova, Petya (2002). *Balkanisms*. V. Trnovo.
- Aykut, Ksenija (2007). *Turske postpozicije – „reči bez značenja“*. Beograd.
- Bugarski, Ranko (1991). *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd.
- Čaušević, Ekrem (1996). *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Zagreb.
- Eker, Süer (2003). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara.
- Ercilasun, A. Bican (Bahar 2013). 'Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri'. *Dil Araştırmaları Dergisi*. sayı 12. Ankara, s. 17-22.
- Ergin, Muharrem (1987). *Üniversiteler İçin Türk Dili*. İstanbul.
- Gajdova, Ubavka (2009). „Дијалектите и стандардниот јазик во Македонија“, *OB-DOBJA*, 26, Ljubljana, 535-542.
- Gencan, T. Nejat (2001). *Dilbilgisi*, Ankara.
- Golubović-Braiek, Ksenija (2003). *Proparticipi-ključ turske sintakse*, Beograd.
- İyiyol, Fatih ve M. AhmetKesmeci (Fall 2011). „Balkan Dillerindeki Türkçe Kelimelerin Tanımlanması Problemi Üzerine Tespitler“. *Turkish Studies*. Volume 6/4, p. 621-632.
- Karaağaç, Günay (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara.
- Koç, Nurettin (1996). *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul.
- Korkmaz, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (şekil bilgisi)*. Ankara:TDK.
- Kovačec, August (1988). „Pojam jezičnog saveza i balkanski jezici“, *SOL*. Zagreb. godina 3, izvanredan svezak 1, 21-52.
- Latifi Khanari, Lindita (2015). *Balkan Dillerindeki Ortak Türkizmalar Sözlüğü*. Pamukkale.
- Македонски правопис (1945). Скопје.
- Правопис на македонскиот јазик (2017). второ издание, Скопје.
- Радић, Првослав (2001). *Турски суфикси у српском језику*. Beograd.
- Škaljić, Abdulah (1985). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo.
- Teodosijević, Mirjana (1995). *Jezik Fazila Husnija Daglardže s osvrtom na pokret jezičkog purizma*. Beograd.
- Теодосијевић, Мирјана (2015). „Турски свет: Турци и турски језици“. *Системи народа и култура/People and Cultures in Contact*. Међународни тематски зборник, К. Митровица, 361-369.

- Teodosijević, Mirjana (2016). „Turcizmi: jezičko blago naše kulturne baštine“, *Nasleđe*. Erzurum, 9-25.
- Xhanari Latifi, Lindita (2012-1). „Osmanlı Balkana Elveda Rumeli Dedi Ama Balkanlardaki Diller Türkçe Kökenli Sözcüklere Elveda Demedi“, *Motif Dergisi*, Balkan Özel Sayısı, 5-12.
- (www.birgun.net/haber-detay/turkcenin-70-harften-olusan-en-uzun-kelimesi-130201.html) (01.02.2019)

Ksenija Aykut

Turkish – a Nontypical Balkan Language

Summary

Turkish language, as a member of the Turkish (Turkic) branch of the Altaic language family, is genetically and structurally different from other Balkan languages. It contains different phonetic, morphological, semantic and syntactic characteristics than other Balkan languages, which, as representatives of different branches of the Indo-European language family, can be viewed through the prism of the Balkan Language Association. Since the creation of linguistic alliances and the existence of a common mentality both arise from the long-term geographical and cultural connection of their speakers, Turkish language is, in a wider sense, a member of the Balkan languages. Centuries-long presence of the Ottoman state and language on the Balkan Peninsula, which has since been reduced to a smaller geographical scope, despite different structure, resulted in significant Turkish influence on other Balkan languages, primarily in lexis, but also in morphology. Balkan languages have all kept a significant number of Turkish loanwords that have been inwrought into the literary language as well as into everyday lexicon. Morphological influence is reflected in the existence of several derivative morphemes created by Turkish suffixes -cı, -ci, -cu, -cü; -lı, -li, -lu, -lü; -lık, -lik, -luk, -lük; slightly less -sız, -siz, and -hane. The paper elaborates on the characteristics of Turkish grammatical structure; it also emphasizes the importance that Turkish language holds among the Balkan languages.

Key words: Turkish language, Balkan languages, Turkisms, morphological influences

Zamira Alimemaj

Department of Foreign Languages
University “Ismail Qemali” Vlorë, Albania

Kozeta Hyso

Department of Foreign Languages
University “Ismail Qemali” Vlorë, Albania

Huazime ballkanase në leksikun e labërishtes

Gjuha, si pjesë përbërëse dhe tipar dallues i etnokulturës së një populli nuk është statike; ajo vazhdimisht evoluon, pasurohet, pasqyron përjetimet e ndikimin e faktorëve jashtëgjuhësorë (historikë, gjeografikë, politikë, ekonomikë dhe etnokulturorë) dhe zhvillohet, ndryshon e përparon, duke qenë kurdoherë e varur nga ecuria e zhvillimit ekonomik, nga gjendja dhe ndryshimet sociale të populli, që është krijuesi dhe mbartësi i saj, natyrisht edhe nga fqinjësia e marrëdhëniet me gjuhët e kulturat e popujve të tjerë. Gjuha shqipe ka dy dialekte kryesore: gegërishten dhe toskërishten. E folmja e krahinës së Labërisë shqyrtohet si pjesë përbërëse e toskërishtes jugore dhe ka një leksik të pasur; i cili, përveç veçorive individuale që shfaq, ka edhe tipare të përbashkëta me të folmet e tjera të toskërishtes, sidomos për sa u përket huazimeve. Qëllimi i këtij punimi është të prezantojë disa ndikime ballkanase që i gjejmë në leksikun e labërishtes.

Fjalët kyç: labërishtja, dialekte, gegërishtja, toskërishtja, shqipja, huazime ballkanase, leksiku.

Hyrje

Gjuha, si pjesë përbërëse dhe tipar dallues i etnokulturës së një populli nuk është statike; ajo vazhdimisht evoluon, pasurohet, pasqyron përjetimet e ndikimin e faktorëve jashtëgjuhësorë (historikë, gjeografikë, politikë, ekonomikë dhe etnokulturorë) dhe zhvillohet, ndryshon e përparon, duke qenë kurdoherë e varur nga ecuria e zhvillimit ekonomik, nga gjendja dhe ndryshimet sociale të populli, që është krijuesi dhe mbartësi i saj, natyrisht edhe nga fqinjësia e marrëdhëniet me gjuhët e kulturat e popujve të tjerë. Edhe gjuha e kultura popullore e shqiptarëve, natyrisht, edhe me ndikimet e

pamungueshme të veçorive të secilës bashkësi shoqërore a krahinore të caktuar, në tërësinë e saj, sikundër e kanë vërtetuar edhe studimet e historianëve më të autoritetshëm, kanë përbërë dëshmi të rëndësishme të vlerave e të tipareve etnike e kombëtare të shqiptarëve. Rasti e kërkon t'i referohemi për sa më lart një vlerësimi të prof. Aleks Buda, i cili theksonte se “kultura popullore shqiptare është një monument i shpirtit krijues të popullit dhe, për nga shndërrimet që pësoi gjatë përdorimit të saj mund të quhet “prodhim kolektiv” që trashëgohet në formë rregullash të fiksuara, në bazë të traditës së pashkruar, një traditë, prandaj e quajtur, tradicionale” (Buda 1977 :16).

Gjuha dhe kultura e shqiptarëve, lashtësia dhe karakteri origjinal i tyre, kanë tërhequr prej kohësh vëmendjen e studiuesve të huaj dhe shqiptarë, qysh në shekullin XVIII dhe më parë. Në mënyrë të veçantë, gjuha, historia dhe kultura e shqiptarëve, tërhoqi vëmendjen e albanologëve gjermanë. Madje, edhe një filozof i madh, siç ishte Gotfrid Vilhelm Leibnitz, që punoi një shekull para lindjes së gjuhësisë krahasimtare, shfaqti interesim dhe u shpreh, se studimi krahasues i gjuhëve ishte themelor për të ndërtuar një histori universale të botës, për ta kuptuar dhe për ta shpjeguar atë. Në disa letra, që ai i shkruante një bibliotekari të Bibliotekës Mbretërore të Berlinit, në fillim të shekullit XVIII, shprehet edhe për natyrën dhe prejardhjen e gjuhës shqipe dhe pas disa luhatjeve, arriti në përfundimin, se shqipja është gjuha e ilirëve të lashtë.

Megjithatë, studimet shkencore për gjuhën shqipe, si dhe për shumë gjuhë të tjera, nisën pas lindjes së gjuhësisë historike-krahasuese nga mesi i shekullit XIX. Njëri nga themeluesit e kësaj gjuhësie, dijetari gjerman Franz Bopp, arriti të provonte, qysh në vitin 1884, se shqipja bënte pjesë në familjen e gjuhëve indoevropiane dhe se zinte një vend të veçantë në këtë familje gjuhësore. Pas tij, studiues të tjerë, si Gustav Meyer, Holger Pedersen, Norbert Jokli, studiuuan aspekte të ndryshme të leksikut dhe të strukturës gramatikore të gjuhës shqipe.

G. Meyer-i qysh në vitin 1891 hartoi një *Fjalor etimologjik të gjuhës shqipe* (*Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strasburg 1891), i pari fjalor i këtij lloji për shqipen. Përveç këtyre, një varg i madh gjuhëtarësh të huaj, si Franc Miclosich, Gustav Weigand, Carlo Tagliavini, Stuart Man, Eric Hamp, Agnia Desnickaja, Herman Ölberg, Harallamb Mihaescu, Wilfried Fiedler, Oda Bucholtz, Martin Huld, Giovanni Battista Pellegrini etj. kanë dhënë ndihmesa të shënuara për studimin e historisë së gjuhës shqipe, të problemeve që lidhen me prejardhjen e saj, me etimologjinë, me fonetikën dhe me gramatikën historike, si edhe në studimin e gjendjes së sotme të shqipes.

Njohja dhe studimi i dialekteve janë themelore për të gjitha studimet gjuhësore, sepse ato pasqyrojnë të kaluarën e etnisë shqiptare në përgjithësi e

të bashkësive shoqërore të krahinave të caktuara në veçanti (Gjinari, Shkurtaç 2003 :17). Gjuha shqipe ka dy dialekte kryesore: gegërishten dhe toskërishten. Po të ndiqet hap pas hapi lindja dhe zhvillimi i tipareve të dy dialekteve të shqipes, duke nisur nga ato më të rejat e duke shkuar tek ato më të lashtat, shihet se ato së bashku me shumë veçori të të folmeve të veçanta janë forma të ndryshme që ka marrë kohë më kohë brumi i vetë gjuhës shqipe. Në gjuhën shqipe nuk ekzistojnë dallime të rëndësishme cilësore në intonacione dhe dallimi në gjatësinë e zanoreve nuk është absolut e as relevant, sepse zanore të gjata gjenden në gegërishte, por edhe në të folmet e labërishtes, të çamërishtes dhe arbërishtes (të gjitha këto janë të folme të toskërishtes). (Gjinari 1989 :6). Si dialekt, toskërishtja ka nënndarjet e saj, dy nëndialekte: toskërishten veriore dhe atë jugore, që, gjithashtu, janë të përthyer e të përbërë nga të folme e grupe të folmesh me dukuri që nuk përputhen me gjuhën letrare, si labërishtja, çamërishtja e të tjera. (Gjinari, Shkurtaç 2000 :31).

Bërthamën e Labërishtes e përbëjnë të folmet e Kurveleshit, të folmet e tjera afrohen me to por nuk janë krejtësisht të njëjta (Gjinari, Shkurtaç 2003 :163). Ndryshimet që erdhën në jetën ekonomike dhe kulturën shpirtërore si pasojë e zhvillimeve historike si dhe ndikimeve të huaja kulturore në krahinën e Labërisë, u shfaqën edhe në fushën e gjuhës. Kështu, leksiku i përgjithshëm ka humbur fjalë të vjetra të shqipes, por edhe është pasuruar me fjalë të reja, një pjesë e të cilave janë të huazuara. Edhe ajo pjesë e trashëgimisë, e cila është përcjellë gojë më gojë, është prekur nga ky fenomen. E folmja e Labërisë ka një leksik të pasur, i cili, përveç veçorive individuale që shfaq, ka edhe tipare të përbashkëta me të folmet e tjera të toskërishtes, sidomos për sa u përket huazimeve.

Si rrjedhim i kontakteve të ndryshme historike me popuj të ndryshëm dhe i zhvillimeve të brendshme, në kulturën shpirtërore e materiale të Labërisë shumë gjëra kanë ndryshuar dhe më qartë këto ndryshime shfaqen në fushën e gjuhës. Ndryshime të mëdha kanë ndodhur në fushën e emrave të njerëzve (antroponimet) dhe të vendeve (toponimet). Kanë humbur emrat vetjakë të periudhës së lashtë dhe të mesjetës; shumë emra gjeografikë janë zëvendësuar me fjalë të huaja, kurse një pjesë tjetër, duke kaluar gojë më gojë ndër breza, kanë ndryshuar formën fonetike. Edhe në krahinën e Labërisë, toponimia paraqet interes gjuhësor e historik. Toponimet në këtë krahinë flasin për lashtësinë e banorëve, emërtimet e bartura gjatë pushtimeve, evoluimin social, ekonomik, politik e shpirtëror të kësaj treve. Në Labëri, ashtu si në të gjitha trojet shqiptare, shkelën shumë pushtues. Nëpërmjet pushtuesve, u futën në toponiminë dhe antroponiminë e Labërisë një numër i madh emrash të huaj, të cilat ushtruan një trysni në gjuhën vendase. Ndaj kësaj trysnie të huaj, shqipja ka shfaqur gjithnjë qëndresën e saj dhe, kur nuk ka qenë e mundur t'i prapësojë emrat e huaj, së paku i ka përvetuar duke i

shndërruar ato fonetikisht e morfologjikisht e duke ia përshtatur disi natyrës së saj (Shkurtaj 2001 :26).

Ndikimet e huaja në leksikon e labërishtes

E folmja e Labërisë ka një leksik të pasur, i cili, përveç veçorive individuale që shfaq, ka edhe tipare të përbashkëta me të folmet e tjera të toskërishtes, sidomos për sa u përket huazimeve.

Huazimet greke

Sfera më pak e prekur nga greqizmat është ajo e blegtorisë, prandaj edhe nga ana hapësinore, pjesa mirëfilli malore e krahinës, ka pasur më pak huazime nga greqishtja; përkundrazi ato janë më të shumta në të folmen e Bregut të Detit, kjo si pasojë e marrëdhënieve të ngushta ekonomike me Greqinë (Korfuzin). Një ndikim të madh në huazimet greke pati hapja e kishave dhe shkollave greke në këtë zonë. Greqizma vërehen më shumë në sferën e detarisë dhe të mjeteve të lundrimit e më pak në sferat e tjera.

Një pjesë e greqizmave, sikundër do të shihet nga lista e mëposhtme, janë të atilla që kanë kaluar edhe në të folme të tjera të toskërishtes, madje, disa edhe më lart në trevat e gegërishtes, si *akoma* (ende), *dhaskal* (mësues), *farmak* (helm), *gjiton* (komshi), *kallamboq* (misër), *psonis* (bëj pazar), *langua* (qen gjahu), *livadh*, *llahtaris* (frikësoj, tremb), *lolo* (budalla), *radhë* (rresht), *sinor* (kufi), *stafidhe* (rrush i thatë) etj. Sidoqoftë, Labëria ashtu si krejt pjesa skajore e Jugut të Shqipërisë ka më shumë huazime greke (Totoni 1964 :12), si p.sh.: *afendiko*, *adhjas* (pastroj), *allonar* (korrik), *avlli* (oborr), *bango*, *cimbis* (pickoj), *cimidh* (mashë), *dhogë* (dërrasë), *eftaristisa* (kënaqa), *faneps*, *farmakos*, *feks* (ndriçon), *fermeridhe* (grindavec), *gremis*, *kallamar* (enë për bojë), *kallogre* (murgeshë), *katandi* (pasuri), *katandis*, *kokalli* (kockë) *ksodh* (vaki, vdekje), *kumbisem* (mbështetem), *kunup* (mushkonjë), *kuturis* (veproj), *kuvli* (kafaz), *lipset* (duhet), *llagariset* (kthjellohet), *mandate* (lajmi i vdekjes), *mballomë* (arnë), *mbodhis* (vonohet), *moleps*, *mollois* (tregoj), *nikoqire*, *nome* (kullotë), *ormis* (përgatit), *pparune* (lulëkuqe), *pataks* (tremb), *patomë* (shputa e këmbës), *podhe* (strehë), *potis* (ujis), *proftas*, *qeramidhe* (tjegull), *qir* (zotëri), *qivur* (arkivol), *rokanis*, *shastis* (humbas), *shpirto* (shkrepse), *sikteris* (përzëskutinë (pelena), *shqepi* (pjesë e verandës), *taksidh* (udhëtim), *thiatro* (teatër), *toidhio* (njëlloj), *trapez*, *zali* (të fikët, vilani), *zileps* etj.

Toponime që përmbajnë fjalë të huazuara nga greqishtja

Fqinjësia e gjatë me popullin grek dhe marrëdhëniet e dendura ekonomike dhe kulturore me të, kanë ndikuar në huazimin e fjalëve të greqishtes në shqipen dhe, me kohë, mbi bazën e tyre janë formuar edhe emërvende (toponime) jo të pakta të kësaj krahine, si: *Aspropetra* (gur i bardhë), *Andrehora*, *Arvat* (vend në fushë), *Armisidha* (vend i kripur), *Barkole*, *Dhimëkaza* (vend ku vijnë shumë shira), *Frengh* (luginë në të cilën gjenden shumë shpella), *Gërmadhë*, *Gjipe*, *Gonë*, (gjiri i Porto Palermos), *Gryka e Stovarfit*, *Hamuriq*, *Jalë* (vend në Vuno, do të thotë qelq, quhet kështu sepse uji është shumë i pastër), *Jalovlash*, *Karidhon* (vend me fruta), *Kastanea*, *Kadafiq*, *Kaliba*, *Kalibaq*, *Katohori*, *Kisha e Klllogjrit* (kallogjer = njerëz që rrinë pranë vendeve të shenjta), *Klllogjri*, *Kondakuvi*, *Kostaraqi*, *Kreta*, *Lithit*, *Livaqi*, *Maja e Kapelit* (kapeli = kapelja), *Maja e Mesunit* (mesa = midis), *Mavrojanji*, *Mavrovë*, *Mavromat*, *Megalihora* (kullotë), *Pajohori*, *Pandelejmon*, *Parikë*, *Përroi i Kalinorit*, *Përroi i Millokopisë*, *Përroi i Lithit*, *Kadafiq*, *Përroi i Millokopisë*, *Përroi i Tramatraqit* (tramatraq = vendkomandë ushtarake), *Potam* (vend ku rrjedh ujë), *Qafa e Spitharit* (spithos = gropëz në gurë me ujë të ndënjur), *Sevaster*, *Spile* (shpellë), *Shpella e Gramës* (grama = shkrim), *Shpella e Katafiqe* (humnerë), *Shtegu i Dhimës*, *Thekër*, *Thodhos*, *Vendero*, *Visha* (qafë).

Huazimet sllave

Huazimet sllave gjenden me shumicë në leksikon bujqësor e blegtoral, por edhe në atë të përgjithshëm, si p.sh.: *bejkë*, *belec*, *bran* (zvarrë), *branis*, *brashnje*, *breg*, *dërstilë*, *gjinë* (argjil), *kosore*, *koritë*, *lesë*, *luath* (livadhe), *mezhdë*, *gorricë*, *kërmë*, *kllçoçkë*, *kolibe*, *kosh*, *koshere*, *kopaçe*, *kovaç*, *kotec*, *kovë*, *kurvë*, *lopatë*, *lugat*, *memeç*, *moqilë* (hauz), *mogile* (varr), *stan*, *sokëllin*, *shparth* (lloj dushku), *tërkuzë*, *velënxë*, *vërvit*, *vërsnik* (moshatarë), *zbraz*, *zvor* (burim), *zhiva* (helm), *zakon*, *dorovit*, etj.

Nga huazimet sllave që janë më të rralla, mbase edhe krejt të panjohura në të folmet e tjera të shqipes, mund të përmendim: *bigorr* (çmërs), *cfrat*, *cipal*, *çelnik* (kryetar i barinjve), *çetur*, *darovë* (dhuratë), *drënjë*, *gërrec*, *kapicë*, *kobë*, *kobit*, *krinë*, *latë*, *meçkë*, *mrezhë*, *pestrovë* (troftë), *ponovë* (tokë e punueshme), *rezhdë*, *selit*, *tërsirë*, *vidhër* (kastor), *rrazhdë* (hoje të prishura), *roit*, *vockë* (enë druri), *zhivar*, *bist*, *bistër* (e thartë), *buhavitet* (fryhet), *fertile* (copë e çikë), *çetë* (grupë njerëzish), *godis* (qëlloj), *tutkun*, *vockë* (enë uji).

Toponime që përmbajnë fjalë të huazuara me origjinë sllave

Shumica e emërtimeve të fshatrave të krahinës dhe një pjesë e konsiderueshme e mikrotoponimeve që lidhen me jetën e përditshme të fshatarëve janë të formuara me fjalë të huazuara nga sllavishtja, ku shquajnë ato me prapashtesat **-ic(ë)**, **-ov** dhe me leksik të ditur si i origjinës sllave, si *voda*, *bërda*, *grad* etj. Kjo është e kuptueshme, sepse sipas Sh. Demirajt: “Prania e një numri të madh toponimesh sllave në Shqipëri është e shpjgueshme po të mbahen parasysh dy rrethana: së pari, të kihet parasysh se viset e banuara nga shqiptarë kanë qenë të pushtuara për një kohë të gjatë nga dy mbretëri sllave; së dyti, është e ditur që pushtuesit përpiqen të zëvendësojnë toponimet e mëparshme me emërtime nga gjuha e tyre” (Demiraj 1999 :129).

Në Labëri ka toponime me prapashtesat sllave: **-ov**: *Grabovë, Kovaçovë, Krivovë, Kumanovë, Kunjovë, Motjovë, Leskovë, Qafa e Kumarovës, Rehovë, Stërhovë, Strogovë, Tërbovë, Vanovë*; **-ic**: *Çerrica, Drashovicë, Dreveshnicë, Këndrevicë* (dredha-dredha), *Kozicë, Kurpicë, Gjezhdanica, Lepenicë, Lepotenicë, Mortovica, Nivicë, Pleshovicë, Puavicë, Ramicë Shushicë, Trushnicë*, **-ec**: *Gërvec, Goronec, Grashec*; **-dol**: *Vozdol*.

Me prapashtesën sllave **za-**: *Zamar* (vend në Himarë që do të thotë “përtej detit”), *Zarel, Përroi i Zagonit*.

Të shpeshta janë edhe toponimet që përmbajnë fjalë të huazuara nga sllavishtja, si: *Bërda, Brataj, Brodan, Burimi i Shqeve, Cerje* (majë e zezë), *Dobro, Drubovë* (pyll i veshur me dru), *Dushaj, Gllava* (vend i dalë), *Gllavat, Gradishtë, Grashecë, Golem, Gradisht, Moqila, Ploda, Maja e Bërdës, Mali i Bozhikut, Plloricë, Pollovojkë* (shesh lufte), *Qafa e Vodës, Suhagorë*.

Po ashtu toponime nga emra njerëzish me origjinë sllave, si: *Ivanaj, Pylli i Radit, Qafa e Radës etj*.

Me origjinë sllave duket se janë edhe toponime si: *Bigorre, Borrele* (borac = pyll me pisha), *Dederonjë* (vend shëtitjesh), *Laponik, Mali i Çipinit* (mal i errët), *Përroi i Vëzhishtit, Prasek, Smokthinë* (vend me fiq), *Sqillovik, Tartar, Tërbaç, Tresenik, Vranisht, Xvori, Zelishtë*.

Huazime turko-arabe

Nuk janë të pakta edhe huazimet **turko-arabe**, të cilat mund t'i gjejmë në leksikon e përgjithshëm, në emra vendesh (toponime) dhe në emra njerëzish (antroponime). Elementet turko-arabe gjenden më shumë në pjesën e brendshme të Labërisë dhe shumë më pak, mbase edhe nuk gjenden fare në zonën e Bregdetit të Poshtëm. Disa prej fjalëve të huazuara nga **arabishtja** janë edhe të njohura në areale më të gjera të shqipes, si: *aman, avdall, çull* (qilim), *haber, hair, hashure, matarà* (enë teneqeje për të mbartur ujë), *merak,*

neps, noksan (i bezdisshëm), *nur* (bukuri), *sënduk, siklet, verem, xhade, xhenet, xhevap, xhezve* etj.

Fjalët e huazuara nga **turqishtja** përbëjnë një shtresë gjuhësore që paraqet interes gjuhësor e social-kulturor. Ndikimi i osmanishtes në gjuhën shqipe ka qenë kryesisht urban, sepse ka depërtuar fillimisht në qytete dhe vetëm shumë më vonë është përhapur edhe në zonat rurale. (Kore 2014 :197).

Disa prej huazimeve osmane gjejnë përdorim edhe në të folmen e fshatrave labe, në fakt, janë të njohura edhe më gjerë në toskërishten e në krjet shqipen, si për shembull: *alamet, aksham, ashiqare, avash, baçe, bakllava, ballajdi, bashibozuk, bedena, bakshish, basma, batak, batakçi, batall, baxhanak, bejte, biçak, biçim, birinxhi, bina, bollëk, burani, çakmak, çanak, çatma, çati, çekić, çibuk, çifçi* (bujk), *çitjane, çurek, çyryk, damkë, damlla, dava, davet, deli* (i mirë), *derhem* (njësi matëse), *derman, dert, dervish, dollap, dolli, dollibash, duvak, dyfek, dynym, dyshek, dysheme, esnaf, evlat, ezmer, fajde, fakir, fall, fener, feste, fiqir, fitil, fustan, gafil, gajret, gajtan, gazep, gjerdek* (oda e nuses), *gjezdis, gurgule, hamall, haraç, harbi, havale* (bezdi), *helbete* (pa dyshim), *hise, hizmet, ilet, inxhi, jakë, kabull, kabuni, kadaif, kafaz, kafe, kallauz, kallëp, kallkan, kandil, kapsllëk, katil, kazma, kërbaç, kismet, kurban, kurdis, kusar, lanet, llagap, marifet, marshalla, matuf, meazallah, mejdan, melhem, mesele, midë, muhabet, muhalebi, muhamedan, mukajet, mushama, muslluk, naze, nishan, nur, oxhak, pajë, parmak, patllake, pehriz, peshqir, pusullë, qafiri, qeder, qelepër, qoshe, qulaf, sahan, sahat, salltanet, satrap, sefte, sehir* (shikim), *selamet, sevda, shamata, sultiaç, taban, tabiat, takat* (fuqi), *taksirat, tavan, taze* (e freskët), *tepsi, terezi, turli, turshi, vaki, vakt, veresie, xhade, xhevahir, xhevap, xhezve, xhuma* (e premtë), *ryrç* (sulm), *zagar, zengjin, zevzek, zili, zullum* etj.

Disi më të rralla dhe, ndoshta, më tipike për Labërinë dhe të folmet skajore të Jugut janë turqizma të tilla, si: *azat, boftan* (shpifje), *çivi, dedë* (gjyshe), *dehurdexhi* (roje), *futë* (përparëse), *kamare, kërdis, kopil, kravatë, kum, kumar, llaf, llapà, mandër* (stan), *mangall, matara, nursëz, qeder* (humbja), *qepaze, qibar, telendis* (turpëroj), *venome* (rregulla), *xhivar* (mbledhje), *zahar* (sheqer), *zarar, zehër* (helm).

Toponime që përmbajnë fjalë të huazuara nga gjuhët turko-arabe

Pushtimi turk ndikimoi në ngulitjen e një numri të madh fjalësh dhe, në disa raste, mbi bazën e tyre janë formuar edhe emërvende (kufizuar, toponime, në fakt jo të shumta në numër, si: *Ceribash, Çiflik, Guri i Kadiut, Harapë, Karaburun, Kullxhi, Mekami, Sanxhak, Shpella e Selman Aliut, Shkalla e Turkut, Tepelenë, Vakëfe*.

Origjina e fjalës “gunë”

Specifika etnografike e një populli përcaktohet nga një varg manifestimesh të kulturës materiale dhe shpirtërore të tij. Veshja, nga roli i saj i dobishëm dhe funksioni shoqëror që kryen, përbën një nga elementet më të rëndësishme të kulturës materiale. Po të bëjmë një analizë të hollësishme për veshjet tradicionale të Labërisë, do të shohim se ato kanë elemente të përbashkëta edhe me popujt e tjerë të Ballkanit. Këto elemente të përbashkëta e pika takimi nuk vihen re vetëm në disa aspekte të thjeshta, si në materiale, forma, ngjyra, dekore etj., por edhe në strukturën morfologjike të tyre. Kështu për shembull fjalën “gunë”, që në gjuhën shqipe e gjejmë edhe në formën “gunëza” e “guja” (Malësi e Madhe), në bullgarisht e gjejmë me format “guna” dhe “gunja”, në serbo-kroatisht e gjejmë “gun”, “gunj”, “gunjina”; në rumanisht e gjejmë “guna” e në greqisht e gjejmë “gun” (Zojzi 1966 :10).

Fjala “gunë” është mjaft e lashtë dhe mund të themi se ajo e ka fillimin me dy lëkurat e kafshës që njeriu primitiv i përdori për të mbuluar trupin para e prapa. Gustav Mejer shkruan se origjina e kësaj fjale është e errët. Shtrirja aq e gjerë e saj, në distanca aq të largëta dhe në popuj aq të ndryshëm, dëshmon për një origjinë mjaft të lashtë. Për sa i përket origjinës së kësaj fjale ka hipoteza të ndryshme, por ndër to është pranuar më tepër mendimi i Joklit, i cili mendonte se djepi i kësaj fjale do kërkuar ndër gjuhët e vjetra të Ballkanit dhe, pikërisht, nga fondi leksikor i trakishtes e ilirishtes së vjetër dhe se nga këta dy popuj të afërm në mes tyre u përhap në të gjithë pellgun e Mesdheut (Zojzi 1966 :10).

Përfundime

Gjatë pushtimeve në periudhën e mesjetës banorët vendas në Labëri bashkëjetuan me ardhësit duke bërë asimilimin e tyre, por, gjithsesi, ata lanë një shtresë kulturore. Kontaktet dhe ndikimet kulturore të huaja, të cilat kanë lënë gjurmë në kulturën material dhe shpirtërore të banorëve vendase në Labëri, nuk mund të injorohen. Ndikimet e huaja vihen re në inventarin leksikor, emërtimet e njerëzve dhe të vendeve, si dhe në zëvendësimin e shumë fjalëve dhe emërtimeve shqipe me njësi greke, latine, sllave apo turke. Elementet prej këtyre gjuhëve kanë formuar dukuri e huazime gjuhësore në të folmen e Labërisë.

Bibliografia

- Buda, A. (1977). *Etnografia shqiptare dhe disa problem të saj*, në “Konferenca Kombëtare e Studimeve Etnografike”, 28-30 qershor 1976, Akademia e Shkencave, Tiranë.
- Çabej, E. (1999). *Për gjenezën e literaturës shqipe*, “Studime gjuhësore”, V, Prishtinë.

- Demiraj, Sh. (1999). *Prejardhja e shqiptarëve në dritën e dëshmimeve të gjuhës shqipe*, “Shkenca”, Tiranë.
- Gjinari, J., Shkurtaç, Gj. (2003). *Dialektologjia*, Tiranë.
- Gjinari, J. (1989). *Dialektet e gjuhës shqipe*, Tiranë.
- Kore, M. (2014). *Gjirokastre, vështrim historik, gjuhësor, etnologjik*, Tiranë.
- Shkurtaç, Gj. (2001). *Onomastikë dhe etnolinguistikë*, Tiranë.
- Totoni, M. (1964). *E folmja e Bregdetit të Poshtëm*, “SF”, 2, Tiranë.
- Totoni, M. (1971). *Vëzhgime rreth të folmeve të Kurveleshit*, “Dialektologjia shqiptare”, 1, Tiranë.
- Zojzi, Rr. (1966). *Guna në veshjet tradicionale të popullit shqiptar dhe të popujve të tjerë ballkanikë*, “Etnografia shqiptare”, III, Tiranë.

Zamira Alimemaj
Kozeta Hyso

Balkan Borrowings in the Albanian Lab Dialect

Summary

Albanian dialects are traditionally divided into two groups: Geg dialects in the north, and Tosk dialects in the south. The dividing line is traditionally considered to be the Shkumbin river, which runs east-west through central Albania (at approximately the 41st parallel north). Dialects spoken in Kosovo and Macedonia are Geg dialects, while those spoken in northwestern Greece are Tosk dialects. While they are technically Tosk dialects, Arvanitika (spoken in Greece) and Arbëresh (spoken in southern Italy and Sicily) are also often considered major Albanian dialects; these dialects were brought to these areas after the Ottoman conquest of the western Balkans in the late 15th century, and they are maintained to this day. The language spoken by people of Labëria is called Labërisht and it is a variant of Tosk dialect which is one of the main dialects of Albanian language.

When speaking of Balkans, we mean that, in historical, geopolitical and linguistic sense, it constitutes a unique, although multilingual environment. Indeed, Balkans is very difficult to draw on ethnic and linguistic borders. The symbiosis and interpenetration (interaction) of various Balkan peoples, their languages and legal tradition, have played a major role in shaping the historical, cultural and legal profile of Balkans itself. The aim of this paper is to present some borrowed words from Balkan countries.

Key words: dialects, Albanian language, borrowed words, Lab dialect, Balkan borrowings

**Didactics / Second Language Acquisition
(SLA, SLL) / Education**

Маја Баћић

Филолошки факултет у Београду

Антонина Костић

Филолошки факултет у Београду

Модерни грчки као страни језик на Балкану – изазови и перспективе у универзитетској настави

Како кроз историју, тако и данас, (модерни) грчки језик је највећи утицај имао у државама Балканског полуострва. Временом је почео да се изучава на високошколским институцијама док се данас, на простору Балкана, модерни грчки језик као страни на универзитетском нивоу изучава у Србији, Албанији, Бугарској и Румунији. Циљ рада је да представи развој неохеленских студија у наведеним земљама, да изврши поређење програма студија, броја уписаних студената као и могућност даљег усавршавања у овом пољу. Указује се на улогу Грчке на Балкану, на изазове са којима се катедре суочавају, као и на перспективе за њихов развој у будућности.

Кључне речи: модерни грчки језик, универзитетска настава, развој неохеленистике, Балкан.

1. Увод

Чак и пре него што су забележени први подаци о настави страних језика, људи су их учили ради лакшег споразумевања са припадницима других култура из бројних разлога. Тако и данас, да би појединац могао бити активан члан одређене заједнице, али и да би био конкурентан на тржишту рада, од њега се често захтева да буде плурилингвалан, односно да познаје и говори више од једног страног језика.

Грчки језик посебан је по томе што има дугачку и богату историју, која се претеже од XIV века п.н.е. и траје све до данас. Његов утицај на развој и трансформацију осталих европских језика био је како директан, тако и индиректан (Rodríguez-Adrados 2005: 314). Модерни грчки језик ван граница Грчке и Кипра, у којима је он службени језик, говори релативно мали број људи, али се ипак изучава у многим земљама, на универзитетском али

и на нижим нивоима студија на свим континентима¹. Утицај овог језика на друге народе и језике био је најнепосреднији на територији Балкана (Стојичић 2016: 1). Томе доприноси географска близина, религијски фактор, јаке историјске везе и пословање грчких фирми у овим државама. Ова чињеница доприноси и великом интересовању за учење грчког језика у земљама Балкана (Стојичић, Јовановић 2016: 260). Како Мутавџић и Камбурис (Mutavdžić, Καμμπούρης 2014: 528) истичу, осетна је разлика између Балканског полуострва и осталих земаља Европе када је реч о значају учења грчког језика ван матице, поготово јер је на Балкану овај језик био носилац културе и религије до краја XIX века.

2. Грчка и Балкан

Истраживачи се често осврћу на питање који су то разлози због којих се неко одлучује да учи један страни језик, а један од значајних елемената који би требало узети у обзир је *друштвена утрошивост* (Vedovelli 2009; у Mutavdzic, Stojicic 2015: 4; Vučo et al. 2007: 500), која фокус ставља на практичну вредност учења једног језика и на могућности које он пружа, било да је у питању његова употреба у страном окружењу или могућност даљег усавршавања. Посебно када се ради о малим² језицима, овај параметар је значајан, будући да се језици рангирају по конкурентности, на тзв. тржишту језика (Mutavdzic, Stojicic 2015: 4).

Из тог разлога, када је реч о учењу грчког језика, који спада у групу малих језика и заузима специфично место због богате историје и културе која се за њега везује, треба сагледати могућности за његову практичну употребу данас. Ова димензија је још израженија када је реч о његовом изучавању на Балкану, специфичном у геополитичком и историјском смислу. Положај Грчке је карактеристичан јер зависи истовремено од захтева и развоја Европске уније и стабилности у регији Балкана (Ευθυμιάδης 1993: 9).

У Грчкој је 1990-их почела социо-економска трансформација, па су се појавила истовремено два наизглед контрадикторна феномена. Од земље емиграције постала је земља имиграције³ и такође инвеститор чија је централна циљна област Балкан (Mutavdzic, Stojicic 2015: 5; Λαμπριανίδης, Λυτζεράκη 2001: 147–148). Ово је утицало на положај Грчке, која је као

¹ Како је велики број Грка мигрирао у Сједињене Америчке Државе и Аустралију, највећа активност забележена је управо у тим областима (Стојичић, Јовановић 2016).

² Социолингвисти истичу поделу језика на *велике* и *мале*. Језик спада у групу великих уколико га 25% укупне популације говори као матерњи, уколико је званични језик неке државе и ако је језик образовања за 50% оних који заврше средње образовање (Ferguson, [1962] 1996: 269–270; у Stojičić et al 2011:2).

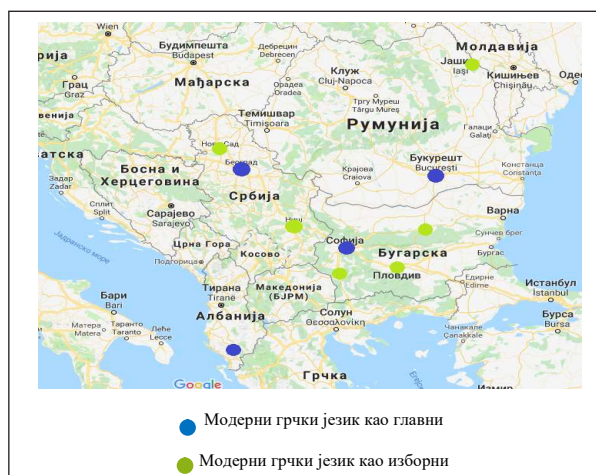
³ Већина имиграната је из земаља Балкана.

чланица и Европске уније и Европске монетарне уније играла нову улогу за земље које теже да постану њихови чланови (Labrianidis et al. 2004: 1184). Отварање тржишта на Балкану дало је прилику грчким предузетницима да улажу у њих, чему су изузетно допринеле заједничка вера, историјске и културне везе и сличности у менталитету (Μεγαρχιώτη, Νικολαΐδου 2015). Може се приметити да су економије Грчке и балканских земаља комплементарне и значајне једна за другу (Ευθυμιάδης 1993: 11).

До 2006. године, више од 3500 грчких компанија уложило је око 5 милијарди долара у наведене државе, а највише у области занатске индустрије, трговине и услужних делатности. На интересовање које су грчки предузетници показали за ове земље утиче њихов географски положај, могућност лаког контролисања трговине и отвореност према европском и интернационалном тржишту (Μεγαρχιώτη, Νικολαΐδου 2015). Улагања Грчке су почела да се смањују почевши од друге половине 2008. године, под утицајем економске кризе, али њени најважнији партнери остају Турска, Бугарска, Румунија и Северна Македонија, а следе Албанија, Србија, Хрватска, Црна Гора и Херцеговина (Βογιατζή 2011).

3. Учење грчког језика на универзитетском нивоу на Балкану

Блиске везе Грчке и земаља Балкана кроз историју, повећање улагања и трговинске размене, створили су потребу за изучавањем модерног грчког језика на свим нивоима, па и на универзитетском. Данас се он изучава у више земаља Балкана, било да се ради о главном или изборном језику, као што је приказано на мапи која следи:



Слика бр. 1: Мапа универзитета на Балкану где се може учити модерни грчки језик

Као главни језик на универзитету⁴, модерни грчки језик се може учити на: Филолошком факултету Универзитета у Београду, Факултету класичних и живих језика Софијског универзитета „Климент Охридски“, Факултету педагошких и друштвених наука Универзитета у Ђирокастри и Факултету за стране језике и књижевности Универзитета у Букурешту.

Иако је изучавање савременог грчког језика у Србији на универзитетском нивоу релативно млада дисциплина, не треба да зачуди што се јавила потреба за оснивањем Катедре за неохеленске студије. Како Ристовић (2011:12) наводи, „имајући у виду да су грчки језик и књижевност континуирано присутни у српској просвети и култури, за грчки језик могло би се рећи да је први светски језик којим су се Срби служили⁵“. Тако су дугогодишња сарадња Србије и Грчке у различитим секторима и блиске везе на пољу религије, културе и историје, довеле до потребе за студијама модерног грчког језика као главног. Захтев за оснивање Катедре поднет је 1993. године⁶, а са радом је почела 1. октобра 1995. године. Катедра је једна од најмлађих на Филолошком факултету и на територији Србије је једина где се овај језик може учити као главни на универзитетском нивоу.

Када је реч о Албанији, ситуација је специфична будући да су и студенти и предавачи већином припадници грчке националне мањине и да их студије припремају у највећој мери за предавање грчког језика у школама које похађа грчка национална мањина. Катедра припада Факултету педагошких и друштвених наука Универзитета у Ђирокастри и продукт

⁴ Као изборни предмет у Србији модерни грчки може се изучавати на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Високој туристичкој школи у Београду, Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду и на Филозофском факултету Универзитета у Нишу. У Бугарској се учи на Пловдивском универзитету „Пајсије Хиландарски“, Великотрновском универзитету „Свети Кирил и Методиј“, Благоевградском универзитету „Неофит Рилски“ и у Румунији на Универзитету „Александру Јоан Куза“ у Јашију.

⁵ Ристовић (2011:12) истиче да „ова цивилизаторско-просветитељска димензија грчког језика за стару српску просвету и културу има занимљиву паралелу у обновљеној српској држави у чињеници да је први страни језик уведен у наставни програм прве гимназије, у Крагујевцу, био грчки; штавише, да је први уџбеник написан за њене потребе био *Грчка читаоница* Вукашина Радишића из 1837. године“.

⁶ Након што су професори Јован Деретић, Дарко Танасковић и Радојица Јовићевић саставили образложење за оснивање Катедре за неохеленске студије, Наставно-научно веће Филолошког факултета је 3. јуна 1993. године донело одлуку о оснивању ове студијске групе, коју је потврдило наредне године, на седници одржаној 7. новембра 1994. Тадашњи декан, проф. др. Слободан Грубачић образложио је предлог о оснивању. Више о томе на интернет страници Катедре за неохеленске студије: <http://www.fil.bg.ac.rs/lang/sr/katedre/nehelenske-studije/istorijat/>.

је споразума о образовању између Грчке и Албаније, потписаног у Тирани 1984. године. Наредне године потписан је споразум са Универзитетом у Јањини ради обликовања студија по угледу на грчке универзитете и признавања дипломе у Грчкој, чиме је утростручен број уписаних студената. На почетку, Катедра је била уређена по угледу на Катедру за албански језик и књижевност, са изменама у складу са специфичностима студија грчког језика, а 2006. године добија назив који и данас носи: Катедра за грчки језик, књижевност и културу.

На Факултету за стране језике и књижевности Универзитета у Букурешту, на Катедри за класични и савремени грчки језик, могуће је студирати модерни грчки језик као главни страни језик од 2005. године. Модерни грчки је на овом факултету почео да се изучава 2001. године као други страни језик, када је основан одсек у оквиру Катедре за класичну филологију и књижевност, према споразуму о интеграцији Универзитета у Букурешту у програм „Јасон“⁷. Данас се изучава на три степена: 1) као други страни језик 2) као главни страни језик, у комбинацији са другим страним језиком, 3) као трећи страни језик, за студенте који желе да усвоје грчки језик и књижевност као додаток својим студијама (програм је обавезан за студенте класичне филологије).

Од наведених земаља на Балкану, Бугарска је најбогатија по питању броја универзитета на којима се изучава модерни грчки језик. Као главни предмет студија модерни грчки језик се може изучавати на Факултету класичних и живих језика, Катедри за класичну филологију, Одсеку новогрчке филологије Софијског универзитета „Свети Климент Охридски“. Програм се реализује од академске 1992/93. године.

Иако се модерни грчки језик изучава на више универзитета у земљама Балкана, тежиште нашег рада било је на приказивању прегледа и упоредне анализе катедара чији је фокус на студијама модерног грчког језика као главног и које својим студентима пружају свеобухватно знање у области грчког језика, књижевности и културе.

3.1. Студијски програми

Да би се студенти уписали на основне академске студије⁸ на Катедри за неохеленске студије у Београду, предзнање није неопходно. Рангирају се на основу успеха на пријемном испиту, где полажу српски и одабра-

⁷ Овај програм је основан 1994. године и преко њега студенти грчког језика из земаља црноморског басена могу похађати наставу при летњем курсу на Аристотеловом универзитету у Солуну. Више о томе на интернет страници Аристотеловог универзитета у Солуну: <https://www.auth.gr/units/3281>.

⁸ У даљем тексту ОАС.

ни страни језик. Поједини студенти су хеленофони, али већина тек на студијама први пут долази у контакт са језиком. Фокус курикулума је на пружању темељног знања у области језика, књижевности и културе. ОАС трају четири године и носе 240 ЕСПБ. Свака академска година траје два семестра, а сваки семестар петнаест недеља. Дипломирањем студенти стичу језичку комуникативну компетенцију на Ц1 нивоу *Заједничког европског референтног оквира за учење, наставу и евалуацију језика*⁹.

За уписивање студија неохеленистике у Албанији потребно је предзнање модерног грчког језика јер се предавања углавном одржавају на грчком језику, а мањи број на албанском. Студије се састоје из области лингвистике и области књижевности и културе, а Катедра студентима нуди дипломске и последипломске студије. Програм ОАС Грчки језик, књижевност и култура носи укупно 180 ЕСПБ, траје три године и садржи обавезне и изборне предмете из области грчког језика, књижевности и културе (античке, византијске и савремене). Предмети на ОАС су разноврсни су и обухватају језик, књижевност и културу Грчке, али и елементе албанског језика, књижевности и културе.

Катедра у Букурешту нуди сва три степена студија, а програм студија модерног грчког језика као главног је конципиран слично као у Албанији. ОАС трају три године и носе 180 ЕСПБ, док студенти своје образовање могу наставити уписом на мастер студије¹⁰ у трајању од две године, а затим и на докторске студије¹¹. Иако међу студентима има изворних нативних говорника или оних који воде порекло из Грчке, ипак већина студената тек уписом на факултет по први пут долази у додир са модерним грчким језиком. Из тог разлога се студенти деле у две групе: почетну/средњу и напредну, те се већина курсева паралелно одржава на оба нивоа. Од четвртог семестра, настава је искључиво на грчком, а студенти дипломирањем стичу Ц1 ниво знања грчког језика, у складу са начелима ЗЕОЈ-а.

У Софији факултет такође нуди сва три степена студија. Курикулум укључује више од 1500 сати контакта са модерним грчким језиком, а студенти почињу студије без предзнања, интензивним курсом од 120 сати који их уводи у основе језика. Завршетком ОАС студенти стичу знање на нивоу од Б2 до Ц1 ЗЕОЈ-а и добијају диплому са звањем „филолог неохеленистике“, а уколико успешно положе квалификационе испите¹² за предавача добијају звање „професор модерног грчког језика и књи-

⁹ У даљем тексту ЗЕОЈ.

¹⁰ У даљем тексту МАС.

¹¹ У даљем тексту ДАС.

¹² Педагошко-психолошко-методичко-дидактичке групе предмета.

жевности“. Након дипломирања, студенти полажу државни испит, који се састоји из писменог, усменог и практичног дела, ради стицања звања наставника, за изабрани факултетски педагошки модул¹³.

3.1.1. Студијски програми – сличности и разлике

Наведени студијски програми поседују одређене сличности и разлике, будући да су уређени у складу са образовним системом сваке земље и са могућностима које се пружају студентима након дипломирања. Када је реч о трајању студија, постоје мање разлике у организацији ОАС и МАС, као и могућности похађања ДАС (Табела бр. 1).

	Трајање ОАС (изражено у годинама)	Трајање МАС (изражено у годинама)	Организовање ДАС
Катедра у Београду	4	1	да
Катедра у Софији	4	1	да
Катедра у Ђирокастри	3	2	не
Катедра у Букурешту	3	2	да

Табела бр. 1 – трајање студија и организовање ДАС

Свака од ових катедара, узевши у обзир да су релативно младе, прошла је кроз процес измена програма, броја уписаних студената и структуре студија, у потрази за оптималним решењем у складу са спољним чиниоцима и односима ових земаља са Грчком. Тренутно, максималан број студената који може годишње уписати прву годину ОАС модерног грчког језика као страног у наведеним земљама је следећи (Табела бр. 2):

У последњих неколико година примећује се пад када је у питању број уписаних студената на све четири катедре, на шта утичу светска економска криза, миграције становништва Балкана ка земљама западне Европе и захтеви које поставља савремено тржиште рада. И број предавача на катедрама варира од године до године. На Катедри у Београду ове године запослено је деветоро домаћих предавача и три страна лектора, у Бугарској осам домаћих предавача и један страни лектор, у Ђирокастри је запослено седам особа, од којих је већина грчког порекла, а у Букурешту три предавача, од којих је један страни лектор.

¹³ Полагању државног испита претходи приправнички стаж од годину дана.

ОАС		
	Квоте слободних места на првој години	Број уписаних студената прве године академске 2018/2019. год.
Катедра у Београду	70	41 ¹⁴
Катедра у Софији	25	14
Катедра у Ђирокастри	35	7
Катедра у Букурешту	30	7

Табела бр. 2 – уписне квоте и број уписаних студената на ОАС

Као што смо навели, свака катедра свој програм студија обликује према могућностима за запослење које се пружају након стицања дипломе. Тако катедре у Београду и у Букурешту имају сличан програм студија и предмете деле на оне везане за сам језик (Савремени грчки језик), његову граматiku (Граматику савременог грчког језика – Букурешт, Грчки језик – Београд), класични грчки језик, књижевност, историју грчког језика и историју и културу Грчке (Историја и култура Грчке – Букурешт, Неохеленистика – Београд). Ипак, на Универзитету у Београду предмети носе назив Савремени грчки језик Г (1–8) и укључују све елементе језика, док се на Универзитету у Букурешту предмети од друге године студија деле на посебне области (синтакса, лексикологија и морфологија).

На Универзитету у Софији је ситуација са језичким предметима слична, обухватајући Савремени грчки језик и Граматику савременог грчког језика, али разлика је у предметима који се уводе као припрема за полагање државног испита, као и у значају који се даје педагошким предметима, неопходним за професију предавача. Тако у курикулуму срећемо многе предмете који у курикулумима других катедара нису обавезни, попут Психологије, Инклузивног образовања, Дидактике модерног грчког језика као страног, Информационих технологија и рада у дигиталном окружењу. Слични предмети постоје и на остала три универзитета, али нису део матичне катедре и имају статус изборних предмета.

Специфична је ситуација када је у питању Универзитет у Ђирокастри, будући да једино студенти ове Катедре студије започињу поседујући предзнање модерног грчког језика. Стога можемо приметити да фокус није једино на језичким предметима, већ се нуди већи дијапазон курсева који студенте припремају за наставнички позив. Када је реч о уц-

¹⁴ В. Стојичић је урадио опсежно истраживање које се тиче броја уписаних студената на Катедру за неохеленске студије у периоду 2003–2010. године. Према наведеним подацима, у том периоду ова Катедра била је међу првима по броју заинтересованих. Више о томе: *Заједнички европски оквир за језике и реформисана настава савременог грчког језика* (Стојичић 2010).

беничкој литератури¹⁵, Катедра у Ђирокастри не користи уџбенике који се користе на остале три наведене катедре, а који су намењени учењу грчког језика као страног, већ тежиште ставља на литературу намењену онима који студирају грчки језик као матерњи¹⁶. На првој години студија студенти похађају обавезне курсеве Модерни грчки језик (морфологија), Модерни грчки језик (синтакса), док се затим фокус ставља на књижевност, историјску граматику, лингвистику, лексикологију, семантику, методику наставе итд. Значајно је приметити да од свих наведених, ова Катедра највећи фокус ставља на језик земље матице, јер нуди велики број курсева који се односе на албански језик, књижевност или културу. Тако у курикулуму постоје Албански језик, Компаративно изучавање грчке и албанске књижевности, Албанска лексикологија и Историја албанске књижевности. Овај тип предмета можемо приметити и на Универзитету у Софији, где курикулум садржи предмете под називом Стари бугарски језик, Стара бугарска књижевност или Бугарски као страни, али у далеко мањој мери у односу на предмете у Ђирокастри. Овакви предмети не појављују се као обавезни на остала два Универзитета.

Курикулум се разликује и када су у питању МАС. На Филолошком факултету у Београду, организују се последипломске студије савременог грчког језика које трају годину дана и обима су 60 ЕСПБ, као и ДАС, у трајању од три године и обима од 180 ЕСПБ. На сва три нивоа студија курикулум нуди бројне научно-стручне курсеве које организује Катедра за неохеленске студије и које могу похађати и студенти других студијских група¹⁷.

¹⁵ Неки од уџбеника који се користе за наставу модерног грчког језика као страног на катедрама у Београду, Софији и Букурешту су следећи: Αρβανιτάκης, Κ., Αρβανιτάκης, Φ. (2003). *Επικοινωνήστε ελληνικά*. Δέλτος; Σιμόπουλος, Γ. et al. (2012). *Ελληνικά Α' & Β'*. Εκδ. Πατάκης; Βαλσαμάκης, Φ., et al. (2005). *Τα Νέα Ελληνικά για Ξένους*. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη; Καρακυργίου, Μ. (2015). *Κλικ στα Ελληνικά*. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας; Παναγοπούλου, Ε., Χατζηπαναγιωτίδη, Α. (2010). *Ελληνικά για προχωρημένους*. Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη; Arvanitaki, F., (2012). *Άκου να δεις*. Δέλτος; Μαγγάνα, Α., (2015). *Αυτό ακριβώς! – Πίνακες και ασκήσεις μορφολογίας και σύνταξης για το επίπεδο Β'*. Γρηγόρη. Γκαρέλη Ε. et al. (2012); *Ταξίδι στην Ελλάδα*. Γρηγόρη. Αντωνίου, Μ. et al. (2015) *Ταλέμε...Ελληνικά!* Γρηγόρη; Τριανταφυλλίδου, Λ. (2014). *Ελληνικά στο Π και Φ*. GUTENBERG. Осим наведених, у Бугарској се још користе и: Poromanska, S. (2000). *Ελληνοβουλγαρικά παράλληλα κείμενα. Ένα εγχειρίδιο για προχωρημένους*. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

¹⁶ Неки од уџбеника који се користе су следећи: Ράλλη, Α. (2005). *Μορφολογία*. Εκδ. Πατάκης; Theofanopoulou-Kontou, D. et al. (1998). *Θέματα Νεοελληνικής Σύνταξης 2: Θεωρία-Ασκήσεις*. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή.

¹⁷ На Филолошком факултету у Београду студенти који желе да надограде своја знања уписују МАС бирајући један од пет понуђених студијских програма. Уколи-

У Ђирокастри, од школске 2017/2018. године постоје два програма МАС. Један, под називом Предавање грчког језика, књижевности и културе намењен је наставницима који на грчком предају све друштвене предмете у школама које похађају припадници грчке националне мањине, док други припрема наставнике за наставу у основним школама. МАС такође обухватају праксу у некој од ових школа, као и одбрану мастер рада. Фокус је на дидактици, методама подучавања, историји и географији Грчке, као и информатичкој писмености, што је директно у вези са припремом студената за улогу предавача.

Због смањеног интересовања за МАС неохеленистике у Софији, оне нису организоване претходне три године, те је програм студија реорганизован увођењем промена у садржај и назив, који сада гласи Савремена Грчка—језик и култура. Као последица спроведених измена, дошло је до већег интересовања студената. Студентима се пружа могућност да прошире своја знања у области лингвистике, књижевности, културе и превођења, са циљем постизања интеркултурне медијације. Он траје два семестра и носи најмање 30 ЕСПБ сваког семестра, обухвата обавезне и изборне предмете, а завршавасе одбраном мастер рада.

У Букурешту је програм МАС својеврстан наставак ОАС и на њему се стиче већи степен знања у области језика, књижевности и културе. Сва четири наведена програма МАС садрже писање и одбрану завршног мастер рада, али само онај у Ђирокастри садржи методичку праксу (хоспитовање) у трајању од два месеца.

3.2. Сарадња катедара са грчким институцијама и међукатедарска сарадња

Све наведене катедре негују добре односе и сарадњу за грчким институцијама и компанијама које послују на територији њихове земље. Тако Катедра за неохеленске студије у Београду негује сарадњу са бројним грчким и кипарским образовним институцијама и компанијама, са Амбасадом Републике Грчке у Београду (у виду практичне обуке студената), Амбасадом Републике Кипар, као и са институцијама на територији Србије у оквиру којих се модерни грчки језик данас може учити,

ко су заинтересовани за усавршавање на пољу страних језика, нуди им се програм *Језик, књижевност, култура*, који подразумева један обавезан предмет, док остале могу изабрати у складу са својим афинитетима. Другим речима, студенти немају могућност да на МАС наставе да изучавају искључиво језик који је предмет њиховог интересовања, већ је овај програм конципиран као заједнички свима. Тако по завршетку МАС сви студенти добијају исто звање (у дипломи се не наводи експлицитно који језик су студирали).

попут Хеленске фондације за културу. Учионица у којој се одвија највећи део наставе обновљена је 2013. године, захваљујући донацијама грчких компанија које послују у Србији, поседује литературу и интерактивну таблу која олакшава извођење наставе и доприноси њеној модернизацији¹⁸. Такође, Катедра поседује и шездесет лаптоп рачунара које је 2019. године донирала Република Кипар за потребе извођења наставе и израде колоквијума и испита. Студентима неохеленистике се пружа могућност да буду корисници стипендија које обезбеђују одређене институције из Грчке и са Кипра, па је тако последњих неколико година више од 350 студената Катедре похађало неки од наведених програма. Неке од наведених институција су: Државна фондација за стипендије ИКИ (ΙΚΥ), Фондација Оназис, Фондација Уранис, Министарство просвете Републике Грчке и Институт за балканолошке студије (Стојичић, Јовановић 2016: 269). Студенти ОАС имају прилику да два семестра похађају на Аристотеловом Универзитету у Солуну, Универзитету у Комотинију или Универзитету у Патри, у оквиру *Erasmus plus* програма, као и да похађају летње курсеве учења језика на грчким универзитетима.

Катедра у Ђирокастри има добру сарадњу са удружењима и фондацијама у Грчкој (фондације Оназис, Лацис, и Уранис), а организују се и бројне размене студената и наставника са колегама из Грчке са циљем усавршавања знања и неговања односа. Катедра у Букурешту негује сарадњу са грчким компанијама у Румунији, али и са Универзитетима у Грчкој, те студенти које стипендира Република Грчка имају прилику да током лета прате курсеве модерног грчког језика у тој земљи. Сваке године студентима се пружа могућност да учествују у оваквим програмима које нуде Атински универзитет, Јонски универзитет, Аристотелов универзитет у Солуну, Универзитет у Јањини итд. Такође, добра сарадња постоји и са Амбасадом Грчке у Букурешту, као и са другим институцијама које помажу Катедри и финансијски, по питању реновирања и опремања учионица, донације књига итд.

Студенти Катедре у Софији такође учествују на летњим програмима учења грчког језика широм Грчке, док у Бугарској постоје и Удружење пријатеља Никоса Казанцакиса, као и Грчка образовна асоцијација у Софији. Ова Катедра има одличну сарадњу и са Фондацијом Оназис, која стипендира најбоље студенте, пружа опрему за мултимедијалну учионицу, књиге за библиотеку, студијска путовања у Грчку и усавршавање запослених. У сарадњи са Институтом за обраду језика и говора (ΙΕΛ) у Атини, неохеленисти Бугарске направили су платформу за учење

¹⁸ Средствима која је донирала Република Кипар, реновирани су кабинет и библиотека, која служи као лекторска соба.

модерног грчког као страног намењену изворним говорницима бугарског језика који грчки желе да уче из пословних или других разлога¹⁹.

Наведене катедре негују и међукатедарску сарадњу, углавном у виду размене искустава у настави. Тако су запослени и одређени студенти факултета у Тирокастри посетили Катедру за неохеленске студије у Београду у априлу 2018. године, где су представили своје студијске програме и разменили искуства са колегама из Београда. Додатна прилика за сарадњу је и учешће предавача на конференцијама и конгресима неохелениста које организује Европска асоцијација за неохеленске студије, основана 1995. године. До сада су одржана четири конгреса неохелениста Балкана, од којих је последњи организован у Комотинију, у новембру 2019. године²⁰.

3.3. Изазови и перспективе

Нудећи велики број разноврсних предмета студије неохеленистике на Балкану пружају могућност дипломираним студентима да се запосле као предавачи модерног грчког језика (било у образовним институцијама средњег образовања и високог образовања у земљама где се грчки језик учи, било у школама страних језика), али и да буду ангажовани у јавним или приватним предузећима, у области туризма, новинарства, док многи дипломирани студенти раде и као преводиоци. Могу се запослити и као истраживачи у разним културним и образовним институцијама, радити у областима интернационалног бизниса, издаваштва, односа са јавношћу, медија, дипломатије, политике и администрације.

Ипак, као што смо навели, може се у последњих неколико година приметити пад када је у питању број уписаних студената на све четири катедре. Можемо претпоставити да је смањено интересовање за студије неохеленистике резултат промењеног стања на тржишту рада, где примат добијају друге професије, па студије језика нису први избор младих који тек крећу на свој професионални пут. Такође, утицај економске кризе у Грчкој, који је условио мања улагања грчких предузећа у последњих неколико година, неповољно утиче на могућа радна места која се нуде у свакој од наведених земаља. Осетна је и миграција становништва Балкана ка земљама западне Европе, па тако језици тих земаља имају већу практичну вредност у односу на друге, па самим тим и на грчки језик.

¹⁹ Више о томе на интернет страници Института за обраду језика и говора (Institute for Language and Speech Processing): <http://www.ilsp.gr/en/infoprojects/meta?view=project&task=show&id=162>.

²⁰ Више о томе на интернет страници Европске асоцијације за неохеленске студије (European Society of Modern Greek Studies): <https://www.eens.org/>.

Из наведених разлога, пред катедрама се налазе бројни изазови и неопходно је уложити додатни напор за промоцију модерног грчког језика и културе. Не сме се заборавити утицај који је Грчка преко свог језика и културе имала кроз историју на Балкану, створивши на овај начин нераскидиве везе које ће трајати и у будућности. Иако су катедре за неохеленске студије на Балкану развиле свој програм студија и нуде широко знање својим студентима, право је време да ојачају кроз спровођење иновација, прилагођавање захтевима тржишта рада и додатним оснаживањем односа са институцијама унутар и ван граница своје државе. Посебну улогу у томе може играти добра међукатедарска сарадња, која би студентима из наведених земаља пружила прилику да стекну увид у студије у другим земљама кроз размену, а запосленима да подрже једни друге презентацијом својих постигнућа, како би се заједничким снагама радило на модернизацији наставе и на промоцији неохеленских студија и грчке културе на Балкану.

4. Закључна разматрања

Како Мутавџић (2012: 439) објашњава, вековима је утицај Грчке на балканске земље јак, те управо из овог разлога можемо рећи да је окретање ових земаља ка Грчкој природан процес, док и сама Грчка води такву политику која охрабрује и пропагира учење грчког језика на овим просторима. Тако не треба да зачуди постојање тежње да грчки језик постане „међународни језик комуникације, и то на једном релативно уском европском географском простору – на Балканском полуострву и источном Медитерану“ (Mutavdžić, Καμλοῦρης 2014: 531). Катедре за неохеленске студије на Балкану имају велики значај у изучавању модерног грчког језика као страног, али и грчке књижевности, историје и културе и дају прави пример добре праксе у овој области спремајући своје студенте за даље кораке у каријери.

Иако дешавања на светској и европској сцени, економске, политичке и социолошке природе стављају наведене катедре пред бројне изазове, они се могу превазићи. Кроз међусобну сарадњу, али и сарадњу са грчким институцијама и компанијама које послују на Балкану, треба створити нове прилике за дипломиране неохеленисте, који ће након завршетка студија играти одлучујућу улогу у медијацији између балканских народа. Додатно прилагођавање програма студија захтевима савременог тржишта рада може допринети порасту интересовања за ове програме, те, не само опстанку, већ и развоју катедара, док ће значајно допринети и широј промоцији изучавања модерног грчког језика.

Литература

- Ευθυμιάδης, Ν. (1993). Βαλκάνια και οικονομική ανάπτυξη. *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 6, 7-16.
- Ferguson, A. [1966] (1996) The Role of Arabic in Ethiopia: A Sociolinguistic Perspective. *Sociolinguistic Perspectives-Papers on Language in Society 1959-1994*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Λαμπριανίδης, Λ., Λυμπεράκη, Α. (2001). *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη: Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Labrianidis, L., Lyberaki, A., Tinios, P., & Hatziprokopiou, P. (2004). Inflow of migrants and outflow of investment: Aspects of interdependence between Greece and the Balkans. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(6), 1183-1208.
- Μεγαρχιώτη, Λ., Νικολαΐδου, Μ. (2015). *Ελληνικές Επιχειρήσεις στα Βαλκάνια και στην Τουρκία*. Πτυχιακή εργασία: Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Καβάλας.
- Мутавџић, П. (2012). Савремени грчки као медијум комуницирања у Европи и на Балкану. У: *Језик, књижевност, комуникација: језичка истраживања* (432-441). Ниш: Философски факултет.
- Mutavdžić, P., Καμπούρης, Α. (2014). Η σύγχρονη ελληνική γλώσσα στο σταυροδρόμι ανάμεσα στις «μικρές» και «μεγάλες» γλώσσες (συμβολή στη θεωρία της διαπολιτισμικής επικοινωνίας), Στο: *Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών «Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία»* (521-539), Αθήνα: ΕΕΝΣ.
- Mutavdzic, P., Stojicic, V. (2015). How Can Learning Lesser Used Languages Wide Out Our Frontiers? (A contribution to the theory and practice of intercultural communication). *International Journal of Language, Translation and Intercultural Communication*, 3, 60-67.
- Ристовић, Н. (2011). Грчки језик и књижевност у нововековној српској просвети и култури до Вукашина Радишића. У: *Почеци наставе грчког језика код Срба* (11-35). Крагујевац: Српска академија наука и уметности.
- Rodriguez-Adrados, F. (2005). *A History of the Greek Language: From Its Origins to the Present*. Boston: Brill
- Стојичић, В. (2010). *Зajеднички европски оквир за језике и реформисана настава савременог грчког језика*. Необјављени мастер рад. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Stojičić, V., Mutavdžić, P., Milojević, I. (2011). Ισχυρές και ασθενείς γλώσσες: η θέση της Νέας Ελληνικής Γλώσσας στη Σερβία. Στο: *Πρακτικά Τέταρτου Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών. Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (1204 έως σήμερα)*. Αθήνα, σ. 603-632.
- Стојичић, В. (2016). *Рецептивне језичке активности у универзитетској настави страног језика – релације између модерног грчког и српског језика*. Необјављена докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Стојичић, В., Јовановић, М. (2016). Неохеленске студије данас – прилог историји учења грчког језика. *Живи језици XXXVI / Број 1*. Друштво за стране

- језике и књижевности Србије – Филолошки факултет БУ, 257-283. Доступно на: <http://doi.fil.bg.ac.rs/pdf/journals/zivjez/2016-1/zivjez-2016-36-1-13.pdf>
- Vedovelli, M., Barni, M., Bagna, C., Marchetti, S. (2009). *Vademecum – Le certificazioni di competenza linguistica in italiano come lingua straniera*. Siena-Roma: FAPI.
- Βογιατζή, Α. (2011). *Ελληνικές άμεσες ξένες επενδύσεις στα Βαλκάνια-μελέτη περίπτωσης του ομίλου των ελληνικών πετρελαίων*. Μεταπτυχιακή εργασία: Πανεπιστήμιο Πειραιώς.
- Vučo, J., Nedeljković, M., Mitić, I. (2007). Italija s ove strane Jadrana – Motivacioni stavovi i kulturni stereotipi studenata italijanistike. У: *Savremene tendencije u nastavi jezika i književnosti* (499-507). Beograd: Filološki fakultet.
- Zajednički evropski okvir za učenje, nastavu i ocjenjivanje jezika*. (2003). Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke.

Сајтографија

- Универзитет у Букурешту:
<https://en.unibuc.ro/academic-programmes/faculties/faculty-of-foreign-languages-and-literatures/%20> (приступљено 23.10.2018)
- <http://www.fryktories.gr/article/ta-nea-ellinika-sto-panepistimio-boykourestioy>
 (приступљено 23.10.2018)
- Филолошки факултет Универзитета у Београду:
<http://www.fil.bg.ac.rs/lang/sr/katedre/neohelenske-studije/> (приступљено 23. 10. 2018)
- Универзитет у Ђирокастри:
<http://www.tmimaelinikon.com/index.html> (приступљено 22.10.2018)
- Универзитет у Софији:
<http://ngf-bg.com/wordpress/> (приступљено 22.10.2018)
- Институт за обраду језика и говора (ИЕЛ) Атина:
<http://www.ilsp.gr/index.php> (приступљено 14.01.2018)
- Европска асоцијација за неохеленске студије:
<https://www.eens.org/> (приступљено 22.10.2018)

Maja Babić
 Antonina Kostić

Modern Greek Language in the Balkans – Challenges and Perspectives in Higher Education

Summary

Through history, as well as today (modern) Greek language has had the greatest influence in the countries of the Balkan Peninsula and over time it began to be studied at higher education institutions. In the Balkans today, Modern Greek at university-level is taught in Serbia, Albania, Bulgaria and Romania. The aim of this paper is

to present the development of Neohellenic studies in these countries, to compare the study programs, the number of enrolled students as well as the possibility of further education in this field. It points to the role of Greece in the Balkans, to the challenges that the Departments face and to the prospects for their development in the future.

Key words: Modern Greek language, University teaching, development of Neohellenic studies, the Balkans.

Merima Krijezi

Filološki fakultet u Beogradu

Predrag Mutavdžić

Filološki fakultet u Beogradu

O pravilima upotrebe neodređenog i određenog vida nominala u albanskom jeziku

Učenje stranog jezika je tradicionalno usmereno na poznavanje jezičkih pravila tj. znanje specifičnih gramatičkih pravila kroz sistematsko učenje prethodno izabranih struktura (Long, 1991; Ellis 1990,2003,2006; Linguam 2012). Svaki jezik, pored univerzalija, poseduje i svoje specifičnosti koje ga identifikuju kao posebnog, univerzalno prepoznatljivog, za sve govornike datog jezika, ali i one koji taj jezik uče kao drugi ili strani jezik (L2). Gramatička kategorija vida nominala je kategorija koja postoji u mnogim indoevropskim jezicima, uključujući i albanski, dok srpski jezik odlikuje odsustvo ove gramatičke kategorije. Ovakva distinkcija svakako utiče na to da se gramatička kategorija vida nominala u albanskom jeziku i njegova pravilna upotreba kod učenika koji su izvorni govornici srpskog jezika doživljava kao veoma teška i kompleksna. Kao takva dovodi do pojave velikog broja grešaka u verbalnoj i ortografskoj produkciji. U našem radu dali smo prikaz najvažnijih pravila upotrebe nominala u neodređenom i određenom vidu, kako su data u gramatikama savremenog albanskog jezika i nastojali da ukažemo na potrebu dopunjavanja ovih pravila dodatnim gramatičkim, ali i semantičkim i pragmatičkim objašnjenjima.

Ključne reči: vid nominala, metodika nastave, greške, albanski, srpski

Prilikom učenja nekog stranog jezika kao tri najčešća slučaja koja dovode do grešaka u verbalnoj i ortografskoj produkciji na datom jeziku, po mišljenju mnogih lingvista i metodičara su: upotreba odgovarajućeg vremena i aspekta, kongruencija subjekta i predikata (glagola) i upotreba člana (vidi Miller 2005, Sinclair, 1991, Master 1997). Upotreba člana se izdvojila kao jedan od najkompleksnijih faktora, naročito kada je reč o govornicima čiji jezik ne poseduje ovu gramatičku kategoriju. Za razliku od grešaka koje učenici prave prilikom upotrebe adekvatnog glagolskog vremena i kongruencije subjekta i

predikata, koje se mogu redukovati gramatičkim vežbanjima, pažljivim iščitavanjem i proverom napisanih (i izgovorenih) rečenica, uz pomoć nastavnika, poželjno osobe koja je izvorni govornik ciljnog jezika (L2), pravljenje grešaka prilikom upotrebe odgovarajućeg člana je nešto što prati svakog pojedinca kroz ceo proces učenja i usvajanja stranog jezika. Njihov broj može biti sveden na minimum, ali će takve greške uvek biti prisutne. Sama metodička praksa ukazuje da je njihovo prisustvo vidljivo i na najvišim nivoima, nivou C1 i C2, i rekli bismo da su upravo takve greške indikator koji sagovornika markira kao učesnika diskursa kome dati jezik nije maternji.

Hewson (Hewson, 1972:132, citirano u Miller, 2005, 80) je engleski sistem članova nazvao „psihomehanizmom” uz pomoć kojeg izvorni govornici engleskog jezika koriste članove pravilno, ali nesvesno. To je i glavni razlog što pravilna upotreba članova kod izvornih govornika ovog jezika ne predstavlja problematičnu gramatičku kategoriju niti nešto čemu je potrebno posvetiti posebnu pažnju. Mogli bismo reći da je takva situacija u svim jezicima čiji sistem poseduje član/ove. Onima koji uče jedan takav jezik ovladavanje pravilnom upotrebom članova, bez obzira da li i u njihovom maternjem jeziku takva kategorija postoji ili ne, može predstavljati vrlo komplikovan zadatak. Albanski jezik odlikuje postojanje postpozitivnog člana koji markira određeni vid imenice kao i prepozitivnog člana (*një*) koji markira neodređeni vid imenice. Prepozitivni član *një* u albanskom jeziku ima trojaku funkciju, može biti nulti član, broj i član kojim se označava neodređenost. Za razliku od albanskog, srpski jezik odlikuje odsustvo ove gramatičke kategorije. Imenice poseduju gramatičke kategorije roda, broja, padeža i animatnosti (Piper, Klajn 2014:53), ali ne i vida. Ovakva distinkcija svakako utiče na to da se gramatička kategorija vida imenice u albanskom jeziku i njegova pravilna upotreba kod učenika koji su izvorni govornici srpskog jezika doživljava kao veoma teška i kompleksna. Nemogućnost razumevanja date gramatičke kategorije kao posledicu ima evidentnu pojavu velikog broja grešaka, kako u verbalnoj, tako i u ortografskoj produkciji na albanskom jeziku. U našem radu pokušali smo da damo prikaz najvažnijih pravila upotrebe nominala u neodređenom i određenom vidu, kako su data u gramatikama savremenog albanskog jezika i da ukažemo na potrebu dopunjavanja takvih pravila dodatnim gramatičkim, ali i semantičkim i pragmatičkim objašnjenjima. Po mišljenju Paulston i Bruder (Paulston, C & M Bruder, 1976) gramatika prožima sve jezičke veštine i cilj predavanja gramatike je oralna upotreba ciljnog jezika u komunikativne svrhe. Prema nekim drugim lingvistima gramatika nam omogućava da komuniciramo sa određenim stepenom preciznosti, jer je njeno poznavanje istovremeno i poznavanje sistema određenog jezika (Cullen, 2008). Ipak, poznavanje samo gramatike tj. gramatičkih pravila nije dovoljno da bi se uspešno naučio jedan strani jezik, tek međusobnim prožimanjem i kooegzistiranjem dveju

kompetencija – gramatičke i pragmatičke, moguće je ovladati stranim jezikom. Važno je napomenuti da se ove dve kompetencije moraju graditi i dopunjavati tokom svih faza učenja jednog stranog jezika, od početnih do najviših nivoa, jer samo poznavanje gramatičkih pravila bez razumevanja komunikacijskih aspekata rezultira govornikom jednog stranog jezika ali ne i uspešnim sagovornikom koji je i komunikator¹.

Pored mnogobrojnih objavljenih gramatika savremenog albanskog jezika (Beci 2004, Çeliku et al. 2004, Demiraj 1971), kao najeminentnija, i kao glavna referenca i polazište, prilikom proučavanja gramatičkog sistema albanskog jezika je svakako gramatika koju je izdala Albanska akademija nauka u saradnji sa Institutom za albanski jezik i književnost (Agalliu et al. 2002). U ovoj gramatici je navedeno 6 pravila za upotrebu određenog vida i 12 pravila za upotrebu neodređenog vida. Neka od pravila za upotrebu određenog/neodređenog vida imaju i dodatak u vidu potpravila tj. pravila koja su označena kao a, b, c, d... (do 8 mogućih dodatnih značenja) i dodatak koji se odnosi na *upotrebu određenog/neodređenog vida vlastitih imenica*, ali i na samo *značenje* vida imenice i njegovu upotrebu u konkretnim slučajevima. Na osnovu uvida u prikaz pravila upotrebe date gramatičke kategorije, jasno je da je njihov broj mnogo veći u odnosu na navedeni (ukoliko bi osnovnom broju pravila za upotrebu određenog vida dodali i potpravila, njihov broj bi se povećao na 21, a u slučaju neodređenog vida na 16). Autori gramatike navode konkretna pravila upotrebe, slučajeve upotrebe određenog vida kod vlastitih imenica, ali i značenje određenog vida koje ukazuje na uopštavanje, opštu karakteristiku vrste, grupacije, entiteta i sl. Navešćemo sva pravila koja su navedena u pomenutoj gramatici i dodati sve napomene, koje bi mogle da pomognu boljem razumevanju datih pravila. Počecemo od određenog vida.

Imenica se pojavljuje u određenom vidu u sledećim slučajevima²:

1. Kada se u okviru istog konteksta spominje po drugi put. Ovakva vrsta određenosti je anaforička. Imenica se pojavljuje u određenom vidu jer se po drugi put spominje u okviru istog konteksta i tako postaje poznata i za govornika i slušaoca (sagovirnika/e).

“Ç’ke që shtyn, more djalë, më shkele! – bërtiti **një grua** dhe vështroi me inat një djalosh, i cili u skuq dhe aty për aty i kërkoi ndjesë. **Gruas** i erdhi keq,

¹ Na ovaj termin smo prvenstveno naišli u radu Elisa (Ellis, 1990) ali i kod drugih autora koji su ovaj termin usvojili i uključili u svoj terminološki korpus, kao što su Hoang Mai, L, Thi Bich Ngoc, L & Trong Tuan, L, u *Teaching English through Principles of Instructed Language Learning*, pristupljeno sa <http://www.academypublication.com/issues/past/tpls/vol03/04/08.pdf>

² Sva navedena pravila su data na osnovu pravila koja su navedena u Gramatici albanskog jezika (Gramatika e gjuhës shqipe I, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë/ Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 2002).

kur pa fytyrën e trupëruar të djaloshit. (“Zašto se guraš, o momče, zgazio si me! – viknula je *žena* i besno pogledala mladića, koji je momentalno pocrveneo i izvino joj se. *Ženi* je bilo žao, kada je videla mladićevo postišeno lice.”) (Agalliu et. al. 2002:121)

2. Kada postoji neka vrsta objektivne veze, odnosa, sa nekom drugom imenicom u okviru datog konteksta ili konteksta uopšteno. U tom slučaju razlog za određenost nije ponavljanje, već logička veza koja postoji među njima. Ta veza je i uzrok pojavljivanja imenice u određenom vidu iako se data imenica u kontekstu pojavljuje po prvi put. Npr.: Hipi në autobus dhe u përshëndet me **shoferin**. (Ušao je u autobus i pozdravio se sa *vozačem*.)

3. Kada se iz konkretne situacije, u okviru koje se odvija razgovor (diskurs), razume o čemu se govori. Entitet o kome se govori se nalazi pred sagovornicima i oni ga mogu videti ili dodirnuti, zato o njemu govore kao o nečemu određenom tj. poznatom.

Shiko sa janë rritur **vajzat!** (Pogledaj kako su porasle *devojke!*); Kanë mbaruar **mollët?!** (Nema više *jabuka?!*); Hape **dritaren!** (Otvori *prozor!*)

4. Kada se iz informacije koju imaju sagovornici, razume da se govori o nekom predmetu ili osobi, o kojoj su prethodno razgovarali ili je spominjali u nekoj drugoj situaciji.

Mos flitni me zë të lartë se do të më zgjoni **djalin**, - tha nëna. (Ne pričajte tako glasno, probudićete mi dete (sina) – reče majka.) (Agalliu et. al. 2002:123)

Naše opšte zapažanje je da su pravila 1., 2., 3. i 4. prvenstveno vezana za situacioni kontekst (pored rečeničnog). Svako od pravila ukazuje na objektivnu vezu, odnos, relaciju koja postoji između najmanje dva entiteta gramatički predstavljenih nominalima, ali je upotreba nominala u određenom vidu uslovljena i odnosom posmatrač-posmatrano, poznato (za učesnike diskursa ili samog govornika) markirano u odnosu na nepoznato. Potvrdu za ovakav stav našli smo u velikom broju primera, navešćemo nekoliko:

1. Po pres **autobusin**. (Čekam autobus.)

2. Ku është **tualeti?** (Gde je toalet (ve-ce)?)

3. Ma jep **librin**, të lutem! (Molim te (budi ljubazan/na), daj mi knjigu!)

U prvom primeru nominal *autobus* je u određenom vidu. Iz ravni posmatrač-posmatrano nominal je posmatrano, dok je kao entitet markiran kao poznato. Osoba čeka autobus, ali je taj autobus za nju konkretan tj. poznati autobus (sa određenim brojem ili koji vozi na određenoj liniji, od tačke A do B). U drugom primeru nominal *toalet* je u određenom vidu jer je entitet poznat za sagovornike, jedan od učesnika diskursa pouzdano zna gde se takav objekat nalazi kao sastavni deo većeg objekta (restorana ili nekog drugog ugostiteljskog objekta i sl.), dok drugi iako ne zna precizno gde se nalazi, zna da on u tom većem objektu postoji. U trećem primeru nominal *knjiga* je u određenom

vidu jer ga sagovornici mogu videti i on je za oba sagovornika posmatrano i poznato. Jedna određena knjiga koju sagovornici vide. Primeri 2. i 3. mogu biti rečenice kojima započinjemo diskurs i sa nepoznatom osobom. Ta osoba će savršeno razumeti o čemu govorimo ili šta je pitamo.

5. Kada imenica označava univerzalni entitet, jedinstven u svojoj vrsti. Takve su imenice: Dielli (Sunce), Hëna (Mesec), Marsi (Mars), Toka (Zemlja) i sl., imena godišnjih doba: pranvera, vera, vjeshta, dimri (proleće, leto, jesen, zima); meseca u godini: janari, shkurti, marsi.(januar, februar, mart...), vetrova: veriu, gorenî, juga (severac, jugo), kao i imenice koje označavaju univerzalne pojmove (takve imenice uglavnom prati i neka odredba): populli italian (italijanski narod), letërsia e vjetër serbe (stara srpska književnost), gjuhësia e përgjithsme (opšta lingvistika) itd.

6. Kada imenicu prati neka odredba koja je bliže određuje.

a) prisvojna zamenica – **çanta** ime (moja torba), **fakulteti** ynë (naš fakultet), **shhtëpia** jonë (naša kuća) itd. Imenica je u određenom vidu čak i u slučaju da ispred nje stoji član *një* (sa značenjem *jedan*) - Do të vij me **një shoku im** (Doći ću sa jednim svojim drugom).

b) odredba u genitivu. Razlog upotrebe imenice u određenom vidu kada je prati odredba u genitivu je samo značenje genitiva. Genitiv se po svom značenju približava prisvojnoj zamenici, jer ukazuje na pripadnost.

dhoma e gjumit, **salla** e operacionit, **Kodra** e diellit, **fusha** e gravitacionit.. (spavaća soba, operaciona sala, Sunčev breg, gravitaciono polje...).

c) redni broj.

Hapi i parë (prvi korak), **kati** i tretë (treći sprat), **java** e parë (prva nedelja), **raundi** i pestë (peta runda)...

d) pridev u superlativu (apsolutnom superlativu).

Ajo ishte **vajza më e bukur** e shkollës. (Ona je bila *najlepša devojka* u školi.)

e) pridev **i fundit (poslednji/poslednja)**. Svojim značenjem pridev određuje imenicu (entitet) kao posebnu, izdvojenu od drugih.

ndeshja e fundit (poslednja utakmica), **mësimi** i fundit (poslednji čas/lekcija), **lajmet** e fundit (najnovije vesti (*bukv.* poslednje vesti)), **stacioni** i fundit (poslednja stanica).

f) kada joj prethodi neodređena zamenica **gjithë, tërë** (ceo, cela, celo; sav, sva, svo).

U gramatici nisu navedene neodređene zamenice **të gjithë** (svi), **të gjitha** (sve, svo) čija upotreba ispred imenice uvek utiče na njen vid i pojavljivanje u određenom vidu. Ukoliko upotrebimo neku od navedenih neodređenih zamenica, imenica koja stoji iza nje mora biti u određenom vidu. Zamenice *të gjithë* i *të gjitha* stoje samo uz imenice u množini, dok se zamenice *gjithë* i

tërë mogu upotrebiti uz imenice i u jednini i u množini (isključivo u određenom vidu).

Të gjithë **njerëzit** janë të ndryshëm. (Svi ljudi su različiti.); Të gjitha **femrat** janë të bukura. (Sve žene su lepe.)

Gjithë pedagogët, gjithë **njerëzit**, **shokët**, **kafshët...** (svi profesori, svi ljudi, drugovi, životinje...); *Gjithë jetën*, **kohën**, gjithë **vendi**, **bota**, **fshati**, **shkolla**, gjithë **Suedia...** (ceo život, sve vreme, celo mesto (cela zemlja), ceo svet, celo selo, cela škola, cela Švedska...

Tërë **bota**, **vendi**, **fshati**, **lagjja**, **shkolla**, **populli**, **njerëzit**, **shokët...**(ceo svet, celo mesto (zemlja), celo selo, naselje, cela škola, ceo narod, svi ljudi, svi drugovi...); Tërë **ditën**, tërë **natën**, tërë **kohën**, tërë **vitin...** (ceo dan, celu noć, sve vreme, cele godine...)

U gramatikama nisu date napomene koje bi, po našem mišljenju, svakako mogle da doprinesu boljem razumevanju upotrebe neodređenog i određenog vida imenice, a odnose se na konstrukcije sa neodređenim zamenicama.

Kao prvo: i u rečenicama u kojima je data gradivna imenica (ispred koje stoji neodređena zamenica *gjithë/tërë*), kojom se naglašava da je ceo entitet (hrana ili piće, tečnost) potrošen, konzumiran, pojedan ili popijen, kao na primer: E hëngri gjithë **çokollatën**. (Pojeo je celu čokoladu.); E piu gjithë **ujin** (**qumështin**). (Popio je svu vodu (svo mleko)), imenica mora biti u određenom vidu.

E hëngri *tërë* **çokollatën** (bukën, gjellën).; E piu *tërë* **qumështin**. (Pojeo je celu čokoladu (sav hleb, sve što mu je bilo u tanjiru (*bukv.* celo jelo).; Popio je svo mleko.)

Ukoliko zamenica *tërë* ima priloško značenje i ne stoji ispred gradivne imenice, imenica će uvek biti u neodređenom vidu. Kao na primer:

Ishte tërë **inat**. (Bio/Bila je vrlo besna.) (<http://www.fjalori.shkenca.org/>);

Mishi ishte tërë **kocka**. (Meso je bilo same kosti.) (<http://www.fjalori.shkenca.org/>);

Erdhi tërë **gëzim**. (Došao je sav radostan.) (<http://www.fjalori.shkenca.org/>);

E bëri me gjithë **qejf**. (Drage volje je to učionio.)

g) kada joj prethodi zbirni broj: **të dy**, **të dyja**, **të katër**, **të katra...** (oboje, obojica; obe, četvoro, četvorica; četiri...)

Të dyja skuadrat kanë nga dy fitore. (Obe ekipe imaju po dve pobjede.); Për qëllime mjekësore të dyja **bimët** i kanë vlerat e njëjta. (Kada je lečenje u pitanju obe biljke imaju istu važnost (su pojednako značajne).)

h) kada je određena zavisnom odredbenom rečenicom kojom se nešto ističe. Takvom odredbenom rečenicom se ističe ili izdvaja imenica u glavnoj rečenici.

Nuk dihet me siguri **moti** kur lindi Skënderbeu. (Ne zna se tačna godina kada je rođen Skenderbeg.) (Agaliu et. al. 2002: 125)

Më në fund **vajza**, që ishim duke pritur për më shumë se 30 minuta, erdhi. (Konačno devojka, koju smo čekali više od 30 minuta, je stigla.)

Odredbenu funkciju može da ima neki prilog ili imenica sa predlogom.

Mbasi mori frymë thellë, u lëshua në **kolltukun** pranë. (Nakon što je duboko udahнула, spustila se u fotelju koja se nalazila pored nje.) (Agaliu et. al. 2002:125)

i) u frazeološkim izrazima

U frazeološkim izrazima fiksirano je mesto imenice. Promena vida imenice u tom slučaju nije dozvoljena, jer bi uticala na samo značenje frazeološkog izraza i njegovo nerazumevanje. Frazeoloških izraza sa imenicama u određenom vidu ima mnogo manje u odnosu na izraze čiji su konstituenti imenice u nedoređenom vidu.

më zë gjumi (spava mi se), *jap fjalën* (dati reč), *mbyll gojën* (začutati, začepiti, neprogovarati), *vras mendjen* (grozničavao razmišljati, ubiti se od razmišljanja), *më merr malli* (nedostaje mi; čeznem (za nekim, nečim))

Upotreba vlastitih imenica u neodređenom vidu

Primarna upotreba vlastitih imenica je u određenom vidu. Kako svako ljudsko biće predstavlja univerzalnu jedinku, ta univerzalnost je u mnogim jezicima koji imaju ovu gramatičku kategoriju nužno dovela do toga da se vlastita imenica uvek upotrebljava u određenom vidu. U albanskom jeziku vlastita imenica se može pojaviti u neodređenom vidu u sledećim slučajevima:

a) kada je imenica u funkciji apozicije neke druge imenice u rečenici koja je u određenom vidu: Në fshatin **Osnat** kanë ardhur shumë turistë. (U selo Osnat stiglo je mnogo turista.)

b) kada je u funkciji predikatske odredbe subjekta ili objekta u rečenici:

Mua më quajnë **Ravenar**. (Zovem se Ravenar.; *bukv.* Zovu me Ravenar.)

Të gjithë e quanin **Alek**. (Svi su ga zvali Alek.)

Ovo pravilo mogli bismo mogli pojednostaviti i reći da se uz glagol *quaj* (zvati) /*quhem* (zvati se) vlastita imenica uvek potrebljava u neodređenom vidu. Ukoliko stoji uz glagol *jam*, uvek se upotrebljava u određenom vidu, kao na primer: Unë quhem **Edmond**. Unë jam **Edmondi**.

Uz ovo pravilo je bitno staviti napomenu „da će, ukoliko uz glagol *jam* stoji imenica koja nije vlastita, imenica uvek biti u neodređenom vidu”. Takva imenica će biti deo imenskog predikata i spadaće pod pravilo br.1. koje navodimo u daljem tekstu.

c) u vokativu. Kada nekoga dozivamo upotrebićemo uvek vlastitu imenicu u nedređenom vidu: O, Anton, eja këtu! (O, Antone, dođi ovamo!)

Martë! Martë, e dashur, të pres poshtë! (Marta! Marta, draga, čekam te dole!)

d) kada imenici prethodi pridev: I ziu Petrit ç'pësoi! (Crni Petrit, šta ga je snašlo!) (Agalliu et. al. 2002:126)

Pravilo bi moralo da bude dopunjeno objašnjenjem da je reč o poimeničenom pridevu u albanskom (pridevi u albanskom jeziku mogu biti muškog i ženskog roda sa pretpozitivnim članom ili bez njega, tipa – *i zi*, *e zezë* (crni, crna), *i gjatë/ e gjatë* (visok/visoka; dugačak/dugačka), *xheloz/xheloze* (ljubomoran, ljubomorna) i sl.). Uglavnom su u pitanju poimeničeni pridevi: *i gjori*, *i shkreti*, *i mjeri*, *i ziu* (jadni, siroti, crni), *e gjora*, *e shkreta*, *e mjera*, *e zeza* (jadna, sirota, crna), koji se upotrebljavaju kada izražavamo žaljenje, saosećanje prema nekome i njegovom stradanju u apstraktnom i konkretnom smislu.

E gjora **vajzë**. (Jadna (sirota) devojka.)

E mjera **nënë**! (Jadna (sirota) majka!)

I shkreti **mbret**. (Jadni (siroti) kralj.)

Ali i bilo koji drugi poimeničeni pridev, kao na primer: i madhi (veliki) “I madhi Eljon” (veliki Eljon), i bukuri (lepi) “I bukuri Artan” (lepi Artan) itd.

e) kada imenici prethodi predlog *në* ili *prej*, od kojih se prvi semantičko-sintaksički slaže sa akuzativom a drugi sa ablativom.

U nisa *për në Selanik*. (Krenuo sam u Solun.); A mos vjen *prej Vlore?* (Dolaziš iz Valone?)

Prej Shkodre, prej Tirane, prej Puke... (iz Skadra, Tirane, Puke...)

Mišljenja smo da ovakvo pravilo nije najjasnije objašnjeno. Objašnjenje koje bi svakako dovelo do boljeg razumevanja i primene ovog pravila je – da će, ukoliko se imenica upotrebljava u akuzativu sa predlogom *në*, a nije bliže određena nekom odredbom, uglavnom atribuskom, ili prisvojnom zamenicom koja je prati, biti u neodređenom vidu, kao npr.:

Pjata është *në tryezë*. (Tanjir je na stolu.); Librat janë *në çantë*. (Knjige su u torbi.); Ai jeton *në Romë*. (On živi u Rimu.);

U regjistruan *në shkollë*. (Upisali su se u školu.) - Primer gde imenicu ne prati odredba i ona je data u neodređenom vidu.

U regjistruan *në shkollën* e mesme. (Upisali su se u srednju školu.) - Primer gde imenicu prati odredba, dok je imenica u određenom vidu.

Ukoliko imenicu prati prisvojna zamenica biće upotrebljena u određenom vidu: Librat janë *në çantën* time. (Knjige su u mojoj torbi.)

Čak i u rečenici “Ai jeton në Itali” (*On živi u Italiji*), imenica Italija kojom se označava univerzalni pojam, samo jedan te vrste tj. država koja može biti samo jedna, nikako više njih, se upotrebljava u neodređenom vidu. U tom slučaju doživljava se samo kao opšta lokacija.

U slučaju predloga *prej* i upotrebe imenice u neodređenom vidu u ablativu, treba istaći da će, kada se predlog *prej* nalazi ispred imenice koja označava ime nekog grada ili mesta, imenica uvek biti u neodređenom vidu. Za većinu osoba koje uče albanski jezik kao strani, ovakva upotreba koja zahteva

neodređeni vid imenice može biti vrlo zbunjujuća i nelogična. Zašto bi se konkretno mesto (u ovom slučaju konkretan grad) doživljavalo kao nešto neodređeno kada i jedno od pravila za upotrebu određenog vida nalaže da, kada su u pitanju univerzalni pojmovi, imenica mora biti upotrebljena u određenom vidu?

Jedan od odgovora na ovo pitanje bi mogao biti da je u pitanju konstrukcija kojom se naglašava samo kretanje, polazak iz jedne tačke, pa se mesto iz kojeg se kreće doživljava kao opšta lokacija. Kao i u prethodnom slučaju – *në Itali* (u Italiji), sa značenjem negde u Italiji, *prej Puke*, *prej Beogradi*, *prej Tirane* (iz Puke, iz Beograda, iz Tirane), sa značenjem iz tog grada bez preciziranja odakle konkretno. Još jedna upotreba date konstrukcije (sa predlogom *prej*) je obavezna kada ističemo da je neko porekom, rodom iz nekog grada ili mesta, kao na pr.: *Jam prej Beogradi*, *prej Tirane*, *prej Dragashi* (iz Beograda sam, iz Tirane sam, iz Dragaša sam...), pored upotrebe konstrukcije *nga* + imenica, *jam nga Beogradi*, *nga Subotica*, *nga Saranda*³ (Iz Beograda, iz Subotice, iz Sarande sam). Svima koji albanski jezik uče kao strani treba dosta vremena da usvoje ovo pravilo, pa se uglavnom mogu čuti rečenice: *Jam prej Beogradit*, *prej Prishtinës*, *prej Çaçakut*... što je nepravilno.

Jam prej Beogradi, *prej Prishtine*, *prej Çaçaku*... (iz Beograda sam, iz Prištine, iz Čačka...)

f) kada se imenica upotrebljava kao odredba u ablativu i kada stoji uz imenicu koja je u neodređenom vidu: *mjaltë Berati* (beratski med), *fasule Korçe* (korčanski pasulj), *djathë Shkodre* (skadarski sir), *vaj Sarande* (sarandsko ulje) itd.

U svim ostalim slučajevima vlastita imenica će biti upotrebljena u određenom vidu: **Blerta** dhe **Ana** kanë dalë për shëtitje. (Bljerta i Ana su otišle u šetnju.)

Upotreba imenice u određenom vidu može biti uslovljena i njenim uopštenim značenjem. Imenica koja označava predmet ili živo biće se doživljava kao predstavnik grupe, kao entitet koji poseduje sve karakteristike grupe kojoj pripada i samim tim se percipira kao nešto određeno i poznato. Kao na primer: **Njeriu** është njeri. (Čovek je čovek.)

Upotreba imenice u neodređenom vidu:

1. Imenica se upotrebljava u neodređenom vidu kada je deo imenskog predikata, kao npr.: *Ata janë studentë të rregullt*. (Oni su redovni studenti.); *Ai është shkrimtar* i njohur. (On je poznati pisac.)

2. kada je u funkciji predikatske odredbe

³ Konstrukcija predlog *nga* + imenica u nominativu određenog vida je normativnija i češća u jezičkoj upotrebi u odnosu na konstrukciju *prej* + imenica u ablativu neodređenog vida (Čeliku et. al. 2004).

Atë e kam **mik**. (On mi je prijatelj.; *bukv.* Njega imam za prijatelja.); E kanë zgjedhur **kryetar**. (Izabran je za predsednika.)

Çeliku i autori (Çeliku et. al. 2004) kao pravilo navode da se imenica mora upotrebiti u neodređenom vidu ukoliko ispred nje stoji glagol *jam* i označava nečije zanimanje: *Natasha është gazetare* (Nataša je novinarka.), *Alberti është dentist* (Albert je zubar.). Da ukoliko ispred imenice stoji glagol *kam*, imenica mora biti upotrebljena u neodređenom vidu: Ajo ka **sy** të bukur (Ona ima lepe oči.); Ai ka **këmbë** të gjata (On ima dugačke noge.) i sl.

3. kada je imenica u funkciji odredbe (uvek u albativu) neke druge imenice sa kojom čini deo sintagme. Po svom značenju takva imenica se približava značenju prideva:

mish bibe (ćureće meso), *këngë dasme* (svadbena pesma), *vaj kungulli* (bundevino ulje);

4. u nekim frazeloškim izrazima, koji su obično formirani od glagola i imenice.

marr frymë (disati), *heq dorë* (odustati, dići ruke), *ngul këmbë* (insistirati; biti uporan u nečemu); *ndryshoj mendim* (promeniti mišljenje), *vë bast* (kladiti se (biti siguran da je nešto baš tako).

Promena vida imenice u ovakvim konstrukcijama tj. frazama nije dozvoljena. Ipak, imenica može biti upotrebljena u određenom vidu u okviru konstrukcije u izričnoj ili složenoj rečenici, ali tada nema ni frazeološku formu niti značenje. Reč je o slobodnoj sintagmi: *më jep dorë* (pomaže mi) – *më jep dorën* (daje /pruža/ mi ruku); *heq dorë* (odustati, dići ruke (od nekoga ili nečega)) – *heq dorën* (skloniti ruku); *ngul këmbë* (insistirati) – *ngul këmbën* (ukopati se u mestu, stati)

Ma **jep dorën!** Duhet të kalojmë rrugën. (Daj mi ruku! Treba da pređemo ulicu.); **Heq dorë** nga provimi/ nga dashuria. (Odustajem od ispita/ od ljubavi (dižem ruke od ljubavi).); (Heq) **Hiqe dorën!** –Skloni ruku!; Nuk e **heq dorën** nga celulari. (Ne skida ruku sa telefona.)

5. U odričnim rečenicama

As **gur**, as **mur**. (Niti kamen niti zid.); S'ka **shpresë** për të. (Nema nade za nju.); S'kam **kohë**. (Nemam vremena.); Në rrugë s'kishte **njeri**. (Na ulici nije bilo ljudi.)

Odrična rečca *s', nuk, as (ni, ne, niti)*, po mišljenju, albanskih gramatičara, imenici uz koju stoji daje neodređeno značenje (vidi Agalliu et. al. 2002).

6. Kada iskazuje neodređeni deo materije tj. kada ima partitivno značenje. U pitanju su imenice koje označavaju materiju, entitet koji se ne može brojati niti deliti (u opštem smislu ovog značenja).

pi ujë (piti vodu), *një litër vaj* (litar ulja), *dyqind gramë domate* (dvesta grama paradajza), *një copë bukë* (parče hleba), *dy kilogramë ullinj* (dva kilograma maslina)...

b) uz neodređenu zamenicu *ca* (nekoliko, nešto)

Nga larg dëgjoheshin *ca zëra*, të dobët si zukatje mizash. (U daljini su se čuli neki glasovi, prigušeni kao zujanje muva.) (Agalliu et. al. 2002:128).

c) partitivno značenje imaju i imenice koje označavaju prirodne pojave.

bie borë (pada sneg), *bie shi* (pada kiši), *është vapë* (velika je vrućina, sparno je),

po obliku neodređenosti ovoj grupi se približavaju imenice koje stoje iza glagola *kam* i imaju funkciju objekta: *kam vëlla dhe motër* (imam brata i sestru), *kam etje* (žedan sam; *bukv.* imam žeđ), *kam frikë* (plašim se; *bukv.* imam strah), *kam nënë dhe baba* (imam majku i oca)...

Moramo naglasiti da su i ovakve konstrukcije zbunjujuće za one koji uče albanski jezik. Konstrukcije: *kam uri* (gladan/na sam), *kam frikë*, *kam etje* i sl. se od strane učenika doživljavaju kao fraze i koje se kao takve i memorišu, dok se konstrukcije *kam nënë*, *kam baba*, *kam vëlla*... doživljavaju kao nešto potpuno nelogično s obizrom da označavaju univerzalan entitet i nešto određeno (imamo samo jednu majku, za koju znamo ko je kao i u slučaju ostalih članova porodice). I ovakve konstrukcije spadaju u pravilo glagol *kam* + objekat (imenica u neodređenom vidu).

7. U poređenjima

Luftan si **luan**. (Bori se kao lav.) (Agalliu et. al. 2002:129); *Është e bukur* ru si **kukull**. (Lepa je kao lutka.); I fthothë si **akull**. (Hladan kao led.)

Autori gramatika ističu kako je imenica u konstrukcijama koje ukazuju na poređenje u neodređenom vidu jer se doživljava kao neodređeni predstavnik klase živih bića ili predmeta sa svim njihovim karakteristikama, kao jedan od članova grupe ili skupa, pa se u tom vidu doživljava kao neodređen. Ovakvo objašnjenje je vrlo logično. I samo markiranje poređenja je dovoljno jasno kao objašnjenje za upotrebu imenice u neodređenom vidu. Problem nastaje kada se u tekstovima ili aktivnoj upotrebi od strane sagovornika (koji su izvorni govornici albanskog jezika) upotrebe konstrukcije kod kojih je takođe markirano poređenje a imenica je upotrebljena u određenom vidu, a sama konstrukcija gramatički i semantički ispravna, kao na primer:

1. I fortë si **çeliku**. (Jak kao čelik.); 2. I shpejtë si **era**. (Brz kao vetar.); 3. Shkojnë si **qeni** me **macen**. (Slažu se kao pas i mačka.)

Jedno od objašnjenja bi moglo biti da se entiteti koji su jedinstveni, koji se ne doživljavaju kao predstavnici grupe ili skupa, doživljavaju kao nešto vrlo određeno i da u tom slučaju markiranost poređenja nema toliko bitnu ulogu, pa je imenica u tom slučaju uvek u određenom vidu. Ukoliko pogledamo primere 1., 2. i 3. rekli bismo da je takvo objašnjenje tačno i da se može primeniti univerzalno u svakoj sličnoj situaciji. Ono što zbunjuje su primeri “i ftohtë si akull” i “i fortë si çeliku”. U oba primera u pitanju je entitet koji se po našem mišljenju, doživljava kao neodređen- *led* (entitet koji nema precizno

određene granice niti oblik i nije predstavnik klase) i *čelik* (za koga važi sve kao i za prethodno pomenuti entitet). Ukoliko se *led* npr. doživljava kao prirodna pojava zašto onda u poređenju ova imenica nije data u određenom vidu?

U primeru “Një njeri që vetëm për vete mendon, është si **druri** që pemë kurrë s’ lëshon.” (Čovek koji misli samo na sebe je kao voćka koja nikada ne rađa (ne daje plod).). Upotreba imenice u određenom vidu se može objasniti time da se imenica doživljava kao predstavnik svoje klase (svaka voćka/drvo), ali još jedan razlog može biti i postojanje odredbe koja je data u rečenici i koja je bliže određuje.

U trenutku kada učenik pomisli da je pronašao objašnjenje za upotrebu imenice u određenom vidu kada je poređenje u pitanju vrlo često nailazi na primere koji anuliraju objašnjenje i ponovo ga vraćaju u stanje neodoumice. Npr.: Njeriu që vetëm për vete punon, është si **një dru** që pemë s’ lëshon. (Čovek koji radi samo za sebe je kao voćka koja ne daje ploda.).

Imenicu prati odredba (*që pemë s’ lëshon*) a ona je data u neodređenom vidu, a imenica se takođe može shvatiti kao predstavnik klase. Odgovor na ovaj problem sigurno daje semantika i fokusiranje na markirani član u rečenici. Ukoliko uporedimo rečenice:

Një njeri që vetëm për vete mendon, është si **druri** që pemë kurrë s’ lëshon.

Njeriu që vetëm për vete punon, është si **një dru** që pemë s’ lëshon.

Uočićemo da u prvoj rečenici imamo imenicu u neodređenom vidu **një njeri** + *si druri* (imenica u određenom vidu), dok je u drugoj navedena imenica u određenom vidu **njeriu** + *si një dru* (imenica u neodređenom vidu). Stiče se utisak da vid imenice zavisi od celokupne semantike rečenice i konstituenta (imenice) koji je akcentovan u rečenici. Naše mišljenje je da akcentovanost sa sobom nosi neodređeni vid, jer je imenica upotrebljena u neodređenom vidu izdvojena po nekoj svojoj karakteristici i na taj način naglašena.

Një njeri që vetëm për vete mendon, është si **druri** që pemë kurrë s’ lëshon. (**Jedan čovek (pojedinač)** koji misli samo na sebe je kao **voćka** (kao svaka voćka, kao sve voćke) koja ne daje ploda.)

Njeriu që vetëm për vete punon, është si **një dru** që pemë s’ lëshon. (Čovek (*svaki čovek*) koji radi samo za sebe je kao **jedna voćka** koja ne daje ploda.)

Uočili smo takođe da nijedna od gramatika koje smo koristili prilikom pisanja ovog rada nema primere za upotrebu imenice u određenom vidu kada je poređenje u pitanju, a takvih primera ipak ima. Jedan broj njih se može naći u Rečniku albanskog jezika (FGJSH 2006) - *i shpejtë si shigjeta (rrufeja)* (brz kao strela (munja)) itd.

Navešćemo još jedan primer upotrebe imenice u neodređenom vidu. Ukoliko u sintagmi broj stoji ispred imenice, imenica mora biti u neodređenom vidu. Npr.:

Në klasë janë 30 *studentë*. (U učionici je 30 studenata.)

Për *pesë minuta* jam atje. (Za pet minuta sam tamo.(Stižem za pet minuta.))

Ni u jednoj gramatici koju smo koristili nije dat nijedan primer upotrebe imenice u određenom vidu ako ispred nje stoji broj. Takvih slučajeva ima i uglavnom su uslovljene opštim rečeničnim kontekstom ili odredbom koja stoji uz sintagmu. Evo jednog primera: “Ai ka shtuar se **dy qeveritë**, ajo katalanase dhe ajo iberike, mund të diskutojnë nivelin e autonomisë, por Europa është një klub kombesh dhe është e papranueshme që të ekzistojë një ndarje që lidhet me rajonin. (Dodao je da *dve vlade*, katalonska i iberijska, mogu da raspravljaju o nivou autonomije, ali da je Evropa skup nacija i da je nedopustivo da postoji podela koja se vezuje za region.)⁴

Kako je u samom tekstu tj. članku (koga ne navodimo u celini) već objašnjeno da je reč o problematici koja se tiče odnosa dveju vlada, one su prilikom narednog pominjanja date u određenom vidu. Kontekst je taj koji je u konkretnom slučaju uslovio upotrebu imenice u određenom vidu. Ovde ćemo se zaustavi kada je navođenje pravila za upotrebu neodređenog vida u pitanju, jer je ostatak pravila jasno objašnjen i nema nikakvih izuzetaka koji bi doveli do problematike prilikom usvajanja značenja pravila upotrebe vida imenice.

Zaključak

Učenje stranog jezika je, ukoliko nije reč o ranom dečijem uzrastu, tradicionalno usmereno na učenje i poznavanje gramatičkih pravila. Njihovo poznavanje omogućava i razumevanje sistema funkcionisanja datog jezika na više različitih nivoa. Ipak, samo razumevanje funkcionisanja jednog takvog sistema bez fokusa na značenje jedinca koje čine takav sistem, nije dovoljno. Elis (Ellis) ističe da je sam termin „fokus na značenje” dvosmislen i da podrazumeva semantičko i pragmatičko značenje. Kada je semantičko značenje u pitanju u samoj nastavi predavač i učenik mogu tretirati jezik kao objekat i funkcionisati kao nastavnik i učenik. Kada je reč o pragmatičkom značenju potrebno je da jezik posmatraju kao oruđe komunikacije i da funkcionišu kao komunikatori (Ellis 1990). Gramatička kategorija vida nominala u albanskom jeziku se od strane učenika kojima je srpski jezik maternji doživljava kao veoma teška za razumevanje upravo zbog pragmatičkog značenja.

⁴ Primer je uzet iz članka koji je preuzet sa interneta, pristupljeno 19.11.2017. sa <http://27.al/pavaresia-e-katalonjes-juncker-jam-shume-shqetesuar/>

Za pravilno razumevanje kategorije vida nominala poznavanje gramatičkih pravila njegove upotrebe je nužno i predstavlja prvi, osnovni korak, ali nedovoljno. Tome u prilog svedoči situacija da studenti vrlo brzo nauče sva pravila upotrebe nominala u oba vida, onako kako su navedena u gramatikama savremenog albanskog jezika, ali da su do završnih godina studija, i vrlo često i nakon toga, u nedoumici da li je oblik koji su upotrebili u rečenici (diskursu) ispravan. Pored pravila koja su navedena u gramatikama, postoje i mnogobrojni izuzeci koji se samo delimično mogu objasniti gramatičkim pravilima. Pravilna upotreba nominala u neodređenom/određenom vidu zahteva poznavanje čitavog niza komunikacijskih nivoa koji ovaj jezik poseduje, pramatičkog značenja, dok bi se kao najznačajniji element izdvojila sposobnost svakog pojedinca da kombinuje gramatičko, semantičko i pragmatičko značenje jezičke jedinice nominala.

Bibliografija

- Agalliu, Fatimir, Angoni, Engjëlli, Demiraj, Shaban, Dhrimo, Ali, Hysa, Enver, Lafe, Emil & Likaj, Ethem. (2006). *Gramatika e gjuhës shqipe (Vëllimi I). Mofologjia*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë/Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.
- Beci, B. (2010). *Gramatika e gjuhës shqipe për mësuesit e gjuhës shqipe*. Tiranë: EDFA.
- Cullen, R. (2008). Teaching grammar as a liberating force. *ELT Journal*. 62:221-230
- Çeliku, Mehmet, Karapinjalli, Mustafa & Stinga, Ruzhdi. (2004). *Gramatika praktike e gjuhës shqipe*. Tiranë: Botimet Toena.
- Demiraj, Sh. (1971). *Morfologjia e gjuhës së sotme shqipe*. Prishtinë: Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës.
- Ellis, R. (1990). Principles of Instructed Language Learning, Приступљено 11.08.2018. ca https://asian-efl-journal.com/sept_05_re.pdf
- Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Ellis, R. (2006). Current issues in the teaching of grammar: An SLA perspective. *TESOL Quarterly*, 40:83-107
- Hewson, J. (1972). *Article and Noun in English*. The Hague: Mouton.
- Hoang Mai, Luu, Thi Bich Ngoc, Luu & Trong Tuan, Luu (2013). Teaching English through Principles of Instructed Language Learning, Приступљено 12.08.2018. ca <http://www.academypublication.com/issues/past/tpls/vol03/04/08.pdf>
- Linguam, P. (2012). Gramatical syllabus and EFL textbooks: The need for consciousness-raising activities, Приступљено 15.07.2018. ca *Per Linguam* 2012 28(1): 111-116 <http://dx.doi.org/10.5785/28-1-123>,
- Long, M. (1991). Focus on form: A design feature in language teaching methodology. In K. de Bot, R. Ginsberg, & C. Kramersch (Eds.), *Foreign language research in cross-cultural perspective* (pp. 39-52). Amsterdam: John Benjamins.

- Master, P. (1997) The English article system: Acquisition, function, and pedagogy. *System*, 25 (2), 215-232.
- Miller, J. (2005). Most of ESL students have trouble with the articles. Приступљено 10.08.2018. са <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ903889.pdf>.
- Paulston, C & M Bruder. (1976). *Teaching English as a second language: Techniques and procedures*. Cambridge, MA: Winthrop, Приступљено 15.07.2018. са <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED153499.pdf>
- Пипер, П. и Клајн, И. (2014). *Нормативна граматика српског језика (друго, измењено и допуњено издање)*. Нови Сад: Матица српска.
- Sinclair, J. (1991). Lexical grammar. Приступљено 11.08.2018. са <http://donelaitis.vdu.lt/publikacijos/sinclair.pdf>
- FGJSH (2006). Fjalor i gjuhës së sotme shqipe. Akademia e Shkencave e Shqipërisë/ Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë. <http://www.fjalori.shkenca.org/>

Merima Krijezi
Predrag Mutavdžić

On the Rules of the Use of Indefinite and Definite Article of Noun in Albanian

Summary

In addition to universals, each language has its own specifics that identify it as a special, universally recognizable language for all speakers of that particular language, as well as those who learn that language as a second or foreign language (L2).

Gramatic category of the definite and indefinite form of the noun is a category that exists in many Indo-European languages, including Albanian, while Serbian is distinguished by the absence of this grammatical category. Such a distinction certainly makes the grammatical category of the definite and indefinite form of the noun in Albanian language and its proper use in students who are native speakers of Serbian very difficult and complex, and as such leads to a large number of errors in verbal and orthographic production. In our paper, we have outlined the most important rules for the use of denominations in an indefinite and definite form, as given in the grammars of modern Albanian, and sought to point out the need to supplement such rules with additional grammatical as well as semantic and pragmatic explanations.

Key words: indefinite and definite article of noun, methodology of teaching, errors, mistakes, Albanian, Serbian

Marija Popović

Filološki fakultet u Beogradu

Poređenje dvojezičnosti u Srbiji sa posebnim osvrtom na srpsko-albansku dvojezičnost

Rad je posvećen analizi srpsko-albanske dvojezičnosti i njenoj komparaciji sa drugim primerima dvojezičnosti u Srbiji. Budući neodvojiva od konteksta u kojem postoji, srpsko-albanska dvojezičnost će biti sagledana kroz prizmu istorijskih i političkih događaja i konflikata koji su se desili u poslednjih nekoliko decenija na Balkanu. U periodu postojanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije srpskohrvatski, kao većinski jezik ove države, je bio dominantan jezik u svim njenim republikama i pokrajinama, bez obzira na maternji jezik njenih građana, te se iz tog razloga razvila dvojezičnost srpskohrvatskog i ostalih jezika u SFR Jugoslaviji. Nakon raspada SFR Jugoslavije ova situacija se bitno izmenila – opala je popularnost nekad dominantnog jezika, a ni dvojezičnost između jezika naroda koji su bili u njenom sastavu više nije zastupljena u istoj meri kao nekada.

Kada je reč o današnjoj situaciji, na teritoriji Republike Srbije i dalje žive pripadnici različitih etničkih grupa koji govore različite jezike kao L1: mađarski, rumunski, slovački, itd. Jedna od važnih jezičkih odlika ovih grupa je relativno simetrična dvojezičnost na njihovom maternjem jeziku i na srpskom jeziku. Rad teži da ukaže na različite situacije u kojima su se razvijale ove dvojezičnosti i da otkrije različite kontekste u kojima postoje i danas.

Ključne reči: dvojezičnost, jezički kontakti, jezički konflikti, albanski, srpski, srpskohrvatski

1. Uvod

Bilingvizam ili dvojezičnost je pojava prisutna svuda u svetu, u gotovo svim društvenim i državnim entitetima, a javlja se kao posledica kontakata između različitih etničkih grupa i njihovih jezika. Nelde (1994) objašnjava da se većina kontakata između etničkih grupa ne dešava u mirnom okruženju, već suoni praćeni tenzijama, razlikama u mišljenju i sukobima. Sastavni deo ovih sukoba između različitih zajednica i njihovih kulturnih, ekonomskih i političkih stavova jeste i jezički konflikt. Jezik, u ovakvim sudarima, kao

glavno sredstvo komunikacije i izražavanja simboličkih vrednosti društvenih grupa i etničkog identiteta, zauzima centralno mesto (Munishi, 2010). Prema Neldeu (1994), problemi na različitim poljima, politički, kulturni i ekonomski, su predstavljeni kroz jezik. U takvim slučajevima politički i ekonomski lideri, ignorišući koren problema, a fokusirajući se na jezički konflikt, utiču na dodatno rasplamsavanje sukoba, što rezultira time da jezik na sebe preuzima daleko veću važnost nego što je imao u početku problema (Nelde, 1994). Munishi (Munishi, 2010) objašnjava da se vlast i politička, ekonomska i kulturna nadmoć određenih naroda manifestuje i kroz nadmoć jezika kojima ti narodi govore u odnosu na jezike onih naroda koji su u inferiornom položaju. Ova superiornost nema veze sa samim jezicima, već sa drugim, vanjezičnim elementima, ekonomske, političke i kulturne prirode, koji čine da jedan narod ima nadmoć nad drugim (što se ogleda i u nadmoći jezika) (Munishi, 2010). Jedna od ključnih karakteristika jezičkih konflikata je ta da konflikti postoje između govornika, a ne između jezika (Nelde, 1994). To znači da različiti spoljašnji društveni faktori utiču na kontakte i konflikte između jezika, te je i kontakt između srpskog i albanskog jezika i njihovih govornika, kao i srpsko-albansku dvojezičnost potrebno posmatrati kroz prizmu istorijskih okolnosti u kojima se ona razvijala.

2. Srpsko-albanska dvojezičnost u Jugoslaviji

Politička dešavanja s početka XX veka dovela su do stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je kasnije nazvana Kraljevinom Jugoslavijom. Po završetku Drugog svetskog rata, 1945. godine, osnovana je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, čije su granice ostale iste kao u međuratnom periodu (Duncan, 2016), dok su svi njeni najveći narodi (Hrvati, Slovenci, Srbi, Crnogorci, Makedonci i Bošnjaci) bili deo južnoslovenskog jezičkog kontinuuma, kojeg čini nekoliko (relativno) međusobno razumljivih varijeteta (Munishi, 2010). Međutim, u okviru ove države našli su se i Albanci u različitim delovima SFRJ, pripadnici zajednice koja je govorila jezikom koji ne pripada slovenskoj jezičkoj porodici (Munishi, 2010). U toku postojanja jugoslovenske države postojao je i zajednički jezik Srba, Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca – srpskohrvatski, najbrojniji južnoslovenski jezik u to vreme, kojim je govorilo oko 21.000 000 ljudi (Sussex, Cubberley, 2006). U celoj SFR Jugoslaviji srpskohrvatski jezik je služio kao *lingua franca* kojim su se služili svi *narodi i narodnosti* koji su u njoj živeli, bez obzira na njihov maternji jezik, što ga je činilo dominantnim jezikom u gotovo svim domenima, formalnim i neformalnim (Duncan, 2016; Munishi, 2010; Munishi 2011; Grčević 2011). Međutim, pored dominantnog srpskohrvatskog, SFR Jugoslavija je, budući multinacionalna i multijezična država, dozvoljavala jezička prava

govornicima manjinskih jezika u onim oblastima u kojima su se ti jezici govorili (Duncan, 2016). Osim toga, bilingvizam i diglosija subili rasprostranjeni ne samo među pripadnicima manjinskih grupa, već ponekad i među pripadnicima bivših jugoslovenskih naroda. (Kovačec, 1991: 23)

Muniši (2011) navodi da su Srbi i Albanci u to vreme, iako su bili govornici dva različita jezika, činili jednu komunikacijsku zajednicu, a kontakti između njih i njihova komunikacija dešavali su se svakodnevno i u svim domenima, i to najčešće na dominantnom – srpskom jeziku.

Slično, Ismajli (Ismajli, 1989) navodi da su viši stepen razvoja kulturnih, naučnih i intelektualnih delatnosti na drugim stranama Jugoslavije, zatim redukovana cirkulacija informacija i dobara i činjenica da je za određene funkcije prvi jezik (albanski) postajao drugim, za posledicu imali to da se srpskohrvatski nije učio samo kao jezik za određene svrhe u komunikaciji već kao „way of life“ (Ismajli, 1989: 84). U procesu rada, u komunikaciji sa drugima, u društvenopolitičkim organizacijama osećali su se tragovi stvaranja šablona, kalkiranja, pozajmljivanja leksike, promene koda (Ismajli, 1989), te je i poznavanje srpskohrvatskog postalo neminovno. „Na takvom nivou bilingvizam postaje sudbinom“ (Ismajli, 1989: 85). Prema Ismajliju (1989) govornici albanskog u SFR Jugoslaviji nisu imali mogućnost, osim po cenu izolacije, da ne budu bilingvalni, dok su srbofoni skoro redovno bili monolingvalni.

3. Srpsko-albanska dvojezičnost danas

Devedesete godine na Balkanu obeležili su etnički konflikti i raspad Jugoslavije. Osim političkog i verskog sukoba, značajan aspekt ovih konflikata predstavljao je i jezik, a čitav ovaj period, zapravo, obeležili su i snažni jezički konflikti. Odnosi između Albanaca i Srba su se pokvarili, a dobri komšijski odnosi su gotovo u potpunosti prekinuti što je dovelo i do njihove fizičke odvojenosti (Munishi, 2011). To je neminovno uticalo na nepoznavanje i smanjenu mogućnost učenja jezika Drugog.

Međutim, društveno-političke i kulturne prilike su se nakon građanskog rata na teritoriji bivše Jugoslavije veoma promenile. U Srbiji su danas, prema Zakonu o službenoj upotrebi jezika i pisama, manjinski jezici službeni u opštinama u kojimamanjinsko stanovništvo čini najmanje 15%. Zbog bojkota popisa 2011. godine u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa, teško je utvrditi tačan broj Albanaca u ovim opštinama (Republički zavod za statistiku, 2012), međutim albanski jezik i pismo jesu u službenoj upotrebi u ove tri opštine (Treći periodični izveštaj o primeni Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima u RS, 2014). Prema ovom Izveštaju (2014), u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa procenat albanskog stanovništva iznosi preko 15%, te se u ovim opštinama vaspitno-obrazovni program na albanskom

jeziku odvija u više osnovnih i srednjih škola, predškolskih i visokoškolskih ustanova. Bivši predsednik opštine Bujanovac (2014. godine), Nagip Arifi, iskazao je mišljenje je da je slabo poznavanje srpskog jezika jedna od posledica konflikta i političke situacije koja je, prema njegovim rečima, doprinela, „-distanciranju, razlikama i nedostatku poverenja“, dok je tadašnji predsednik Nacionalnog saveta albanske nacionalne manjine (NSANM), Galjip Bećiri (Galip Beqiri), naveo i da je „tokom određenog perioda propagirano da se ne uči srpski jezik“, te da bi potom takav stav zamenila „nezainteresovanost“ (Bošković, Nenadić, Rodić & Marjanović, 2014: 154). Mada je relativno simetrična dvojezičnost i dalje prisutna kod starijih generacija Albanaca na jugu Srbije, mlađe generacije srpski jezik uglavnom ne poznaju dobro, a određeni broj đaka se u potrazi za daljim obrazovanjem i poslom okreće inostranstvu (Bošković i sar., 2014). Ovakvi podaci i stavovi ukazuju na to da su negativni sentimente neminovno doveli do negativnih stavova prema jeziku Drugog i samim tim umanjili želju za njegovim učenjem.

Podaci iz *Studije o mogućnostima unapređenja nastave i učenja Srpskog kao maternjeg jezika u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa* (Bošković i sar., 2014) ukazuju na to da mladi pripadnici i pripadnice albanske nacionalne manjine koji žive u ove tri opštine nedovoljno poznaju srpski jezik, kao i da nastava srpskog kao maternjeg jezika nije na zadovoljavajućem nivou, dok je osnovni problem koji je uočen taj da učenici ne mogu ostvariti spontanu komunikaciju na srpskom jeziku. Malobrojni su đaci koji dobro govore srpski jezik, a to znanje, prema podacima iz navedene Studije (2014), najčešće i nije stečeno u školi i u direktnoj je vezi sa merom u kojoj đaci srpski jezik koriste ili uče izvan škole. Omladina iz ove regije danas nema (mnogo) kontakta sa vršnjacima kojima je srpski jezik maternji, uglavnom nisu u prilici da uče srpski van škole, nisu uopšte ili su u maloj meri u kontaktu sa srpskim jezikom, a nisu ni motivisani da ga uče (Bošković i sar., 2014). Slabo poznavanje srpskog jezika predstavlja značajnu prepreku mladim Albancima i Albancama da se zaposle ili nastave školovanje u Republici Srbiji, da komuniciraju u različitim prilikama, da učestvuju u kulturnom i političkom životu države. Ova studija (2014) ukazuje i na to da posledica nepoznavanja službenog jezika, osim nemogućnosti pripadnika albanske nacionalne manjine da ostvare svoj pun akademski i profesionalni potencijal u Srbiji, jeste i otežana integracija čiji rezultat može biti segregacija i izdvajanje jedne etničke skupine od većinske. „Izdvajanjem dveju skupina stvara se jaz, međusobno nepoznavanje i nerazumevanje, uprkos činjenici da dele zajednički životni prostor“ (Bošković i sar., 2014: 20).

Ipak, ista studija (2014) je pokazala da većina roditelja dece - pripadnika albanske nacionalne manjine u Srbiji smatra da je učenje srpskog jezika od izuzetne važnosti za njihovu decu. Pored toga što je učenje službenog jezika

države važno zbog postizanja punog akademskog i profesionalnog potencijala pripadnika manjinskih jezičkih zajednica, dakle, pored instrumetalne svrhe jezika, Bošković i saradnici (2014) ukazuju na to daroditelji smatraju da bi deca srpski jezik trebalo da znaju i kako bi u multietničkoj sredini u kojoj žive mogli bez poteškoća da komuniciraju, druže se i sporazumevaju sa svojim vršnjacima. U najvećem broju slučajeva, isti stav prema srpskom jeziku imaju i deca, tako da se sve više nazire integrativna motivacija za učenje jezika (Bošković i sar., 2014).

U vezi sa poznavanjem albanskog jezika (od strane srpskog stanovništva) u istoj studiji (2014) naveden je i podatak da „službenici kojima je srpski jezik maternji usled nepoznavanja albanskog jezika nisu u mogućnosti da komuniciraju sa strankama iz albanske zajednice”, te ukazao na potrebu poznavanja albanskog jezika kao jezika sredine (Bošković i sar., 2014:165), dok je „učenje albanskog jezika među profesorima i nastavnicima kojima albanski nije maternji jezik, a koji predaju đacima albanske nacionalnosti” navedeno kao jedan od važnih segmenata u unapređivanju nastave Srpskog kao nematernjeg jezika (u okviru projekta „Unapređenje jezičkih veština manjinskog stanovništva na jugu Srbije” Misije OEBS u Srbiji) (Bošković i sar., 2014:180).

4. Dvojezičnost u Vojvodini

Viševjekovni suživot različitih naroda u Vojvodini doveo je do toga da je danas Vojvodina, takoreći, sinonim multikulturalizma. Vojvodina je višenacionalna, višejezična i multikulturalna sredina, a pored srpskog, u službenoj upotrebi su i mađarski, rumunski, slovački, rusinski i hrvatski jezik i njihova pisma (Službeni list APV 20/2014), pri čemu je manjinsko stanovništvo često bilingvalno.

Autori spomenute *Studije o mogućnostima unapređenja nastave i učenja Srpskog kao nematernjeg jezika u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa* (2014) su se nakratko bavili i pitanjem poznavanja srpskog jezika pripadnika ostalih nacionalnih manjina u Srbiji i rekli da je ono važno za sve nacionalne manjine koje žive u Republici Srbiji, naročito kada je reč o integrativnoj ulozi jezika, te da problem nedovoljnog poznavanja srpskog jezika nije karakterističan samo za albansku nacionalnu manjinu, već se s tim pitanjem susreću i pripadnici drugih manjina koji žive u jezički homogenim sredinama, koji se sa srpskim jezikom susreću samo u školi, ili oni čiji se maternji jezik znatno razlikuje od srpskog.

Analiza podataka dobijenih u istraživanju koje je 2006. godine sproveo Pedagoški zavod Vojvodine u školama u kojima se nastava odvija na jeziku nacionalne manjine pokazala je da 76% učenika i učenica tih škola ima problema sa učenjem srpskog jezika, te da su to pre svega učenici i učenice

kojima je maternji jezik mađarski, a žive u jezički homogenim sredinama u kojima kontakt sa srpskim jezikom imaju samo u školi (Bošković i sar., 2014). S druge strane, analiza je pokazala i da je predznanje srpskog jezika kod pripadnika nacionalnih manjina čiji je maternji jezik srodan srpskom ili onih koji žive u jezički mešovitim ili dvojezičnim sredinama znatno veće u odnosu na decu koja srpskom jeziku nisu izložena u sredini gde žive ili onu čiji maternji jezik nije srodan srpskom, odnosno, pripada drugoj grupi jezika, kao što je to slučaj sa mađarskim i albanskim. Deca sa većim predznanjem srpskog jezika nemaju problema sa njegovim učenjem (Bošković i sar., 2011).

Dok je srpski jezik u Vojvodini prisutan na svim nivoima jezičke upotrebe (porodično-kolokvijalni, javni i profesionalni i nivo književnosti i novinarstva), prema Fenveši (Fenyvesi, 2005), sa mađarskim jezikom to nije slučaj: opseg funkcija mađarskog jezika je smanjen, i prisutan je na prodično-kolokvijalnom i nivou književnosti i novinarstva, ipak na javnom i profesionalnom nivou je tek delimično prisutan, a ista stvar važi i za ostale manjinske jezike u Vojvodini. Takođe, Fenveši (2005) navodi da državni jezik – srpski, preuzima određene oblasti upotrebe manjinskog jezika i da sve manji broj ljudi govori mađarski, u sve manjem broju situacija. Fenvešiu svom istraživanju o bilingvizmu (2005) u kojem su učestvovali Mađari u Vojvodini, i na osnovu samoprocene 141 ispitanika o srpskom jeziku navodi sledeće podatke: srpski kao maternji je prijavilo 8.5% ispitanika, 34% ispitanika je smatralo da srpski jezik govori veoma dobro, njih 35.5% dobro, dok je znanje srpskog jezika kod preostalih 22% na nešto nižem nivou (Fenyvesi, 2005: 201). Ove informacije ukazuju na to da se Mađari u Vojvodini mogu okategorisati kao dominantno bilingvalna zajednica. Očekivano, u najvećem delu Vojvodine bilingvalnim Mađarima je dominantan mađarski jezik, osim u onim mestima u kojima Mađari ne čine većinu. Stanovište autorke je da je mađarsko-srpski bilingvizam jednostran i tzv. narodni bilingvizam (*folk*) (Fenyvesi, 2005: 202). Folk – zato što govornici mađarskog jezika kao maternjeg u Vojvodini često nemaju izbor između dvojezičnosti i jednojezičnosti, već moraju naučiti oba jezika kako bi mogli funkcionisati u državi u kojoj je dominantni jezik srpski, a jednostrani – zato što su samo Mađari dvojezični na oba jezika, dok je većinsko srpsko stanovništvo uglavnom monolingvalno (Fenyvesi, 2005: 202). Takođe je i kasni bilingvizam, budući da se srpski jezik u najvećoj meri usvaja u školi (Fenyvesi, 2005).

„Rumunski jezik u Vojvodini se kao govorni jezik koristi u dve varijante: 1. u svakodnevnoj i privatnoj komunikaciji, i 2. u književnoj varijanti, koja je u službenoj upotrebi u administraciji, u nastavi i sredstvima masovne komunikacije“ (Jovanović, 2009: 108). Govoreći o rumunskom jeziku na našim prostorima, Jovanović smatra i sledeće:

1. svi stanovnici rumunskog porekla sa teritorije srednjeg i južnog Banata su dvojezični – govore svoj maternji jezik, rumunski, i srpski jezik, poznajući solidno gramatička pravila srpskog jezika; 2. stanovnici srpskog porekla sa iste teritorije su samo delom dvojezični, pored svog maternjeg jezika govore rumunski u prilično malom broju – starosedelačko srpsko stanovništvo u većem broju, a kolonizovano u manjem broju i to uglavnom samo dijalekatsku varijantu jezika(2009: 108).

Slično kao što je izneto u prethodnim redovima u vezi sa srpskim i mađarskim, odnosno srpskim i albanskim jezikom u Srbiji, podaci vezani za srpsko-rumunski bilingvizam se poklapaju sa situacijom u srpsko-mađarskoj i srpsko-albanskoj dvojezičnosti, gde su dvojezični uglavnom pripadnici manjinskih zajednica, dok su stanovnici srpskog porekla tek delom dvojezični. Ovde treba uzeti u obzir i situaciju koju je objasnila Filipović (2008): i pored činjenice da u Srbiji pored govornika srpskog kao L1 žive i pripadnici različitih etničkih grupacija čiji L1 nije srpski jezik, većinsko srpsko stanovništvo govori najčešće samo srpski jezik i razvija kompetencije na drugim jezicima obuhvaćenim formalnim obrazovanjem (ali ne i na jezicima manjinskog stanovništva).

– Mikeš (1986) je u istraživanju *Upotreba maternjeg i srpskohrvatskog jezika kod srednjoškolske omladine mađarske, slovačke, rumunske i rusinske narodnosti u Vojvodini* sproveda analizu odgovora informanata o različitim domenima upotrebe jezika. Mikeš (1986) je, kada je reč o komuniciranju izvan vlastite etnojezičke zajednice, zaključila da prilikom izbora upotrebe jezika ispitanici vode računa (u manjoj ili većoj meri) o stepenu dvojezičnosti svojih sagovornika. Tako, 89% ispitanika mađarske narodnosti i od 72% do 80% ispitanika slovačke i rumunske narodnosti koji su živeli u sredini gde se govorio srpskohrvatski i gde je srpskohrvatski jezik bio jezik škole, upotrebljavao je taj jezik u komuniciranju sa sagovornicima L2, dok je procenat upotrebe L2 manji kod ispitanika čiji je jezik škole, naselja i opštine L1 (Mikeš, 1986). Mikeš (1986) dalje objašnjava da su u komuniciranju sa sagovornicima L2 značajni faktori kao što su: dvojezičnost sagovornika L2, jezičko-kulturna razmaknutost između L1 i L2 i sl. Upotreba maternjeg jezika u komuniciranju unutar etnojezičke zajednice, takođe, zavisi od više faktora, kao što su: prestiž jezika, gradska ili urbana sredina, koncentracija pripadnika etnojezičke zajednice, njihov broj i procenat u odnosu na ostalo stanovništvo itd(Mikeš, 1986).

Sedamdesetih godina prošlog veka je u Vojvodini postojao približno jednak broj srpskih studenata koji su učili mađarski kao drugi i studenata koji su učili mađarski kao prvi jezik (Fenyvesi, 2005). Za razliku od ovoga, srpsko stanovništvo nikada nije učilo albanski jezik masovno, niti je toliko interesovanje postojalo. Kada je reč o rumunskom, Jovanović (2009) govori da se

rumunski jezik, kao jedan od jezika sredine, uči u školama samo fakultativno; za to ne postoji razrađen nastavni plan i program, a takva situacija ne deluje stimulatивно na učenike koji su iskazali želju da usvoje rumunski kao jezik društvene sredine.

5. Zaključak

Nakon svega što je izneto u radu, može se zaključiti da se srpsko-albanska dvojezičnost razvijala u različitim periodima i pod različitim političkim okolnostima. U periodu SFR Jugoslavije među albanskim stanovništvomje bila rasprostranjena albansko-srpskadvojezičnost, sa albanskim kao dominantnim jezikom, a dvojezična je najvećim delom bila albanska zajednica, te je i dvojezičnost bila jednostrana. Budući da je sredina u kojoj se srpski (srpskohrvatski) jezik učio obično bila škola, najčešće je to bila kasna dvojezičnost. Nakon raspada SFR Jugoslavije srpski jezik je među albanskim stanovništvom počeo da nestaje iz upotrebe a pozajmljenice iz srpskog da se eliminišu iz albanskog jezika te je i dvojezičnost počela da se svodi na pasivnu dvojezičnost. Negativni stavovi o jeziku Drugog, prouzrokovani prvenstveno konfliktom, doprinedeli su opadanju popularnosti srpskog jezika među albanskim stanovništvom i do opadanja broja bilingvala koji govore oba jezika.

Danas se mlado albansko stanovništvo, pre svega sa juga Srbije, u sve većoj meri okreće inostranstvu u traženju posla i obrazovanja. Ovo je, kao i svetska dominacija engleskog jezika, doprinelo tome da mlađe generacije čak postaju plurilingvalne, ali je srpski jezik iz toga često isključen, dok je srpsko-albanski bilingvizam najčešće instrumentalni.

Kada je reč o srpsko-mađarskoj i srpsko-rumunskoj, ali i ostalim dvojezičnostima u Vojvodini i ostatku Srbije, u poređenju sa srpsko-albanskom, one su takođe jednostrane, kasne i često instrumentalne, dok su mlađe generacije sve češće plurilingvalne.

Mutavdžić (2014) je objasnio da u balkanskim društvima većinsko stanovništvo vrlo često odbija da prihvati činjenicu da su ona višenacionalna i višejezična, te da su i odnosi između većinskog i manjinskog stanovništva često zategnuti i ispolitizovani. Osim toga, postojanje srpsko-albanske dvojezičnosti, za razliku od ostalih primera dvojezičnosti u Srbiji, dodatno otežava činjenica da međusobni negativni stavovi govornika prema drugom jeziku u velikoj meri doprinose nepoznavanju jezika Drugog – srpskog, odnosno albanskog.

„Iako je na Balkanu oduvek prisutan multilingvizam, karakteristika ovog dela evropskog kontinenta je ta da se balkanski narodi nikada nisu u većoj meri zainteresovali da uče i usvajaju jezike svojih neposrednih suseda” (Mutavdžić, 2014: 1609). Ovo možemo objasniti činjenicom da su prvenstveno

manjinski narodi unutar balkanskih država često (bili) bilingvalni, i to kako bi učestvovali u društvenom i političkom životu zemlje, kako bi uspjeli da se izraze na poslu i u komunikaciji sa drugima, dok bismo, s druge strane, morali imati u vidu zategnute i ispolitizovane odnose među balkanskim narodima kao uzrok nezainteresovanosti za učenje jezika suseda. Musaraj je rekla da „balkanski narodi pre teže da komuniciraju između sebe na engleskom nego što će naučiti jezik suseda“ (Musaraj, 2013: 21, citirano u: Mutavdžić, 2014: 1615), pa iako balkanski narodi ni danas uglavnom ne govore druge balkanske jezike (osim svog maternjeg), s izuzetkom jednog broja bilingvala i, nešto ređe, trilingvala (Mutavdžić, 2014), zanimljivo je da u svim balkanskim jezicima figurira jedna izreka: „koliko jezika znaš, toliko vrediš“ (Mutavdžić, 2014: 1615). Da je na Balkanu postojala mogućnost za negovanje učenja stranih jezika, balkanski narodi bi odavno znali prednosti poznavanja stranih jezika i vremenom bi izgradili svoj oblik interkulturalne komunikacije i, samim tim, interkulturalne edukacije (Mutavdžić, 2014). Stoga možemo zaključiti da bilingvizam, ili čak multilingvizam, najčešće podrazumevaju i multikulturalnost, te da učenjem jezika Drugog učimo i o njegovoj kulturi, čime smo za korak bliže njenom razumevanju, a korak dalje od diskriminacije, netolerancije i predrasuda, što je multietničkom i multikulturalnom Balkanu, nesumnjivo, preko potrebno.

Literatura:

- Bošković, N., Nenadić, D., Rodić, M., & Marjanović, J. (ured.) (2014). *Studije o mogućnostima unapređenja nastave i učenja Srpskog kao nematernjeg jezika u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa*. Beograd: Služba Koordinacionog tela Vlade Republike Srbije za opštine Preševo, Bujanovac i Medveđa.
- Duncan, D. (2016). Language policy, ethnic conflict, and conflict resolution: Albanian in the former Yugoslavia. *Language Policy* 15, 453-474(2016).
- Fenyvesi, A. (Ed.). (2005). *Hungarian language contact outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language* (Vol. 20). Amsterdam: John Benjamins Publishing
- Filipović, J. (2008). Beleške za predmet Sociolingvistika Zimski semestar 2008. Jezik i etnicitet: dokument br. 6. (06.07.2020) – <http://old.fil.bg.ac.rs/katedre/spanski/files/jelena%20filipovic,%20jezik%20i%20eticitet.pdf>
- Grčević, M. (2011). Suvremena jezična situacija u slavenskim zemljama. *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim*. Zagreb: FF Press, 143-159.
- Ismajli, R. (1989). Albanski jezik u Jugoslaviji. *Zbornik Kosovo – Srbija – Jugoslavija*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, 81-100.
- Jovanović, R. (2009). Leksički kalk i pozajmljenice kao vid obogaćivanja rečnika dvojezičnih govornika. *Višejezični svet Melanije Mikeš*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, 107-112.

- Kancelarija za ljudska i manjinska prava Republike Srbije. (2014). *Treći periodični izveštaj o primeni Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima u RS.* (29.06.2020.)
- Kovačec, A. (1991). Languages of national minorities and ethnic groups in the countries of what once was Yugoslavia* (With special reference to Romance idioms). *Studia Romanica et Anglicana Zagrabiensia*, 36, 15-27.
- Mikeš, M. (1986). Upotreba maternjeg i srpskohrvatskog jezika kod srednjoškolske omladine mađarske, slovačke, rumunske i rusinske narodnosti u Vojvodini. *Migracijske i etničke teme*, 2(1), 5-16.
- Munishi, Sh. (2010). Konfliktet dhe kontaktet gjuhësore. *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare* 29. Priština: Fakulteti i Filologjisë, Prishtinë, 203-216.
- Munishi, Sh. (2011). *Probleme të zbatimit të dygjuhësisë shqip-serbisht në Kosovë.* Sesiioni Shkencor “Shqipja dhe gjuhët e Ballkanit”. Priština: ASHAK, 565-580.
- Musaraj, A. (2013). Intercultural and Interreligious Communication in the Balkans. *Academicus*, Nr. 7 (2013), 18-25.
- Mutavdžić, P. (2014). Interkulturalna edukacija i multilingvizam na Balkanu. *Linguistics, Culture And Identity In Foreign Language Education*. IBU Publications. 1609-1620.
- Nelde, P. (1994). How to Avoid Language Conflict in Europe after 1994. *Intercultural Communication Studies*. 4(2), 1-16.
- Republički zavod za statistiku. (2012). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. (29.06.2020.)
- Statut AP Vojvodine, (2014). Službeni list APV, br. 20. (29.06.2020.)
- Sussex, R., & Cubberley, P. (2006). *The Slavic Languages*. Cambridge University Press. 1-18.
- Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama, Sužbeni. glasnik RS, br. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 - dr. zakon, 30/2010, 47/2018 i 48/2018 – ispr.

Marija Popović

A Comparison of Bilingualisms in Serbia with a Special Emphasis on Bilingualism between the Serbian and Albanian Language

Summary

The paper deals with the comparison of bilingualism between Serbian and Albanian language with other examples of bilingualism in Serbia. Since it is inseparable from the cultural, historical and political context in which it exists, we see this bilingualism precisely through the prism of the events that took place in the last few decades in the Balkans.

The beginning of the paper reminds us that bilingualism is present almost everywhere in the world and that it occurs as a result of contacts between different ethnic

groups and their languages, but it also reminds us that these contacts are mostly followed by conflicts. An integral part of these conflicts is also a linguistic conflict, while the language over time gains more importance in the intensification of a conflict.

In the second part we talk about the period of existence of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, when Serbo-Croatian was the dominant language. Serbs and Albanians, although speakers of different languages, constituted a communication community, and contacts and communication between them took place daily and in almost all domains, precisely in Serbo-Croatian. Therefore, regardless of the native language of the citizens of the SFR Yugoslavia, the bilingualism between Serbo-Croatian and other languages in the SFRY was developed (where bilinguals were usually speakers of minority languages).

After the break-up of Yugoslavia, this situation changed significantly. Serbian language lost the popularity and prestige it once enjoyed, and this had a strong impact on the existence of bilingualism between Serbian and other languages in Serbia - the paper showed that it now mostly exists among other minorities in comparison with members of the Albanian national minority. This was greatly influenced by the distancing of the two peoples, which is why the motivation and possibilities of learning the language of the Other are significantly reduced.

However, the interest of Albanians to learn Serbian language today is indisputable. Parents and children - members of the Albanian national minority, show an interest in learning Serbian language, believing that it is important for achieving full academic and professional potential, but also in order to communicate without difficulties with each other in a multiethnic environment in which they live.

At the very end, we conclude that bilingualism, or even multilingualism, often implies multiculturalism, and as long as we learn the language of the „Other“ we learn about its people and its culture, which brings us one step closer to its understanding, and one step further from discrimination, intolerance and prejudice.

Literary Studies

Olimbi Velaj

Universiteti “Aleksandër Moisiu”, Durrës

Folklori në Ballkan, subjektivizimi në studimet e shekullit të fundit, rasti i baladës së murimit

Balada e murimit është një nga baladat më të vjetra dhe më të njohura në rajonin e Ballkanit. Mbledhja e saj nisi në fund të shekullit të tetëmbëdhjetë dhe po në këtë kohë shohim edhe studimet e para në lidhje me të. Në këtë punim, përmes metodës krahasuese, ne do të përqendrohemi mbi mënyrën se si është studiuar kjo baladë dhe se si ka ndikuar konteksti historik e kulturor në studimin e saj. Punimi mëton të hedhë dritë mbi arsyet që i udhëhoqën studiuesit drejt përfundimeve lokaliste dhe subjektive dhe pse qasjet nacionaliste dominuan studimet deri në shekullin e XXI.

Fjalë kyçe: Balada e murimit, studimet, nacionalizëm, Ballkan, folklor, motive, origjinë.

Hyrje

Balada e murimit bazohet në një motiv shumë të lashtë dhe të përbotshëm, siç është ai i sakrificës njerëzore për të siguruar qëndrueshmëri në ndërtim. Në variantet e saj të mbledhura dhe të publikuara, balada në këtë rajon flet për murimin e një gruaje në muret e një ndërtese që për nga rëndësia i kalon kufijtë e familjes ose fisit. Gruaja sakrifkohet për një të mirë të përgjithshme, e cila duket se është e domosdoshme.

Ajo është balada që më shumë se çdo baladë tjetër është marrë në konsideratë nga studiuesit e rajonit të Ballkanit dhe të tjerët që merren me folklorin në këtë rajon. Po ashtu ajo mbetet balada më e diskutuar për sa i përket origjinës dhe në të njëjtën kohë është balada më e diskutueshme për sa i përket interpretimit të përbajtjes.

Balada e murimit nisi të regjistrohej në shekullin e nëntëmbëdhjetë e deri pak pas mesit të shekullit të njëzetë. Ka vetëm pak raste të regjistrimit të saj në fundin e shekullit të tetëmbëdhjetë. Mbledhja dhe më pas interpretimi i kësaj balade ka një histori kombëtare për secilin nga popujt në folklorin e të cilëve ajo shfaqet. Kjo histori është e lidhur mjaft ngushtë me formimin e shteteve kombëtare dhe me romantizmin, që në Ballkan u përjetua si rilindje e vlerave

të trashëgimive kombëtare dhe kohë e shkëputjes nga sundimi shumëshekullor turk.

Romantizmi, folklori dhe nacionalizmi

Vlerësimi i folklorit nisi me romantizmin. Ideja e krijimit të shteteve kombëtare nxiti “zbulimin” e folklorit, si një pjesë shumë e rëndësishme e trashëgimive kulturore të çdo kombi. Rasti i Xhejms Makfersonit (James Macpherson, 1736-1796) me botimin në vitin 1765 të përmbledhjes *Këngët e Osianit*, është pët t’u theksuar, jo vetëm si shprehje e interesit ndaj trashëgimisë së të parëve, por edhe si përpjekje përtej së zakonshmes për të vlerësuar folklorin kombëtar. Këto këngë dolën se ishin të falsifikuara. Por ky fakt, në vend që të bëhej mësim dhe të mos përhapej më tej, çuditërisht u përsërit nga shumë mbledhës të folklorit ose poetë të romantizmit. Në botimet e mëpasme ne shohim gjithashtu përpjekje për të modifikuar këngët ose baladat e mbledhura, sidomos në pjesën juglindore të kontinentit.

Idetë e Herderit (Johann Gottfried Herder, 1744-1803) ishin ato mbi të cilat u bazua nacionalizmi romantik. “Më duket se po vjen koha kur do të arrijmë të kthimi i sinqertë në gjuhën tonë, në meritat, në parimet dhe qëllimet e etërve tanë dhe të mësojmë prej tyre të vlerësojmë arin tonë”, shprehet Herderi (Wilson, 1973: 819). Ai u ndikua nga botimi i Makfersonit, por shkoi shumë më përtej me vlerësimin dhe ngritjen e një strukture idesh për nacionalizmin dhe u bë pionier i idesë së shtetit-komb, lëvizje që u materializua në atë kohë në Evropën qendrore e lindore.

Wilson shpjegon ndryshimin midis nacionalizmit romantik të vendeve perëndimore, i cili u mbështet më së shumti te Rilindja dhe te doktrina e Rusoit për sovranitetin popullor dhe pikëpamja e tij se janë njerëzit e thjeshtë depozituesit e vërtetë të qytetërimit (ide këto që u manifestuan qartë në revolucionet franceze dhe amerikane) dhe nacionalizmit romantik të vendeve në qendër dhe në skaj të kontinentit. Ai bën dallimin midis dy degëzimeve, nëse do të mund t’i quanim kështu kuptimet e mëpasme që mori gjatë interpretimit doktrina e Rusoit.

“Në kundërshtim me nacionalizmin liberal, nacionalizmi romantik theksoi pasionin dhe instinktin në vend të arsyes, dallimet kombëtare në vend të aspiratave të përbashkëta dhe, mbi të gjitha, ndërtimin e kombeve mbi traditat dhe mitet e së kaluarës, domethënë mbi folklor – në vend të realiteteve politike të së tashmes”, (Wilson, 1973: 820).

Ai sqaron se si Herderi zhvilloi idenë e tij, e cila u përqaftua gjerësisht në këtë pjesë të Evropës në atë kohë. Theksin Herderi e vë te folklori.

“Poezinë popullore ai e quajti *arkivat e një nacionaliteti, gjurmët e shpirtit të një kombi, zëri i gjallë i kombësive*. Nga ajo mund të mësohet mënyra e të menduarit të një kombësie dhe gjuha e saj e ndjenjës. Në ç’vend më të mirë mund të shkonte një njeri për të zbuluar shpirtin e një kombi, sesa te poezia popullore?” (Wilson, 1973: 826).

Në Ballkan mbledhja e folklorit filloi disa dekada më vonë sesa në vendet e Evropës perëndimore. Edhe këtu, midis mbledhësve regjistroheshin raste të veçanta, flagrante si ai i Makfersonit, por në përgjithësi nuk kemi të bëjmë me falsifikime në masë. Duhet theksuar se vazhdimisht manifestohet një dëshirë e madhe e mbledhësve të folklorit për ta përmirësuar çdo variant të mbledhur. “Mësuesit ishin mbledhësit më të rëndësishëm të folklorit në Evropë gjatë dhe përtej shekullit të nëntëmbëdhjetë” (Herzfeld 2003: 292). Është e rëndësishme të theksojmë se zakonisht mbledhës të folklorit përveç mësuesve, kanë qenë edhe klerikët dhe, me raste, edhe njerëz të administratës. Kjo bëhet e qartë kur shohim biografite të mbledhësve të hershëm të folklorit.

Në lidhje me po këtë ide shohim se si elitat intelektuale u nxitën për të vlerësuar trashëgiminë kombëtare, jo vetëm folklorin, por edhe gjuhën. Kjo lëvizje e nisur nga Herderi, tashmë po kthehej në një realitet në gjithë Evropën juglindore. Për gadishullin Ballkanik, Dennis P. Hupchick shprehet se:

“Intelektualët e Ballkanit në fillim të shekullit të 19-të ishin kryesisht të interesuar dhe përipiqeshin të formonin një version të standardizuar të gjuhëve të tyre dhe të mblidhnin folklorin që ishte dallues për kombet e tyre përkatëse, duke preferuar një ide “të shenjtërimin” të përveçimeve kombëtare, sesa të zhvillimeve të përbashkëta universale, duke kërkuar shembuj që do të dëshmonin konceptin kulturor të Volksgeistit post Herderian” (Hupchick 2002: 190).

Ndërsa studiuesi Benedikt Anderson thekson se si u krijuan kushtet për të mbërritur te stadi i kombit modern, gjë që nisi me raportin kapitalizëm-tekologji, me rolin që luajtën botimet, duke theksuar edhe se çfarë është komuniteti imagjinar:

Konvergenca e kapitalizmit dhe e teknologjisë së shtypit në kushtet e shumëllojshmërisë së pazakontë të gjuhës njerëzore krijoi mundësinë e një forme të re të *komunitetit të imagjinuar*, i cili në morfologjinë bazë të tij krijoi skenën për kombin modern. Shtrirja e mundshme e këtyre komuniteteve ishte në vetvete e kufizuar, dhe, në të njëjtën kohë, s’kishte asnjë lidhje me kufijtë politikë ekzistues (të cilët ishin, në përgjithësi, shenjat e ekspansionizmit të dinastive) (Anderson 1983: 58).

Në kontekstin e Ballkanit të fillimit të shekullit të nëntëmbëdhjetë ne mund të vërejmë të manifestuara qartë mjaft nga linjat e nacionalizmit romantik dhe të sjelljes ndaj folklorit. Mënyra se si ballkanasit iu drejtuan folklorit, krijimi i gjuhëve kombëtare, ideja e shtetit-komb, si dhe një lloj “konkurrence” për superioritetin kombëtar duke u krahasuar me fqinjët, janë “simptomat” e materializimit të ideve që qarkullonin asokohe për lidhjen midis trashëgimisë, kombit dhe aspiratës për të krijuar shtetin-komb.

Për ta pasur më të qartë këtë, po i referohemi një balade shumë të njohur dhe mjaft të përhapur në Ballkan, baladës së murimit. Kjo do të shërbejë edhe si shembull për të treguar se si u manifestua në këtë gadishull gjithçka që përmendëm më sipër, deri te mënyra se si studiuesit iu qasën për interpretim kësaj balade.

Balada e murimit në Ballkan, variantet dhe regjistrimi

Për baladën e murimit varianti më i hershëm njihet të jetë regjistruar nga Vuk Stefan Karaxhiq (Dundes 1996:3) prej një rapsodi hercegovinas dhe i botuar në vëllimin e dytë të përmbledhjes së tij me këngë popullore në Vienë, më 1815, vëllimi i parë ishte botuar më 1814 (Mala prostonarodna slavenoserbska pesnarica, Beč, 1814. Narodna srbska pjesnarica, II deo, Beč, 1815). Më 1824 Karaxhiqi i dërgoi një kopje të koleksionit Jakob Grimm-it dhe ky i fundit e vlerësoi jashtëzakonisht shumë baladën për murimin në kalanë e Shkodrës. Grimm-i e përktheu atë në gjermanisht dhe kjo ishte edhe arsyeja pse kjo baladë pati një njohje edhe më të madhe se baladat e tjera në fillim të shekullit të nëntëmbëdhjetë. Në rajon gjatë shekullit të nëntëmbëdhjetë vijoi mbledhja dhe botimi i folklorit dhe në këtë kuadër edhe mbledhja e publikimi i varianteve të baladës së murimit.

Këtu do të paraqesim shkurtimisht disa të dhëna për botimin e përmbledhjeve të para të këngëve popullore dhe baladave në Ballkan, ku evidentohet edhe balada e murimit (Velaj 2012: 125-155).

Këngët popullore maqedonase janë publikuar së pari nga një kroat i Bosnjës, Stefan I. Verkoviç, nën titullin “Këngë Popullore të bullgarëve të Maqedonisë”, (1860). Verkoviç një dekadë e gjysmë më pas, më 1874, botoi një vëllim që e titulloi “Vedat sllave” dhe më 1881 boti një vëllim të dytë të vedave, siç i quajti ai. Pritej të dilte edhe një botim i tretë, por ndërkohë u zbulua se autori kishte falsifikuar gjithçka dhe ky botim u bllokua. Kësisoj Verkoviç është një figurë me dritëhije në historinë e mbledhjes dhe botimit të folklorit maqedonas.

Mbledhësit dhe studiuesit më emblematikë, jo vetëm të folklorit maqedonas, mbeten vëllezërit Miladinov. Vëllezërit Dimitar Miladinov (1810-1862) dhe Konstantin Miladinov (1830-1862), ishin poetë dhe folkloristë

bullgarë nga Maqedonia, autorët e një koleksioni të rëndësishëm të këngëve popullore, "Këngë popullore bullgare", i ribotuar disa here dhe që mbetet botimi më i referueshëm edhe sot. Vëllezërit Miladinovi filluan mbledhjen sistematike të këngëve popullore në vitin 1854. Duke i hyrë një koleksionimi sistematik të materialit folklorik ata shpejt i vunë vetes një detyrë të qartë dhe specifike, të botonin një përmbledhje, e cila të jepte një tablo të plotë të pasurisë së folklorit bullgar. Pas disa tratativave vëllezërit ia arritën të botonin përmbledhjen e parë bullgare të këngëve popullore dhe kjo ishte një lloj pasaporte për prezantimin e folklorit kombëtar, bullgar dhe maqedonas, përpara gjithkujt që interesohej për këngët e mbledhura nga trevat ku banonte kjo popullsi.

Balada e murimit në botimet bullgare: Për murimin e njerëzve të gjallë në themelet e ndërtimeve të reja, studjuesi bullgar A. P. Stoillov sjell gjithë informacionin që ai njeh për çfarë që botuar para studimit të tij në Bullgari, që në kohë e ndan rreth një shekull me ne. Sipas besimit, çdo ndërtim i madh kërkon kurban. Baladat ballkanase për murimin e ilustronjë këtë. Parë sipas këtij këndvështrimi, një koleksion i madh këngësh shpërfaqin anë të ndryshme të kësaj çështjeje. Nga N. P. Nedellkoviç, Carigrad, 1872 raportohet një variant i botuar që rrëfen se në lumin Jantra janë murosur Neçno dhe e dashura e tij, Dëshka.

Pas dy vjetësh P.R. Sllavejkov e përdori këtë fakt për çezmën Akë-Balldërë, në rrugën midis Hebibçevos e Harmanlisë dhe shkroi idilin e bukur *Burimi i këmbëbardhës (Izvorët na bellonogata)*, përpunim mbi variantin popullor që për herë të parë u soll në gjuhën e ngritur, të shkruar. Mjeshtrit murosën hijen e vajzës Gergana, që atëherë ajo filloi të ankohej e të thërriste, derisa më në fund vdiq. Ndërsa gjatë vitit 1875 P. Ivanov nxorri në Carigrad përmbledhjen "Vargje", midis të cilëve në faqet 101-108 është përfshirë balada e "Pavle Koprjusju në Mandricë", sipas besimit popullor.

Balada e murimit te rumunët: Balada e Mjeshtrit Manole i dedikohet ndërtimit të manastirit të Arxheshit. Manastiri është themeluar nga princi besarab (emri historik: Nagoe Besarab) Negru Voda (emri që del në baladë) në shekullin e gjashtëmbëdhjetë. Me kalimin e kohës, legjenda (balada legjendare) është bërë një nga mitet themelore rumune, miti i flijimit për krijimin, mesazhi i të cilit është se asgjë nuk mund t'i mbijetojë kohës, nëse nuk është e shpirtëzuar nëpërmjet një sakrifice. Legjenda e Mjeshtër Manoles qarkullon në mbi 200 variante ndër rumunët, me pak ndryshime.

Variantet greke: Kënga e gruas së muruar haset në tërë territorin grek. Të bën përshtypje fakti që ajo ruhet njëlloj si në brendësi të vendit, ashtu edhe në kufi, edhe në zonat të izoluara ishullore, por edhe në diasporën greke në Azinë ë vogël. Studiuesi bullgar Mihail Arnaudov është ndër të paktët që ka bërë një sistematizim të varianteve ballakanike, ku për nga shumësia, sipas tij, spikatin

variantet greke. Ndër variantet më të hershme të botuara, ai përmend ato të Gustav Majerit, “Indogermanische Forschungen V Anzinger”, mbledhur në Peloponez. Pastaj një variant në Patra më 1887. Arnaudov paraqet më shumë se 14 variante të mbledhura në tërë Greqinë, në fund të shekullit të XIX dhe në fillim të shekullit të XX.

Variantet shqiptare: Të gjitha ato tekste që qarkullonin në rrethet e studiuesve, të cilët u referoheshin botimeve evropiane të kohës, afro një shekull më parë, e nxjerrin shumë të zbehtë dhe periferike baladën shqiptare. Studiuesit ishin pak të informuar në lidhje me baladën e shqiptarëve, teksa merrnin përsipër të bënin punime krahasuese, shpesh shumëplanëshe, midis pesë ose gjashtë kombeve. Variantet shqiptare janë më së shumti për murimin në kala, vendin e dytë e zenë atë për murimin në urë dhe më pak për murimin në objekte kulturi. Mbledhja e varianteve vijoi deri në gjysmën e dytë të shekullit të njëzetë dhe numërohen mbi 150 të tilla në gjithë territorin ku banojnë shqiptarët në Ballkan.

Mbledhësi i parë i folklorit letrar në Shqipëri mbetet Zef Jubani, me veprën “Përmbledhje këngësh popullore dhe rapsodi poemash shqiptare”, botuar më 1871. Jubani shfaq edhe mendime në formë artikujsh për artin dhe posaçërisht për poezinë, për këngët popullore, për rolin dhe rëndësinë e tyre si dhe për muzikën. Studiuesit e gjykojnë ndihmesën e Jubanit të vlefshme për historinë e letërsisë shqipe dhe të mëndimit kritik në përgjithësi, sepse ato janë mendimet e një autori që jetoi brenda vendit. Përmbledhja më cilësore e folklorit mbetet ajo që realizoi Thimi Mitko, “Bleta Shqypëtare”, mbledhur e botuar nga autori në Aleksandri, më 1878. Mitko rezulton të ketë pasur relativisht të qarta kriteret e klasifikimit të materialit folklorik dhe rëndësinë e kontekstin e botimit të veprës që kur ka nisur punën për grumbullimin e materialit. Ai nuk i përmirëson ose devijon variantet e mbledhura. Në këtë përmbledhje shfaqet edhe një variant e baladës së murimit, variant që i referohet murimit në urën e Artës (Mitko: 243)

Referuar të dhënave nga një studim i Nikolae Kostantineskut (Nicolae Costantinecu), shohim se si ka qenë numri i varianteve të raportuara deri pak para fillimit të shekullit të XXI. Ai (Costantinesku 2003: 163) pohon se Georgios Megas raportonte 328 variante greke të baladës për urën e Artës (1973), Lubomira Parpullova raportonte 180 variante bullgare të baladës së murimit (1983), Ion Talosh (Ion Talos) raportonte 280 variante në vargje dhe në prozë për baladën e murimit të rumunët (1997).

Deri në vitin 1996, referuar studiuesit amerikan Alan Dundes (Dundes 1996: 185), del se të botuara dhe të njohura gjerësisht ishin mbi 700 variante, pa përmendur numrin e varianteve të inçizuara. Përmbledhja e Dundes-it për studimet e bëra për baladën e murimit është më shteruesja për sa i përket studimit të varianteve nga gjithë baladistët që janë marrë me këtë baladë dhe përbën një pikë referimi mjaft e rëndësishme për çdo studiues.

Interpretimi dhe subjektivizmi

Përdorimi dhe zbatimi i “kulturës folk” presupozon të paktën dy anë, sipas Klaus Roth-it, “popujt dhe kulturën e tyre dhe ata që e përdorin atë, zakonisht elitat. Shfrytëzimi i kulturës popullore është bazuar në ndarjen midis të fuqishmëve dhe të pafuqishmëve, midis llojeve të elitave, qofshin ato klerike, politike, socio-ekonomike, ose intelektuale (“mësuar” nga Peter Burke) dhe “njerëzve të zakonshëm”; dhe kjo nënkupton një tjetër dikotomi të rëndësishme të kulturës, midis ekspertëve dhe laikëve. Nën dritën e Iluminizmit të shekullit të 18-të, sundimtarët merkantilistë feudalë ose qeveritë moderne bënë hapin e parë sistematik në përpjekjet për të nxitur studimin e “folkut” dhe kulturës së tij dhe për të aplikuar këtë në mënyrë jo amatore” (Roth 1998: 69-70).

Tendeca për formimin e shteteve komb dhe më pas arritja e krijimit të shteteve kombëtare, nuk u shoqërua vetëm me raportet e përkeqësuar në lidhje me perceptimin dhe studimin e kulturave të fqinjëve. Ajo u shoqërua edhe me dukuri të brendshme, ku grupet periferike, pavarësisht kontekstit, situatës dhe realitetit të tyre, u detyruan t’u bindeshin politikave të qendrës. Shohim disa raste interesante në Evropën juglindore, ku njëri prej tyre është ai Kretës dhe tjetri ai i Sicilisë. Këto raste hedhin dritë mbi mënyrën se si nacionalizmi romantik ndikoi kudo dhe se si u aplikua ai relisht në vendet e kësaj pjese të kontinentit. Herzfeld shprehet kështu:

Një paradoks i njohur i studimeve folklorike është promovimi i leximeve fuqimisht lokaliste në shërbim të gjithpërfshirjes si entitet kombëtar. Në logjikën e nacionalizmit evropian, ky mund të duket një paradoks i pazgjidshëm. Objekti i kombit-shtet është të unifikojë të gjitha kulturat potencialisht divergjente dhe subjektet shoqërore brenda një kuadri të vetëm, në mënyrë të tillë që të menduarit lokalist pushon së përfaqësuarit kërcënimin e separatizmit politik. Në disa shtete kombëtare, simbioza më harmonike e lokalizmit me nacionalizmin shfaqet në ato rajone që konsiderohen në mënyrë stereotipe si rajone të marginalizuara kulturalisht dhe politikisht dhe rrjedhimisht janë të injektuara në profile të dyfishta, të cilat janë të dyja “të thjeshta”, por edhe të korruptuara nga një gamë e gjerë e elementeve kinse të huaj kulturor dhe “racor”. Një studim i këtyre çështjeve të tensionuara duhet të shmanget në disa nivele, për të shkuar përtej kufizimeve të të dyja fushave: etnografia lokale dhe historia e nivelit kombëtar (Herzfeld 2003: 281).

Nëse do t’i referoheshim kësaj çështjeje, në të gjitha vendet e Ballkanit ne e shohim të manifestuar ndikimin e qendrës drejt periferisë dhe diktatin e qendrës drejt periferisë. Por më së shumti këtu na intereson perceptimi jo

brenda shtetit- komb, por perceptimi i fqinjët gjatë kohës kur secili nga kombet e Ballkanit nisi përpjekjet, ose sapo kishte realizuar krijimin e shtetit komb. Në studimin e folklorit, në rastin e baladës së murimit, që ne e morëm në evidencë, kjo duket mjaft qartë.

Studiuesit më të njohur të kësaj balade në këtë rajon janë përfshirë thujse të gjithë në një lloj gare se cilit komb i përket origjina e baladës. Është një rast i çuditshëm, joshkencor ky lloj rreshtimi, ku studiuesit para se të hulumtojnë vendosin hipotezat e tyre me idenë e pandryshueshmërisë dhe mandej punojnë bazuar në to, pa përfilluar kurrë rastin që këto hipoteza mund të rrëzohen. Ky është një tregues i pastër se si shkenca kthehet në pseudoshkencë, vetëm për t'i shërbyer qëllimit të glorifikimit kombëtar.

Mihail Arnaudov në studimin e tij (*Vgradena nevesta, Studi vërhu bëllgarkite obredi i legendi, Sofje, 1919*) i vendosi në një skemë ndikimi dhe ndërlidhjeje variantet ballkanase të baladës së murimit. Për këtë studiues është e qartë se ka një shtegtim të motiveve nga jugu drejt verilindjes. Ai i mëshon vjetërsisë së varianteve greke dhe jep më pas një lëvizje gjeografike nga trevat greke drejt atyre bullgare. Prej bullgarëve te serbët e te rumunët. Në lidhje varësie me variantet greke ai rendit variantet shqiptare, ndërsa rendit në lidhje të ndërsjelltë variantet shqiptare dhe ato serbe. Sipas skemës së tij, variantet shqiptare shpërfaqin ndikime greke po aq sa edhe serbe.

Duke iu referuar këtij klasifikimi, duhet pohuar se studiuesi ka pasur shumë pak variante shqiptare në dispozicion. Gjithashtu rajonet e sotme të jugut shqiptar dhe të veriut grek kanë pasur një histori që nuk fillon me krijimin e shteteve kombëtare. Folkloristi Zihni Sako (Sako 1967: 87-92) shprehet për origjinën shqiptare të baladës. Ai i referohet Tuqididit për fiset që banonin në këto rajone dhe për gjuhën e tyre barbare. Ura e Artës ndodhej në një rajon ku banonin në masë shqiptarë dhe në vitet 1602-1606, kohë kur ajo u ndërtua, zotërues të këtij territori rezultojnë të kenë qenë familje shqiptare, sipas studiuesit.

Informacione më të vjetër për referenca historike dhe rreth lidhjes rit-baladë sillen gjithashtu në vëmendje. Zihni Sako mendon se balada e ka burimin në një rit tepër të vjetër që shtyhet shumë përpara viteve 527-565 pas erës së re, kur u ndërtua Ura e Adanasë dhe ku u muros një njeri. Ndërkohë që për kalanë e Shkodrës humanisti dhe historiani shqiptar, shkodrani Marin Barleti më 1504 shkruan në "Rrethimi i Shkodrës": Na patën rënë në dorë disa shkrime ...Ishin shkruar aty në gjuhën popullore se një farë Roza me motrën e vet të quajtur Fa qenë themeluesit e parë të Shkodrës e prandaj fortësia e saj quhet Rozafa" (Barleti, 1967: 35). Ekziston një variant i baladës në të cilin gjithçka kryhet nga Roza e Fa sipas veprimeve dhe situatave të baladës së murimit. Por Barleti nuk i përmend situatatat dhe nuk e përmend fljimin. Mbledhësi i këtij varianti është H. Hecquard dhe për këtë çështje shprehet më

hollësisht në një studim Vili Kamsi, i cili pohon se edhe njëherë për vjetërsinë parakristiane të baladës bindemi, nëse u referohemi të dhënave arkeologjike. Zbulime arkeologjike në qytezën e Gajtanit tregojnë se kjo qytezë ka ekzistuar qysh në shekullin e VII dhe se në shekullin e VIII ka pasur një lulëzim të ndjeshëm. Në muret mbrojtëse të qytezës banorët ilirë kanë kryer fljime për perënditë. Varrezat e këtyre fljimeve në trajtën e një rrethi diellor, vendoseshin në këto mure mbrojtëse. Në këtë mënyrë këtu kemi të bëjmë me një rit, me një kult të diellit paraqitur me rrathë gurësh. Në këtë vijë mbrojtëse janë gjendur vazo me kocka fëmijësh. Kjo qytezë ndodhet shumë afër Shkodrës dhe pa dyshim duhet pasur parasysh ndikimi në legjendën për kalanë e Shkodrës (Kamsi 1978: 235).

Karakterit ritual i baladës ishte i gjallë deri vonë në trevat shqiptare. Në lutjen e nuses së muruar që t'i lënë jashtë pjesën e djathtë të trupit dhe sidomos gjirin e djathtë, qëndron dëshira e saj për të realizuar diçka që nuk pati mundësi ta bënte në jetë, rritjen e fëmijës. Në ritet për qumështin e gjirit të lehonave është i njohur zakoni i lyerjs së gjinjve me ujë gëlqeror nga harqet ose kubetë e kalave. Ky ujë i bardhë besonin se ishte qumështi i të murosurës. Riti konsiderohej si burim jete. Zakonisht atë e praktikonin gratë që u mungonte qumështi dhe ky rit kryhej në mëngjes herët sapo lindte dielli.

Pavarësisht kaq shumë fakteve nga fusha të ndryshme, të cilat të gjitha së bashku hedhin dritë mbi origjinën shqiptare të baladës, duhet thënë se kjo origjinë mbetet e diskutueshme për këdo që pretendon origjinalitetin e saj në Ballkan. Nga studimet më të vona mbi këtë baladë është bërë e qartë se ajo nuk ka origjinë autoktone në Ballkan. Gjithsesi, në të dy këndvështrimet, është e qartë ngjashmëria shumë e madhe mes varianteve greke e atyre shqiptare dhe kjo pohohet thujse në çdo rast kur krahasohen variantet në gadishull.

Mihail Arnaudov në studimin për baladën e murimit gjithmonë priret që variantet greke t'i quajë të origjinës. Ai i përket shkollës historike krahasuese dhe duke pasur njëherësh përkatësinë ballkanase, mund të renditet në grupin e studiuesve që ka qenë relativisht objektiv. Mbase edhe mungesa e varianteve shqiptare e ka bërë autorin që të flasë me rezerva për renditjen që zë balada shqiptare në skemën e prezantuar nga ai. Në fakt, sipas të gjitha kritereve me të cilat operon, variantet shqiptare, qoftë edhe vetëm me ato që ai ka pasur në dorë, (të cilat kanë qenë jo më shumë se 6-7), autori mund të dilte në përfundime më objektive. Megjithatë, edhe ky klasifikim, që është i hershëm në kohë dhe i tejkaluar mbase sot në studimet për baladën e murimit në gadishull, tregon ende për mënyrën se si ballkanasit e kanë parë njëri-tjetrin.

Më i çuditshëm dhe mjaft i papritur është qëndrimi i një studiuesi bashkëkohor i cili ka një qasje sinkronike ndaj baladës. Roderick Beaton në studimin e tij ("The Greek Ballad. "The Bridge of Arta" as Myth"), i cili është përfshirë në përmbledhjen e rëndësishme të Alan Dundes-it, (Beaton 1996: 68)

sjell një shembull se si studiues me standarde të larta si Megas dhe Vargyash nuk ranë në nivele të tilla si Zihni Sako, i cili pretendonte se edhe Ura e Artës, edhe Kalaja e Shkodrës paskëshin qenë shqiptare prej përkatësie dhe kulture. Në fakt studiuesi Zihni Sako sjell përpara çdo studiuesi dhe lexuesi fakte se si territori ku është sot Ura e Artës, në kohën kur ajo është ndërtuar ka qenë në zotërimin e një shqiptari dhe nëse është ndërtuar në territorin e tij dhe nëse ajo ishte tokë e tij, kjo s'ka vend për komente të asnjë lloji. Koncepti i shtetit kombëtar ishte shumë larg prej asaj kohe. Studiuesi shqiptar thjesht sjell një fakt kadastral dhe ua bashkangjiti të tjerëve, siç do të bënte çdo studiues tjetër serioz që do i ishte qasur studimit të baladës sipas metodës historike krahasuese.

Duhet theksuar se shpesh njohja vetëm përmes paragjytimeve e shtrembërimeve, ose mosnjohja e kontekstit historik dhe kulturor kanë çuar në përfundime të cilat, jo vetëm nuk janë shkencore, por tingëllojnë absurde dhe pa kuptim.

Sot, pas kësaj distance kohore (Velaj 2012: 227-232), studiuesit bashkëkohorë vërejnë se nuk është bërë shumë për analizën e baladës, në kuptimin e mirëfilltë, kur flasim për një qasje të vërtetë shkencore. Studiuesi amerikan Alan Dundes pohon se ndjehet i zhgënjyer teksa u referohet kolegëve të tij, paraardhës dhe sheh në studimet e bëra këto 150 vjet, kryesisht përpjekje për të mbrojtur repertorët nacionalë të baladës dhe jo për të bërë një hulumtim shkencor të pandikuar dhe pa paragjytime.

Në një shekull e gjysmë ballkanasit kanë punuar pikërisht për të vërtetuar se balada e ka origjinën nga vendet të cilëve ata u përkasin. Nëse shohim një kronologji të studimeve të baladës së murimit me atë të vetë zhvillimit të folkloristikës si shkencë, duket se ka një paralele të përputhur kohore. Por ndërsa folkloristika hodhi dritë mbi shumë probleme të eposit, të përrallës dhe këngëve të tjera popullore, ajo nuk e kreu dot misionin e saj për sa i përket baladës.

Pse një grindje kaq e madhe për përkatësinë e baladave dhe pse pikërisht për këtë zhanër? Edhe për eposin vazhdimisht janë parë tendenca nacionaliste në studim, por, krahasuar me baladën, grindjet për eposin janë më të vogla.

Disa studiues, kryesisht ata që janë marrë me baladat angleze dhe ato të vendeve nordike, mendojnë se grindjet për baladën bazohen kryesisht sepse ajo lulëzoi fort si zhanër i publikuar në kohën kur sapo po niste lëvizja për krijimin e shteteve kombëtare. Ndërsa një arsye tjetër se pse studiuesit e kanë lakmuar kaq shumë përkatësinë kombëtare të baladës, mbetet ajo sipas së cilës baladat janë një zhanër aristokratik, krahasuar me arsenalin tjetër të folklorit. Kësisoj, duke vërtetuar se balada e ka origjinën në një vend të caktuar, detyrimisht atij vendi i atribuohet edhe një vlerë më e madhe në avantazh të perceptimit si komb më i qytetëruar.

Studimet bashkëkohore

Deri para dy dekadash gjendja e studimit të baladave ishte kjo që përshkruam më lart. Në ato vende ku balada ishte studiuar më shumë, kishte më shumë variante të botuara dhe më shumë studime në qarkullim, metoda ishte historike krahasuese, por e përdorur me paragjykime. Po të shihet me kujdes studiuesit ndiqnin këtë itinerar: fiksonin që më parë tezat që duhet të mbronin dhe i qaseshin materialit, duke përfshirë çdo gjë që nuk ilustronte qëllimin fillestar të tyre. Gjithashtu për krahasim merreshin aq variante sa mendohej se e ilustronin qëllimin dhe merreshin ato variante, të cilat i shërbenin qëllimit. Balada nuk shihej si një shumësi variantesh, si një pluralitet. Kjo bëri që kurrë të mos krijohesh një hartë serioze e gjeografisë së baladës dhe kurrë të mos merreshin në konsideratë variantet që ndoshta do të çonin në kuptimin e thellë të saj.

Metoda krahasuese është mjaft e nevojshme për studimin e baladës, siç shprehen studiuesit e sotëm, por ajo duhet zbatuar me rigorozitet dhe jo duke bërë zgjedhje selektive, që në fund të fundit çojnë në përfundime krejt të njëanshme dhe pa mundësi për të arritur në rezultate objektive.

Se sa shumë e ka dëmtuar kjo mënyrë studimi vetë folkloristikën dhe studimin e baladës në veçanti, këtë e pohojnë sot thuajse të gjithë njëzëri specialistët e kësaj fushe.

Qasja diakronike, duke shkuar në thellësi të shekujve, për të zbuluar lidhjet kulturore, jo vetëm në zinxhirin e traditës gojore, por të të gjithë artefakteve që kanë mbetur nga kultura në kohëra, ka dominuar studimet për baladat dhe jo rrallë, studimet arkeologjike, historike, antropologjike, i kanë ardhur shumë në ndihmë kësaj metode.

Metoda historike krahasuese, në mos ka arritur të sjellë një tablo të qartë të baladës, në këtë pikë ku jemi sot, ka arritur të paktën të na bëjë të kuptojmë, se çfarë ka qenë e mangët në mënyrën se si ajo u aplikua për kaq shumë vite. Dhe nëse do të donim ta merrnim sërish në konsideratë, me siguri ajo çfarë duhet riparë është që të analizohen sa më shumë variante të jetë e mundur, përndryshe nuk kemi mundësi të arrijmë në përfundime serioze shkencore. Sot është bërë e qartë se balada e murimit nuk ka origjinë ballkanike, me të paktën 700 variante të studiuara nga Alan Dundes dhe studiuesit e tjerë, ku përfshihen edhe variantet indiane të saj, studiuesi argumenton pse balada nuk është ballkanase dhe se si atë mund ta kenë sjellë ciganët në këtë rajon. Ai pohon se e çudit injorimi që i kanë bërë studiuesit ballkanas dhe ata të pjesës tjetër të botës, që e kanë këtë baladë në fondin e trashëgimisë së tyre kulturore. Asnjëherë nuk janë përmendur variantet indiane të baladës dhe asnjëherë askush nuk është interesuar seriozisht që t'i marrë ato në konsideratë. Në fakt, variantet e baladës të mbledhura nga ciganët në Ballkan kanë qenë gjithashtu

të injoruar. Vetëm në dekadat e fundit ka pasur një interes për botimin e tyre dhe po ashtu për regjistrimin zanor. Dundes pohon se bazuar në shkollën historike gjeografike, shkollë skandinave, e cila bazohet në shtegtimin e motiveve, shumë studiues kanë arritur në konkluzione interesante për përrallat, por për baladën nuk kanë përdorur të njëjtën qasje. Dundes sqaron se në thelb kjo shkollë mund të ishte aplikuar dhe mund të kishte sjellë rezultate mjaft pozitive dhe sot studimet për baladën nuk do të ishin në stade kaq fillestare, po të ishte punuar seriozisht me mbledhjen dhe hartën e të gjithë varianteve.

Përpara studiueve është shtruar çështja e metodës, e shkollës. A është adekuate metoda historike krahasuese, apo duhet përdoruar një metodë tjetër? Në fakt edhe kësaj pyetjeje duket se po i jepet përgjigje, duke u nisur nga llojet e studimeve që bëhen sot në fushë të folklorit.

Sot qasja në studimet për baladën është sinkronike, jo më diakronike, siç e pamë më lart. Ndërsa interesi shkencor nuk duket se ndikohet më nga interesi nacional, si përpara. Kështu që, edhe pse ka humbur shumë kohë në studimet e baladës, folkloristika duket se e ka gjetur rrugën e duhur të studimeve të saj sot e më pas. Në qasjen sinkronike theksi vihet te semantika, te kuptimi i thellë i baladës.

Përfundime

Për baladën e murimit studiuesit ballkanas kanë qenë vazhdimisht të vendosur në pozicione të cilat mjaft herë i kapërcejnë kriteret shkencore që do të duheshin për studimin e baladës. Varësisht nga nacionaliteti ose afiniteti i studiuesve u përcaktua edhe rrjedha e këtyre studimeve, deri në fund të shekullit të njëzetë. Në studimet për këtë baladë evidentohet kjo qasje, e cila aktualisht po kapërcehet. Mirëpo është me shumë interes të shihet se si po trajtohet kjo trashëgimi në studime. Studiuesja Arbnora Dushi shprehet se edhe ekzistenca e interpretimeve të vazhdueshme dhe shpesh edhe kontradiktore, veçanërisht në lidhje me origjinën e baladës së murimit, në vend se t'i përçajë, do të duhej t'i bashkojë folkloristët rreth qëndrimit se prania e sa më shumë interpretimeve do të duhet të pranohej sikur edhe prania e varianteve në llojet folklorike. Më shumë se varfëri e mendimeve, interpretimet qoftë edhe me ngarkesa nacionaliste, do të duhej të shiheshin si pasuri interpretimesh (Dushi 2018:44).

Shumë studiues përcaktojnë se Ballkani më shumë se dallime ka ngjashmëri dhe kjo evidentohet edhe në fushën e folklorit. Studiuesi Shaban Sinani shprehet se prania e motiveve të njëjta dëshmon për raporte fqinjësore, por në anën tjetër, po kjo fqinjësi ka ndikuar në ruajtjen me xhelozi të tipareve të veçanta, të veçorive etnike, pasojë kjo që e ka krijuar instikti i vetëmbrojtjes nga kërcënimi i fqinjëve (Sinani 2006:39).

Në rastin e baladës së murimit, interesi për ta studiuar atë objektivist lidhet drejtpërdrejt me njohjen e trajtimeve të mëparshme, por mbi të gjitha lidhet me mbledhjen dhe botimin shterues të të gjithë varianteve dhe në krijimin e një harte të tyre, e cila nuk është vetëm ballkanike dhe nuk mund të studiohet vetëm brenda kufijve të Ballkanit. Siç u shprehëm më sipër, në studimet bashkëkohore më shumë vëmendje po i kushtohet interpretimit dhe jo origjinës së kësaj balade, për përkatësinë e së cilës nuk ka më rivalitet dhe as prirje për epërsi.

Bibliografi

- Anderson, B. (1983) *Imagined. Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London-New York.
- Barleti, M. (1967) “*Rrethimi i Shkodrës*”, botim i dytë, Tiranë.
- Costantinescu, N. (2003) *Contexts and Interpretations: The Walled-Up Wife Ballad and Other Related Texts*, “The Flowering Thorn”, University Press of Colorado, Utah State University Press, 161-167.
- Dundes, A. (1996) “*The walled up wife. A casebook*”, University of Wisconsin, 185-204.
- Dushi, A. (2018) *Balada e murimit në traditat gojore të Ballkanit: çështja e origjinës nën dritën e disa interpretimeve*, në “Gjurmime Albanologjike”, nr. 48, 25 – 44.
- Herzfeld, M. (Apr.2003) *Localism and the Logic of Nationalistic Folklore: Cretan Reflections*, Comparative Studies in Society and History, Vol. 45, No. 2, 281-310.
- Hupchick, D. (2002) *The Balkans*, Palgrave Macmillan, 189-190.
- Kamsi, V. (1978). “*Legjenda e kështjellës së Shkodrës si tregues i një tradite të lashtë të epikës legjendare shqiptare*”, “Çështje të Folklorit Shqiptar”, nr. 2, 235-238.
- Mitko, Th. (1981), Vepra, Akademia e Shkencave e RPSSH, Tiranë.
- Roth, K. (1998) *Folklore and Nationalism*, Ethnologia Balkanica, Vol. 2, 69-70.
- Sako, Z. (1967), *Balada shqiptare për murimin dhe elementet e saj të përbashkëta me motërzimet ballkanike*, “Studime filologjike”, nr. 2, 87-92.
- Sinani, Sh. (2006) *Ura dhe kështjella*, Argeta – LMG, Tiranë
- Velaj, O. (2012) *Balada shqiptare në kontekst ballkanik*, (dorëshkrim), i qasshëm në linkun e QSA-së <<https://documents.tips/documents/olimbi-velaj>>
- Willson, W. (Spring 1973) *Herder, folklore and nationalism*, Journal of popular culture, vol. 6, Issue 4. P. 819-835.

Olimbi Velaj

**Folklore in the Balkans, Subjectivity in the Last Century Studies,
the Case of the Walled up Wife's Ballad**

Summary

The ballad of the walled up wife began to be recorded in the nineteenth century until the middle of the twentieth century in Balkan. The collection and then the interpretation of this ballad has a national history for each of the peoples. This is closely related to the formation of national states and to the Romanticism that has been experienced in the Balkans as a renaissance of the values of national legacies and the time of separation from the centuries-old Turkish rule. Here we will shed light on way how this tendency has affected even scholars and how they have been involved in subjective, or nationalistic approach, far away from real and serious studies.

Mirjana Marinković

Filološki fakultet Beograd

Dve balkanske dramatizacije balade *Hasanaginica*

Rad se bazira na komparaciji dveju balkanskih dramatizacija poznate narodne balade „Hasanaginica“ – drame „Hasanaginica“ Ljubomira Simovića i drame „Hasanaginca“ Vahide Šeremet. Drama Lj. Simovića predstavlja racionalističko čitanje balade, dok drama V. Šeremet može biti okarakterisana kao plod emotivnog i, uslovno rečeno, ženskog čitanja iste pesme. Dok je kod Simovića akcenat na socijalnim i etičkim aspektima tragičnog nesporazuma između Hasan-age i Hasanaginice, kod Šeremet je težište na ljubavi i poštovanju običaja.

Ključne reči: *Hasanaginica*, Ljubomir Simović, Vahida Šeremet, dramatizacija, narodna balada

Najlepša i u svetu najpoznatija narodna balada *Hasanaginica*, ispevana u drugoj polovini 17. veka na teritoriji Dalmacije, poslužila je više puta kao osnova za pisanje drama i njihovo postavljanje na scenu. Dramski i emotivni naboj koji ova pesma nosi, duboka tragika likova i neočekivani kobni rasplet, ali i prostor koji je narodni pevač ostavio nerastumačenim nadahnuli su više balkanskih pisaca da je pročitaju i prikažu na svoj način.

Baladu *Hasanaginica* zabeležio je i preveo na italijanski prirodnjak i književnik Alberto Fortis 1774. godine u delu *Put po Dalmaciji* u okviru poglavlja „O običajima Morlaka“. Fortis je najzaslužniji autor za upoznavanje Evrope sa narodima Balkana. Njegova knjiga, prevedena na francuski 1778. godine, ostaće „za Francuze jedan od osnovnih izvora obaveštenja o jugoslovenskim narodima“ (Aubin, 1974: 43). Fortisov prevod pesme na italijanski u italijanskom jedanaestercu pod naslovom **Canzone dolenta della nobile Sposa d’Asan Agá** doprineo je ne samo da se ova prekrasna pesma sačuva, već i da se raširi po Evropi i dođe do Herdera i Getea. Po Hegelovoj oceni, „Gete je inostrane narodne pesme koje je Nemcima pribavio preradio u ovom smislu na najumniji i najlepši način samo toliko da je pri tom osobenost tih pesama ostala potpuno sačuvana i neokrnjena, kao što je, naprimer, slučaj sa elegičnom pesmom o plemenitim ženama Hasan-age koju je preveo“ (Деретић, 1974: 135). Uzalud je Vuk Karadžić putovao po Dalmaciji u nadi da

će od nekog narodnog pevača čuti autentičnu verziju *Hasanaginice*. Morao se zadovoljiti Fortisovim zapisom koji je uneo u svoje zbirke narodnih pesama štampane 1814. i 1846. godine (u poslednjoj sa izvesnim korekcijama). Pesmu je neposredno od kazivača zabeležio tek Franc Miklošić 1882. godine.

Do danas, *Hasanaginica* je transponovana u dramski tekst nekoliko puta i to iz pera Milana Ogrizovića (1909), Alekse Šantića (1911), Ljubomira Simovića (1974), Alije Isakovića (1975), Tomislava Bakarića (1992, radio-drama), Nijaza Alispahića (1999, od koje je nastao libreto za operu kompozitora Asima Horozića) i Vahide Šeremet (2012). Sve navedene drame, izuzev libreta Nijaza Alispahića i najnovije pod naslovom *Hasanaginca* Vahide Šeremet, uspešno je analizirala Selma Hasanović u magistarskom radu *Na početku bijaše stid* (Hasanović: 2015). Postupak kompariranja dva dramska teksta inspirisana narodnom baladom primenila je Amra Memić u radu *Hasanaginica – usmena balada u dramskom stvaralaštvu na primjeru dramskih tekstova Alije Isakovića i Nijaza Alispahića* (Memić: 2014).¹

Mi ćemo sve obimnijoj literaturi o *Hasanaginici* pokušati da dodamo jedno novo zrnice u uverenju da je i Vahida Šeremet svojim tumačenjem tragične sudbine i lika Hasanaginice dala osobit doprinos njenoj dramaturškoj obradi koja ne zaostaje za prethodnim.

Za ovu priliku, dakle, pokušaćemo da uporedimo dva dramska teksta – dobro poznato dramsko delo akademika Ljubomira Simovića, i najnoviju dramu pomenute Vahide Šeremet, neafirmisane književnice iz Tuzle, čije delo nije bilo predmet posebnog istraživanja. Oba teksta nastala po motivima iste balade pokazuju koliko autori mogu različito pristupati istoj temi i koliko različito mogu čitati istu narodnu pesmu.

Ljubomir Simović je siže *Hasanaginice* saobrazio društvenim, političkim i etičkim merilima svoga vremena (Марјановић, 1984: 279). Simović se poslužio dobro poznatom pričom i istorijskim kontekstom u kojem je nastala da obradi univerzalna pitanja poput muškosti, neravnopravnosti polova, korupcije, društvene hijerarhije. Onaj zatajni, intimni sloj drame ostao je prigušen naglašenom sociološkom interpretacijom, što se primećuje i kod Alije Isakovića koji „dramski sukob više gradi na društvenom, nego na intimnom planu“ (Memić, 2014: 248) Primetno je da je Simovićev jezik savremen, narodski sočan i kreativan. Iako se istorijske okolnosti u drami osećaju, one nisu primarne i predstavljaju tek kulise.

Simovićev Hasanaga je prototip gordog ratnika, krajišnika, nekada ženskaroša koji je „čuo i kad u sedmoj sobi zašušte dimije! Za to je uvek imao

¹ Do zaključenja ovog zbornika nismo uspeali do dođemo do magistarskog rada Šejle Šehabović *Predodžbe Hasanaginice – kulturalno materijalistička kritika interpretacijskih strategija balade „Hasanaginica“* koja je odbranjena na Filozofskom fakultetu u Tuzli 2009. godine.

dobar sluh! Sedi u Gacku, a čuje đerdan u Trebinju! Valjale su mu i obilne, i sitne, i netaknute, i ovejanke, i turske, i đaurске, i mletačke, pa i sredovečne, ako su još držee! I uvek mu je bilo malo!“ (Симовић,1984: 13) Taj hrabri vojnik je dopao rana i promenio ćud toliko da je jedan od njegovih vojnika to prokomentarisao rećima: „Biće da ga je u onome boju – a svi bar znamo šta je stanje ratno – neki aramija, neki zdrpilović, na nezgodno mesto ga je mlatno! I tu ga je oštetiо znatno! Sad mu to visi ko žuti list na grani! Svakog dana sve se više suši. To mu se sjadilo, obesilo, uraslo, pa ne može da služi ćemu služi!“ (Симовић,1984: 14)

S druge strane, Vahida Šeremet ostaje na „ljutim ranama“ i u didaskaliji daje uputstvo reditelju da mu je zavijena potkolenica i da s mukom pomera nogu. Njen Hasanaga je takođe ratnik koji je zbog ranjavanja slab i nesiguran i u svoju budućnost i u društveni status. „Sigurno će onaj ljigavac, ona hinja, bahtijar doći na moje mjesto. Jedva ćeka da me potisne. Oh, on da meni bude sada glavni. Bože dragi, šta sam doček’o.“ Ipak, u sebi priznaje: „Samo bi me ona mogla shvatiti. Tako je trebam“, misleći na Hasanaginicu (Šeremet, 2012: 16).

Na pitanje zašto Hasanaginica ne dolazi da obiće ranjena muža autori daju različite odgovore. Kod Simovića, Hasanaginica ne dolazi zbog brige za očuvanje ćasti, zbog stida, zbog obićaja koje nije kadra da prekrši. Hasanaga, naprotiv, u njenom ćinu vidi oholost i prezir, te begovsko plemenito poreklo: „Gde će tu ona svoje begovske nozdrve! Da je zbog nekog, pa i da pokuša, al gde će begovica, pa još Pintorovića, zamisli, staro gospodsko koleno, stara loza, zbog jednog age, pa nek joj je i muž, iz gospoštine u planinu da potegne!“ (Симовић,1984: 19) Vahida Šeremet problem sagledava iz sasvim drugog, mogli bismo reći ženskog ugla. Premda je u gotovo svim studijama o *Hasanaginici* stid tretiran kao ključni razlog njenog nedolaska, ova autorka stid zanemaruje i uvodi sasvim drugu okolnost koja se bazira na narodnim obićajima, a to je ćeteresnica, tj. „narodni obićaj kod svih konfesija u Bosni i Hercegovini“ koji propisuje da žena ne napušta dom ćetrdeset dana nakon porođaja, jer bi u suprotnom navukla nesreću na svoju porodicu. „Majćino ćedo. Majka ćuva tvoju sreću. Trebala bi’babu obići, al’nije još istekla ćeteresnica“, zbori Hasanaginica (Šeremet, 2012: 17). „A šta bi tek svijet rek’o... Sramota je. Nije mogla da oćuva ćeteresnicu, poletjela mu. Stid me je (Šeremet, 2012: 18).“

U drami Ljubomira Simovića ranjenog Hasanagu ne posećuju majka i sestra. Kod Vahide Šeremet u posetu dolaze i majka i sestra, s tim što majka izostanak Hasanaginice tumaći tako da pojaćava razoćaranje i gnev Hasanage: „Mogla je, mogla *begovka* (podvukla M.M.) doći. Ali njen nam. Ti si glava kuće i njoj trebaš biti najpreći (Šeremet, 2012: 20).“ Ovim rećima autorka naglašava stalešku razliku koja je po svemu sudeći tinjala u braku Hasanage

od samog početka koja čini socijalni okvir kako pesme tako i drame, jer „begovat karakterizira i stroga endogamija, tj. ženidba iz vlastitog plemena (Rizvić, 1974: 326).“ Štaviše, beg Pintorović, brat Hasanaginice to otvoreno i kaže: „Kad sam ti govorio da on nije za našu kuću, nisi htjela ni da čuješ (Šeremet, 2012: 27).“

Kod Ljubomira Simovića potenciraju se ponos i čast, dok nema reči koje bi potvrdile da je bilo ljubavi između Hasanage i Hasanaginice. Štaviše, Hasanaginica oseća strah, nelagodu, pa čak i gađenje koje eksplicitno izražava rečima: „Kod Hasanage je bilo strašno. Ko da sam mu vojnik, a ne žena. Ni sunca, ni meseca. Uživao je da me muči, da ga se gadim. Namerno nije hteo da se kupa. A ljubomorani, ljubomorani... (Симовић, 1984: 93).“ „Hasanaga koji voli ovčeginu, Hasanaga koji zviždi kad sprava (Симовић, 1984: 26)!“ Vahida Šeremet, naprotiv, na ljubavi zasniva brak između ovo dvoje ljudi: „Toliko ga volim, i toliko se brinem za njega. Rodila sam mu petero djece, a on me sada goni od sebe, i od sebe i od djece. Duša me tako boli (Šeremet, 2012: 26).“ Hasanaga Vahide Šeremet je pun žudnje i ljubavi prema ženi od koje očekuje da zarad ljubavi prekrši stare običaje: „Ona, opet ona, njena pjesma, svuda ona. Vidim je u Sultanijinoj kosi, u Fadilovim očima, a nje nema, pa nema. Ah, puste kuće (Šeremet, 2012: 30).“ Iz ovih reči može se nedvosmisleno zaključiti da je Vahida Šeremet delila prosuđivanje Kamile Lucerne o tragičnom nesporazumu između supružnika, o tragediji ne samo Hasanaginice koja biva otpuštena iz braka, već i o tragediji muža koji je ležeći ranjen u planini sve vreme iščekivao da mu žena dođe bez poziva i da tako izvrši „jedno slobodno, odvažno delo ljubavi“ (Перишић, 1974: 394; Недић, 1971: 399), te da ju je „samo rasrđena ljubav isterala iz kuće“ (Перишић, 1974: 394).

Koliko je ljubav bila odista rasrđena svedoči odluka Hasanage da definitivno pusti svoju ženu, što po šerijatskom pravu znači da je rastava neopoziva (Беговић, 1974: 319-323). Muhsin Rizvić stihove „Ne čekaj me u dvoru b'jelomu, ni u dvoru, ni u rodu momu“ tumači kao najtežu, trostruku brakorazvodnu formulu po šerijatu (Ризвић, 1974: 332). Ljubomiru Simoviću nisu bile od tolike važnosti šerijatske norme, jer je u usta Hasanagi samo stavio reči: „Hoću da se Hasanaginica vrati majci! Je li ti sad jasno? Nikad više ni u senku moje kuće da ne uđe“ (Симовић, 1984: 16)! S druge strane, Simović u tekstu drame koristi turski termin *ilmi-haber* (tur. *ilmühaber*), što je naziv za pravni akt kojim Hasanaga otpušta ženu i vraća je njenom rodu, dok Vahida Šeremet upotrebljava termin koji je sama iskovala a to je „puščano pismo“, tj. pismo kojim se žena pušta. Iako se Simović ne bavi daljom sudbinom dece, Vahida Šeremet izričito naglašava reči bega Pintorovića: „Zakon je zakon. Djeca su njegova“ (Šeremet, 2012: 27).

Kod Vahide Šeremet oboje supružnika su u sebi spremni da promene odluku, Hasanaga o razvodu, a Hasanaginica o ponovnom vraćanju u njegov dom. „Da joj poručim da se vrati? Ah, ne, to nikako, kako muško da pogazi svoju riječ?“ (Šeremet, 2012: 31) Primivši „puščano pismo“ Hasanaginica razmišlja: „Ako bude suđeno, možda se i vratim, možda? Nemojte kriviti babu. Ovo je ovako suđeno. Bili smo i previše sretni“ (Šeremet, 2012: 28). I u času kada je postala svesna da će biti udata za imotskog kadiju, Hasanaginica iskazuje spremnost da se vrati: „A onaj moj, da je samo posl'o kak' u poruku, odmah bi'mu pošla, i sve oprostila. Ali nije“ (Šeremet, 2012, 36) U Simovićevoj drami Hasanaga istrajava u svojoj gordosti i gnevu, pa čak i u Hasanaginčinom nakitu vidi pokazatelje njene „gospoštine“ i bezosećajnosti. „Nakitila se bogato, da mi se pokaže! Da me zablesne, da me zaseni! Nema stida ni pred svetom! Namerno pravi ovako skupu svadbu (Симовић, 1984: 111)!“

Oba autora saglasna su u oceni da je žena nemoćna da odlučuje o svojoj sudbini. Kod Simovića je to naglašenije, jer Hasanaginica ovako govori bratu begu Pintoroviću: „Hasanaga me otero – to ti se čini dovoljan zaklon, to ti je odrešilo ruke [...] Daješ me bez pitanja, kao životinju. U redu. Ne mogu ništa da učinim. Biće onako kako si ti izmerio, kako si ti prosudio, kako si ti mislio da je najbolje“ (Симовић, 1984: 69). U drami Vahide Šeremet, Hasanaginica ovako govori: „Žensko, ima samo da sluša. Niko je ni za šta ne pita. O svemu drugi odlučuju“ (Šeremet, 2012: 36). „Da i razumem što hoćeš da me udaješ, al kako da razumem zašto toliko žuriš? Da ti ne strepiš da Hasanaga može da se predomisli? Nisi ti meni tražio muža, nego sebi kod sandžakbega potporu! Zato tebi sad valja Imotski kadija (Симовић, 1984: 68).“

Postoje dva elementa u kojima se dve drame drastično razlikuju. Prvi je lik imotskog kadije. Po narodnoj baladi, to je čovek za koga sestru udaje beg Pintorović. Kod Ljubomira Simovića, imotski kadija je mrtav i umesto njega pred dvor Hasanage u svadbenoj povorci nalazi se samo konj. Zašto to od sestre skriva beg Pintorović ostaje nerazjašnjeno. Zato je Ivan Medenica postavljao pitanje da li se Simovićeva *Hasanaginica* može okarakterisati kao komad s tajnom (Medenica, 2002). U drami Vahide Šeremet, imotski kadija se samo pominje baš kao i u narodnoj pesmi.

Drugi element koji je različit u dvema dramama jesu sižejna proširenja. Simović je u dramu uveo niz likova kroz koje je mogao da postavlja pitanja i komentariše društvene pojave i etičke standarde. On neretko nadvisuje samu tematiku drame dajući joj univerzalni smisao. Tako kroz dijalog majke Hasanagine i bega Pintorovića jasno ističe razliku u poreklu i tegoban put koji je Hasanaga imao da pređe: „On nije imao dokazano ono što su tebi još pradedovi dokazali. Što je tebi sigurno, njemu nije. On i u snu mora da strepi, da osigurava. Kaži: mogao je da plete užad, ko što je pleo i njegov otac, a ja ću na to da te pripitam: ko je utvrdio krajinu? Da li ti jašeš i kisneš noću po

Hercegovini (Симовић, 1984: 32)?“ Na sličan način Hasanaga razmatra svoj položaj sa savetnikom Jusufom koji mu ukazuje na izvesnost da beg Pintrović za sestru traži „veliku zverku“ kako bi ga uništio. Na opasku Hasanage da je zaveo red u krajini, Jusuf je mudro odgovorio: „Ništa nije opasno kao uspeh. Pogotovu tamo, gde niko nije uspeo (Симовић, 1984: 50).“

Ljubomir Simović u drami majstorski pokreće neka pitanja islamske filozofije poput misticizma, koji mu je očito dobro poznat. Tako njegova Hasanaginica kaže da oseća Alaha u vodi, u mirisu kadulje, u ukusu badema, u češlju kad se češlja, u maslini, u konju, u crvenom i plavom koncu, kad veze (Симовић, 1984: 55). To je fenomen božjeg sveprisustva (vahdet- vücut) u koje veruju islamski mistici nalazeći da je ovaj svet samo odraz jednog i jedinog Boga čija je autentična kuća ljudsko srce.

Vahida Šeremet je iskoračila iz sižea balade u nekolikim scenama koje odišu porodičnom toplinom. Slike u kojima se Hasanaginica igra sa decom, uči ih slovima arapskog alfabeta, razgovara sa već poodraslim kćerima koje su joj došle u posetu, daruje decu u prolazu pored Hasanaginog doma odaju nepatvorenu majčinsku ljubav. Njeno čitanje narodne balade u celini možemo okarakterisati kao islamsko i žensko, donekle i feminističko, budući da „posebno važan doprinos feministički zasnovanih čitanja književnosti jeste promena u percepciji književnih likova, a posebno junakinja“ (Milinković: 2018, 33). Drama Vahide Šeremet potvrđuje već prihvaćen stav da je „ginokritika (do/po)kazala kako se žanrovi, teme i motivi mogu tumačiti iz drugačije perspektive u odnosu na onu koju nameće uobičajena perspektiva muških tumača književnosti“ (Milinković: 2018, 25). Simovićevo čitanje, stoga, nazvali bismo racionalističkim i muškim. Vahida Šeremet se u celom toku drame drži vremena i prostora u kome je nastala balada, dok kod Simovića to odlazi u drugi plan u težnji da ne bude sputan ni vremenom ni prostorom.

Obe drame ni u čemu ne izneveravaju lepotu narodne balade. Naprotiv, one pokazuju koliko je slojevita i višeznačna, koliko je opšteljudska, svevremenska, dorečena i nedorečena u isti mah da svakom novom dramskom transponovanju pruža novu šansu.

Literatura:

- Беговић, М. (1974). „Како разјаснити извесне ставове у балади о Хасанагиници са гледишта шеријатског права“, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане, 4/1: реферати и саопштења*, Београд: Међународни славистички центар, 319-323.
- Деретић, Ј. (1974). „Одједи наше народне поезије у Хегеловој `Естетици`“, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане, 4/1: реферати и саопштења*, Београд: Међународни славистички центар, 133-137.

- Марјановић, П. (1984). „Драме Љубомира Симовића“, у: Љубомир Симовић, *Хасанагиница. Чудо у Шаргану*, Београд, Београдски графичко-издавачки завод, 275-294.
- Medenica, I. (2002). „Hasanaginica“, *Vreme*, 575, 10. januar 2002. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=305324> (15.08.2018)
- Memić, A (2014). „*Hasanaginica* – usmena balada u dramskom stvaralaštvu na primjeru dramskih tekstova Alije Isakovića i Nijaza Alispahića“, *Zbornik Islamskog pedagoškog fakulteta u Bihaću*, 7, 243-260.
- Milinković, J. (2018). „Feministička istraživanja i čitanja književnosti“, у: *Feministička teorija za sve*, ur. Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević, 19-39.
- Недић, В. (1971). „О неким питањима „Хасанагинице“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 19/III, 395-401.
- Перишић, Д. (1974), „Камила Луцерна о проблему `Хасанагинице`, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 4/1: реферати и саопштења, Београд: Међународни славистички центар, 393-398.
- Ризвић, М. (1974), „Социјални аспекти усмене баладе о Хасанагиници“, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 4/1: реферати и саопштења, Београд: Међународни славистички центар, 325-337.
- Симовић, Љубомир (1984). *Хасанагиница; Чудо у Шаргану: Драме*, Београд: Београдски графичко-издавачки завод
- Šeremet, Vahida (2012). *Hasanaginca*, Tuzla: PrintCom d.o.o. Grafički inženjering Tuzla.
- Шантић, Алекса (1953). *Хасанагиница*, Београд: Народна књига.
- Hasanović, Selma (2015). *Na početku bijaše stid*, Novi Pazar: Građanski forum.

Mirjana Marinković

Two Balkan Dramatizations of the Ballad *Hasanaginica*

Summary

The paper concentrates on a comparison of the two Balkan dramatizations of the famous folk ballad “Hasanaginica” – the drama “Hasanaginica” by Ljubomir Simović and the drama “Hasanaginca” by Vahida Šeremet. The drama written by Lj. Simovic is a rationalistic reading of the ballad, while the drama written by V. Šeremet can be characterized as the result of an emotional and, conditionally, a woman’s reading of the same poem. While Simovic emphasizes the social and ethical aspects of the tragic misunderstanding between Hasan-aga and his wife Hasanaginica, in Šeremet’s work the focus is on love and respect for customs.

Key words: Hasanaginica, Ljubomir Simović, Vahida Šeremet, dramatization, folk ballad

Tanja Tomazin

Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu

Možda jesam, dakle pripovedam: istorijski diskurs u srpskom romanu druge polovine 20. veka

Književnoistorijski okvir srpskog romana druge polovine 20. veka obuhvata mnoge različite poetike, pravce i struje, dok se periodizacijska dominantna kreće na liniji od modernizma ka postmodernizmu, odnosno ka postmodernoj književnosti. Kako se postmodernistička poetika razvija na osnovu naučnih i filozofskih ideja i zaključaka postmodernog doba, to značajno utiče i na njen odnos sa istorijom i prema istoriji, kao empirijskom iskustvu i kao naučnom polju. Ovaj rad osvetljuje neke aspekte ove ni malo jednostavne relacije između književnosti (fikcije) i istorije, i kako se njene (post)moderne modifikacije etabliraju u savremenoj srpskoj književnoj zajednici.

Ključne reči: književnost, istorija, roman, dominantna, modernizam, postmodernizam, poetika

Između književnosti (kao vida pripovedanja i kao jednog od društvenih sistema) i stvarnosti (kao zbira istorijskih momenata) postoji imanentna i ne tako jednostavna povezanost. Naime, književnost kao vid društvenog postojanja ne može da izbegne određenu artikulaciju/refleksiju istorijskog momenta u kom nastaje i postoji, ne samo u trenutku svoje savremenosti, nego i kasnije, kroz nova oživljavanja i interpretacije.

U književnim delima se istorijski diskurs razvija na stilsko-formalnom, tematskom, a na poseban način i na poetičkom nivou, i predstavlja vanliterarnu referencu, čime podstiče na ponovno i neprekidno razmišljanje o, moglo bi se reći sudbinskoj, povezanosti književnosti i istorije. Od svih književnih oblika, „sudbinsko prožimanje” istorije i fikcije je najizraženije upravo u formi romana, jer njegovo polifono ustrojstvo omogućava romanu da artikulise „nezavršenu”, „nesaglasnu” i „protivrečnu savremenost”, i kao što zaključuje Bahtin (1982): „Samo onaj koji se sam razvija može da shvati razvoj”, međutim razvoju i grananju romana nema kraja.

U srpskoj književnosti, unutar književnoperiodizacijskog okvira druge polovine 20. veka dominantna je književnost modernizma, zatim svojevrsan antipod ekstremnom modernističkom književnom izrazu nazvan „stvarnosna proza” ili proza novog realizma i, književnost postmoderne. Prateći teorije Janka Kosa (1995b, 2001 i dr.), termin „postmoderna književnost” smatram za širi, krovni pojam periodizacije, kao naziv za presek književnog zbivanja u određenom, to jest postmodernom vremenu, koji obuhvata više različitih književnih struja i pravaca (modernizam, postmodernizam, neorealizam, post-simbolizam, egzistencijalizam itd.). „Postmodernizam” razumem kao najnoviji književni pravac u tom periodu, koji razvija specifične tehnike i oblike pripovedanja sa posebnim stilsko-formalnim postupcima metafikcije i intertekstualnosti, i za koji je karakteristična specifična (postmoderna) duhovno-istorijska osnova.

Drugu polovinu 20. veka obeležavaju naučni nalazi i filozofski koncepti koji imaju značajan uticaj i na savremenu književnost. U filozofiji dolazi do produbljivanja Ničeovih saznanja o modernosti i metafizičkom nihilizmu, koja čoveka upućuju na njega samog i ukidaju spoljašnji oslonac, odnosno spoljašnji izvor opravdanja ljudskog postojanja (što postmoderna poetika intenzivira do krajnjih granica, tako što relativizuje ne samo spoljašnji, nego i unutrašnji oslonac koji modernizam nalazi u sadržajima individualne svesti i podsvesti). U lingvistici poseban pečat ostavljaju strukturalna lingvistika i ruski formalizam, francuski strukturalizam i psihoanaliza, koji osnovnu kategoriju postojanja nalaze u jeziku i njegovoj isprepletenosti sa strukturom nesvesnog. Dalja poststrukturalistička shvatanja, gde je nemoguće prenebregnuti Deridine teorije, kategoriju značenja razotkrivaju kao oblik fluidnosti, kao momentalan i privremeni smisao koji se pojavljuje isključivo u dinamici iskazivanja ili konkretnom dijaloškom kontaktu: „Svako navodno uhvaćeno značenje, označeno, uvek je samo trag koji ukazuje na drugog označitelja, i samim tim je ’uvek već u poziciji označitelja’. [...] Reč nosi sa sobom sve svoje kontekste, tek moguće i aktuelne, prošle i buduće, i njeno značenje je uvek samo u toj igri razlika, tek trag svih odsutnih značenja” (Virk 2008: 188).

U ovom kontekstu valja pomenuti barem još dve teorije postmodernog doba: Mišela Fukoa (naročito delo *Riječi i stvari*) i njegove iskaze o nepostojanju objektivne istorije, o istoriji kao polifonoj kombinaciji subjektivnih, odnosno „malih” (naspram opštih društvenih) priča; i Liotara koji napominje da postoji suštinska podređenost svih oblika diskursa narativnoj praksi (pošto je svaki diskurs uvek subjektivan, on je takođe višestruko determinisan). Pluralizam diskursa dovodi do raspada „velikih priča” (*grand récits*), kao što su ideologija, duhovna dijalektika, hermeneutika smisla, religija, nauka, istorija: „Ako se izrazim krajnje uprošćeno, postmodernim se smatra nepoverenje

prema metanaracijama” (Liotar 2002: 6). Ovi i srodni stavovi i shvatanja podstiču relativizaciju „još juče” stabilnih društvenih vrednosti, i široko otvaraju prostor razvoju novih načina i oblika iskazivanja, kako u širom smislu, tako i konkretno u književnosti. Autori koji svojim delima razvijaju postmodernističku poetiku ugledaju se na pisce američke metafikcije (Bart, Brtlem, Kuver, Pinčon itd.), francuskog novog romana (Simon, Rob-Grije, Sarot, Bitor itd.) i latinoameričke pisce magijskog realizma (Markes, Fuentes, Kortas itd.), a posebno mesto u tom pogledu zauzima Horhe Luis Borhes (*Maštarije* i druga dela).

Postmodernizam kao književni fenomen postao je predmet ozbiljnih teorijskih rasprava u osamdesetim godinama 20. veka. Važan aspekt u tom pogledu doprinosi i Brajan Mekhejl sa zapažanjima o suštinskom premeštanju oslonca metafizičkog načela, koja izvodi na osnovu izabranog kanona postmodernističkih dela. Mekhejl se, koristeći filozofsko-tipološke metode, oslanja na tradiciju ruskih formalista i tumači postmodernizam na osnovu njegovog razlikovanja od modernizma: ono što se menja je upravo dominantna koja je u modernizmu epistemološka, a u postmodernizmu ontološka. Dok je osnovno pitanje epistemologije pitanje o saznoj istinitosti, istini i mogućnosti njenog saznanja (što naglašavaju modernistička traganja i osećanja skepticizma u vezi sa verodostojnošću saznanja), ontologija otvara pitanja o koegzistenciji svetova (fiktivnih ili stvarnih) i mogućnosti zamišljanja njihove istovremenosti (vidi Mekhejl 1986, i Kos 1995b: 47). Time se zamagljuju granice između realnog sveta i sveta fikcije, što i jeste jedna od najbitnijih karakteristika postmodernističke književnosti.

Prepoznavanje heterogenog diskurzivnog ustrojstva stvarnosti (i stvaralaštva) izražava se kroz značajne promene u poetici, koja ga prevodi na „svoj jezik” i u prvi plan postavlja princip kombinatorike (ispričati staru priču na nov način) i intertekstualnosti (svaki tekst je neizbežno isprepleten sa svim drugim tekstovima). Kada modernistička svest kao osnovna struktura postojanja biva iscrpljena, opada poverenje u mimetičko posredovanje stvarnosti (koja je uvek konstrukt), zato treba pronaći novi oslonac. U proznom pripovedanju modernizma (posebno njegovih ekstremnih oblika – R. Konstantinovič, P. Ugrinov, B. Ćosić) pojavljuje se kriza pripovedača, koji više nije u stanju da zadrži svoju dominantnu funkciju i sigurnost nekog ko „zna šta se dogodilo”, nego mora da nađe nova polazišta iskazivanja, i otkrije ih u onome što danas nazivamo zajedničkim izrazom „dokument” (npr. ukrštanje najrazličitijih žanrova u romanu *Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji* B. Ćosića).

Primena dokumenata u književnosti, naravno, nije novitet (na njih se oslanjaju mnogi klasični istorijski romani, memoari, dnevnici i sl.), suštinska promena koju se u odnosu na ranije tradicije pojavljuje u modernim i

postmodernim romanima nalazi se u samom načinu njihove upotrebe.¹ Savremeni „slobodni esejistički način” izlaganja istorijskih fakata ili tzv. dokumenata svoje korene ima duboko u antičkim i srednjovekovnim biografijama i istorijskim zapisima. U Antici, historiografija je bila jako blizu književnosti, posebno biografska historiografija, koja sudbino neke znane ličnosti prikaže raznim podacima, vestima, pričama, uspomenu i anegdota (dobro su poznati Plutarhovi biografski eseji, iz kojih su kasnije neki od najvećih pisaca, poput Getea, Šekspira, Rableja i Rasina, uzimali razne motive i koncepte). Antička biografija nije težila samo ka prikazivanju, nego i ka osmišljavanju karaktera i ličnosti pojedinaca (to tzv. „osmišljavanje historiografije” može se kasnije primetiti i kod istoričara poput Vuka Karadžića, Slobodana Jovanovića i Radovana Samardžića). Žanr istorijskog romana, koji svakako najviše graniči sa historiografijom, razvija se u isto vreme kao i moderna biografska nauka, dakle u 19. i 20. veku, u kontekstu novih koncepata dialektike prošlosti i savremenosti postojanja. Koliko su si historiografija i roman bliski u „prividu” verodostojnosti koji stvaraju, toliko se po tome i suštinski razlikuju: dok historiografija teži ka istorijskoj verodostojnosti koju svojim metodološkim pristupima proverava, roman teži ka romanesknoj verodostojnosti i ubedljivosti koju svojim postupcima pripovedanja i svojom formom utvrđuje, iako to može raditi na mnogo različitih načina, takođe na način parodiranja koji se u postmodernističkoj poetici tako često pojavljuje. U mimetičko-realističkoj poetici prati se naturalistički zahtev za dokumentarnom verodostojnošću u svrhu pronalaženja određenog istorijskog smisla (npr. Drašković, D. Čosić). Međutim, modernistički postupci (posebno u ekstremnim oblicima) umesto sadržaja u prvi plan postavljaju formu, što možemo primetiti u određenoj meri već kod Andrića i Crnjanskog, na poseban način kod Kiša, Pekića, Pavića i još mnogih drugih autora 20. veka (vidi Leovac 1996: 67–69).

U drugoj polovini 20. veka pojavljuju se novi koncepti istorije, pogotovo kada narativna filozofija istorije i dekonstrukcija preispituju tradicionalne hijerarhične modele i linearno koncipiranje istorije, što na poseban način isprati i postmodernistička poetika. Pol Riker na primer kaže da istorija i fikcija prelaze jedna u drugu, jer su obe formirane kao vid narativnog programa i jedna drugu izrabljuju (Thomka 2007: 55). Na pozadini ovakih i srodnih narativističkih, dekonstrukcijskih i drugih postmodernih nalaza razvija se postmoderni roman. U tradicionalnom pripovedanju uspostavlja se odnos između teksta/fikcije i istorijskih fakata, koji može da se izrazi kroz najrazličitije oblike relacije (interpretacija, opozicija, ponavljanje, utvrđivanje, negacija,

¹ Na tom mestu valja uporediti dva veoma značajna zbornika radova, posvećenih razmatranju odnosa između romanopisja i historiografije, između fikcije i istorije/„fakcije” u (istorijskom) romanu: *Istorijski roman* (1992–1996; ur. M. Maticki) i *Zgodovina in njeni literarni žanri* (2007; ur. V. Matajc).

preuzimanje). Drugačije, visoko modernistička i naročito postmodernistička poetika suočavaju međusobno različite dokumente i postavljaju ih u dijaloški odnos, a da pri tom verodostojnost ili poreklo tih dokumenata ne postanu predmet ozbiljnih preispitivanja. Tako upravo relacija između različitih dokumenata postaje sadržaj, odnosno priča (a ta priča odražava rekonstruiranu sliku konstruirane istorije). Pripovedač koji je svega toga svestan premešta svoju funkciju nekadašnjeg romantičnog stvaraoca i zatim vernog posrednika/zapisničara stvarnosti, i sada opravdanje za svoje pripovedanje pronade u ulozi kolekcionara, tumača i priređivača dokumenata, dakle „istorije”. Ovo premeštanje značenjskih centara, koje se razvija na samom prelazu od modernizma ka postmodernizmu, svoje prve afirmacije doživljava pre svega u romanima Borislava Pekića, Danila Kiša i Mirka Kovača. Prevažodno iz tog razloga, pomenute autore i njihove romane (*Vreme čuda*; *Vrt, pepeo*; *Moja sestra Elida*) možemo tumačiti kao početak postmodernističke generacije pisaca (Jerkov 1992: 12–13).

Postmodernistička poetika ili književnost koja relativizuje stabilnost značenja i napušta opseg mimetičkog predstavljanja sveta, u kanonsko polje srpske književnosti nije ulazila olako, nego je tek morala da se izbori za svoje mesto. Jedna od većih manifestacija tog procesa je polemika koja 1976. godine izbija u vezi sa Kišovom *Grobnicom za Borisa Davidoviča*. U izboru za Andrićevu nagradu knjiga nije nagrađena, i uz to je izražena sumnja da se radi o plagijatu tuđih tekstova i istorijskih dokumenata. Polemika se proširila na više novina i revija i imala je odjeka u svim zemljama bivše Jugoslavije, a najveći doprinos neretko žestokog i oštrog sučeljavanja različitih poetičkih shvatanja (gde naravno nije moguće zaboraviti značajan faktor borbe za simbolički prestiž, kako ga objašnjava Burdije) predstavlja *Čas anatomije*. Knjiga predstavlja neku vrstu celokupnog i poslednjeg Kišovog odgovora na polemiku, u kojoj između ostalog precizno i detaljno objašnjava svoje postupke pripovedanja i način primenjivanja istorijskih činjenica, a u tim prikazima i danas možemo prepoznati nagoveštavanje (ako ne čak apologiju) poetike postmodernizma.

U drugoj polovini šezdesetih i u sedamdesetim godinama u srpskoj književnosti dominira „stvarnosna proza” ili proza novog stila koja predstavlja neku vrstu odgovora na ekstremne modernističke eksperimente i izražava težnju po obnovljenoj pripovedačkoj logici i jasnoj priči. Autori poput Dragoslava Mihailovića (*Kad su cvetale tikve*), Vidosava Stevanovića (*Periferijski zmajevi*), Milisava Savića (*Bugarska baraka*) i drugih, svoje priče postavljaju u mračne delove grada, koji uglavnom otkrivaju jasnu vanliterarnu referencu (kraj i vreme radnje), a pripovedanje prepuštaju junacima otpadnicima-buntovnicima, koji koristeći snažno stilizirani govor opet odaju svoje poreklo, čak i svoj društveni status. Proza novog stila donekle jeste srodna modernizmu

(individualizovanje pojedinca i njegove stvarnosti), ali je istovremeno i njegova negacija, jer formalno-stilske postupke podređuje oblikovanju književne stvarnosti, u cilju da stvori što ubedljiviju iluziju spoljašnje stvarnosti (Jerkov 1992: 9). Samim tim ostaje verna ideji stvarnosne transcendencije, koja je karakteristična za realističku književnost.

Krajem sedamdesetih u vidu periodizacijske dominante unutar srpske književnosti nastaje tzv. stanje „vakuuma” (uporedi Damjanov 1990, i Kos, 1995a) kada je modernizam kao prozni model već iscrpljen. Takođe svoj primarni zalet gubi proza novog realizma: „Njihovi donji pokušaji da bitnije menjaju prozni model izgrađen već početkom sedamdesetih nalazili su na nepremostive teškoće, jer stvarnosna poetika ne dopušta raznorodne postupke u oblikovanju književnog sveta. Zato se potkraj sedamdesetih godina videlo da su oblikovni postupci kojima je određen 'novi stil' ograničeni, te uprkos tome što je srpskoj posleratnoj prozi ostavila neka veoma vredna ostvarenja [...] stvarnosna proza nije uspjela da odgovori na pitanja koja je posleratni modernizam ostavio za sobom” (Jerkov 1992: 9–10). U tzv. stanju vakuuma nijednom književnom pravcu nije dodeljena pozicija dominante, pa ni postmodernizmu koji se tek postepeno naseljavao u srpsku književnost.

Velika uloga u afirmaciji postmodernizma odigrala se, iako sasvim neplanski i bez prave homogenosti, u znamenju „mlade srpske proze”, posebnog koncepta književnosti koji teži pronalaženju novih stilskih formacija na pozadini aktuelnih, sve više postmodernih koncepata i predstava. Autori „mladoprozaisti”, kao što su Vladimir Pištalo, Nemanja Mitrović, Milenko Pajić, Predrag Marković, Đorđe Pisarev, Sava Damjanov, Mihajlo Pantić, Franjo Petrinović, Dušan Benka, Svetislav Basara, Slobodan Radošević, Radoslav Petković i drugi, usredsredili su se na kratke prozne forme, ali su već u osamdesetima nastali još neki od vrednih romana (recimo *Kinesko pismo Svetislava Basare*, *Mimezis*, *mimezis romana* i *Tkivo*, *opsene: povest F. Petrinovića*, *Večera kod Svete Apolonije Milete Prodanovića*, *Knjige naroda lutaka Đ. Pisareva*). Autori „mlade proze” su radikalizovali modernističke elemente i spajali ih sa postmodernističkim postupcima, tako na određen način ova književna orijentacija predstavlja sam prelaz ka postmodernizmu, koji se u srpskoj književnosti afirmiše krajem sedamdesetih, u romanu naročito u osamdesetim godinama 20. veka (vidi Damjanov 1990).

Kako postmoderna književnost, posebno u poetici postmodernizma, nastavlja da problematizuje svoju imanentnu povezanost sa vanliterarnom stvarnošću (kao naučnom i kao iskustvenom kategorijom), jedan od mogućih uglova sagledavanja i svrstavanja te književnosti može biti upravo odnos između postmodernističkog pripovedanja i istorije. Tihomir Brajović (2009: 87–91) izdvaja tri „poetičke linije” koje se realizuju u delima trojice postmodernista: Milorada Pavića, Davida Albaharija i Svetislava Basare. Linija „istoriograf-

skog manirizma” ili „pavićevska linija” istoriju koristi kao osnovu za igre kombinatorike simbola, mašte i istorijskih fakata (setimo se samo romana *Hazarski rečnik*, a zatim i mnogih drugih, npr. *Predeo slikan čajem*, *Unutrašnja strana vetra*, *Veštački mladež*). Linija „istoriografskog homologizma” ili „albaharijevska linija” između istorije i fikcije uspostavlja odnos međusobne refleksije i istovremeno preispituje obe (romani *Snežni čovek*, *Mamac*, *Gec i Majer*, i mnoge kraće forme). Treća linija „istoriografskog karnevalizma” ili „basarjanska linija” predstavlja krajnu tačku postmodernističkog pripovedanja u kojoj se tipično ismevanje značenjskih jedinica i društvenih autoriteta proširuje na sve oblike postojanja, takođe istoriju, i na pripovedanje samo (time što parodijski, čak ironijski narušava i mesto svog sopstvenog iskazivanja).

Poput Brajovića, i drugi istoričari srpske književnosti u romanima Basare (*Fama o biciklistima*, *Ukleta zemlja*, *Loony Tunes*, *Uspon i pad Parkinsonove bolesti* itd.) i „ludističkoj igri diskursa” koja predstavlja njihov fundament, prepoznaju vrhunac razvoja proznog postmodernizma. Igor Perišić (2007: 52) karakteristične promene u proznoj formi sagledava kao odziv na savremene koncepte predstavljanja vanliterarne stvarnosti: početak razvoja postmodernističke poetike prepoznaje u Kišovoj *Grobnici*, afirmaciju u Pekićevom *Novom Jerusalmu*, a sam vrhunac u Basarinoj *Fami o biciklistima*. Sa aspekta duhovnoistorijskog produbljivanja ontološke dominante radi se o nemogućnosti mimetičkog razumevanja i predstavljanja sveta, i njenom potenciranju na liniji „sumnja” – „skepsa” – „ironija”. Karnevalizacija i ludistički smeh Basarinih romana po Perišiću predstavlja krajnu tačku koja već nagoveštava potrebu za novim preokretima u pripovedanju: „Nakon Basarine Fama o biciklistima teško da se dalje može otići u dekonstrukciji priče i istorije. Negativitet je dovoljno ispitan. Sigurno, kao što je to bilo mnogo puta do sada, potreba za pozitivnim odgovorom postaće nova dominantna” (ibid.: 275).

Postmodernistički pisci se, znajući da mimetičko prikazivanje empiričnog sveta više nije moguće, sa tim saznanjem poigravaju i tako stvaraju osećaj određenog „postapokaliptičkog hedonizma”, koji Mihajlo Pantić opisuje kao: „angažman[a] bez želje da se svet menja, da mu se etički docira, da se brani nekakva istina” (2003: 64).

Nije začuđujuće da takav poetički, i šire, društveni stav (ponovo naglašavam prožimanje postmodernističke poetika i njene duhovnoistorijske pozadine), u polju srpske nacionalne književnosti nije bio olako prihvaćen. Treba odmah na početku spomenuti da je i u ovim podelama koje su kulminirale u još jednoj književnoj polemici veliku ulogu odigrao poriv za prikupljanjem simboličkog prestiža. Međutim, polemička diskusija koja se vodila u Književnim novinama 1996. godine takođe značajno oslikava stanje koje se za vreme afirmisanog postmodernizma uspostavilo unutar nacionalnog književnog

polja. Pri tom ne treba prevideti ni vanrednu političku i društvenu situaciju Srbije i regiona u toku devedesetih godina, pošto kriza nacionalnog postojanja i identiteta još više naglašava potrebu da odnos književnosti prema istoriji/istorijskom momentu bude jasno prepoznatljiv i barem donekle takođe angažovan. Pojavljuje se potreba za nacionalno afirmativnom književnošću koja bi mogla da čuva i zastupa koherentnost svesti o narodu i njegovoj tradiciji. Postmodernistička književnost i stavovi postmodernističkih pisaca, po svojoj prirodi koja se ugleda na savremenu svetsku književnost i postmoderne filozofsko-naučne nalaze i koja se najlakše izražava kroz poetiku metafikcije i intertekstualnosti, pre svega kroz tehniku pastiša,² nisu uvek mogli adekvatno da odgovore na ovakve zahteve.

Pomenuta polemika pokazala je da u srpskom književnom prostoru tog vremena postoje duboke podele, koje se može uslovno, u svrhu sumiranja nazvati podelama između tzv. tradicionalističkog i tzv. postmodernističkog krila. Naime, prvi su drugima prebacivali ravnodušnost prema nacionalnoj istoriji, nizak nivo kvaliteta i odbacivanje „domaćeg” na račun „tuđeg”, dok su tzv. postmodernisti kritikovali uskraćivanje kreativne slobode i blokiranje poriva da umetnost izbegne društveno-angažovanu ulogu koja joj se nameće i da ide u korak sa svetskim fenomenima. Iako ova polemika nije imala neki veći međunarodni odjek, i kako se pojavila tako je odjednom i utihnula, ipak nije bez značaja da se u njoj ispostavljaju različita poetička shvatanja i predstave o ulozi (nacionalne) književnosti.

Devedesete godine su svakako zahtevale poseban modus, i teme aktualne stvarnosti i rata konsolidovale su svoje dominantno mesto u romanu, dok način pripovedanja uglavnom ponovo postaje podređen sadržaju (vidi Božović 2010: 132). Već etablirani autori su pod pritiskom stvarnosti oživeli svoju istorijsku, političku i nacionalnu svest, takođe, pisci postmodernističke orijentacije sve više su se okretali ka temama ne isključivo, ali najčešće, iz nacionalne istorije. Pojavljuju se takođe nove generacije pisaca koje su već u začetku svojih kreativnih zamaha potpuno prožete savremenim nacionalnim temama (vidi Pantić, 2003: 68). Što se tiče postmodernističke poetike, njene najrazličitije modifikacije još uvek ostaju karakterističan element mnogih romana, čak i opusa (u tom pogledu treba ponovo pomenuti Basaru, Pavića, Radoslava Petkovića, Gorana Petrovića, Miletu Prodanovića itd).

Iako je istorijska stvarnost pozivala na rehabilitaciju, čak i dominaciju istorijskog diskursa, sve te modifikacije nepovratno menjaju njegov status, kao i sam status književnosti. Umesto modernističke krilatice „pripovedam,

² Prema F. Džejmsonu i T. Igltonu, najadekvatniji modalitet postmoderne kulture je upravo pastiš koji, poput parodije, imitira privid, ali mimikrija pastiša ne sadrži za parodiju karakterističan satirički impuls (Iglton u Marinković 2018: 88).

dakle jesam”, kada su jezik i unutrašnji sadržaji pružili fluidnu, a i pak sigurnu kategoriju postojanja, postmodernizam je razvio poseban, karakterističan stav: „možda jesam, dakle pripovedam”, u kojem je sam čin pripovedanja dribling potencijalnog postojanja, jer to postojanje više ne može da se uspostavi kao sigurna kategorija.

I na kraju, zar nisu sve te postmoderne modifikacije, kao i postmodernistička poetika uopšte, svedok duboko zamršenog i neizbežnog odnosa između književnosti i istorije? Vanliterarna stvarnost ne mora uvek da se uključi na tematskom nivou, ona često progovara i kroz poetiku (formu, način pripovedanja i umetničkog artikulisanja), kroz svoje međudiskursivne odnose. Postmodernizam zaista narušava ustaljene predstave i koncepte, ali takođe svedoči o bitnim istorijskim promenama, imanentnim savremenom dobu, i o tome kako je srpska književnost, bez obzira na to da je Liotarovo postmoderno stanje mogla pre da zamišlja, nego da ga stvarno živi, ipak uspela da prati korak i uključi se u onaj nemirni tok koji još od Getea nazivamo svetska književnost.

Literatura

- Bahtin, M. M. (1982). *Teorija romana : izbrane razprave*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Božović, G. (2010). Svetska književnost iz Srbije. *Polja. Ćasopis za kulturo, umetnost i društvena pitanja* 55/462: 128–133
- Brajović, T. (2009). *Kratka istorija preobilja. Kritički bedeker kroz savremenu srpsku poeziju i prozu*. Zrenjanin: Agora.
- Damjanov, S. (1990). Šta to beše „mlada srpska proza”? *Zapisi o „mladoj srpskoj prozi” osamdesetih*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Foucault, M. (1971). *Riječi i stvari*. Beograd: Nolit.
- Jerkov, A. (1992). Postmoderno doba srpske proze. U: *Antologija srpske proze postmodernog doba* (A. Jerkov, ur.). Beograd: Srpska književna zajednica, 5–61.
- Kiš, D. (2012). *Ćas anatomije*. Beograd: Arhipelag.
- Kos, J. (1995a). *Na poti v postmoderno*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Kos, J. (1995b). Postmodernizem. *Literarni leksikon. Študije*. Zvezek 43. Ljubljana: DZS.
- Kos, J. (2001). *Primerjalna zgodovina slovenske literature*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Leovac, S. (1996). *Istoriografija i roman*. U: *Istorijski roman* (M. Maticki, ur.). Beograd-Sarajevo: Institut za književnost i umetnost Beograd-Institut za književnost Sarajevo, 67–75.
- Liotard, J. F. (2002). *Postmoderno stanje. Poročilo o vednosti*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- McHale, B. (1986). *Change of Dominant from Modernist to Postmodernists Writing*. U: *Approaching Postmodernism* (D. Fokkema i H. Bartens, ur.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 53–80.

- Pantić, M. (2003). *Kapetan sobne plovidbe. Puzzle IV*. Novi Sad: Dnevnik in Budućnost.
- Perišić, I. (2007). *Gola priča*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Thomka, B. (2007). Dekonstrukcija zgodovine in narativna identiteta. U: *Zgodovina in njeni literarni žanri. History and its literary genres* (V. Matajc, ur.). Ljubljana: Slovensko društvo za primerjalno književnost, 55–60.
- Tomazin, T. (2019). *Postmodernizem v slovenskem in srbskem romanu*. Maribor: Mariborski kulturni center.
- Virk, T. (2008). *Moderne metode literarne vede in njihove filozofsko teoretske osnove*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo.

Tanja Tomazin

Perhaps I am, Therefore I Tell: a Historical Discourse of the Serbian Novel in the 2nd half of the 20th Century

Summary

The literary-historical frame of the Serbian novel in the 2nd half of the 20th century contains a variety of different poetics, directions and trends, with the dominant feature of the period moving from modernism to postmodernism or, so to say, towards postmodern literature. The postmodern poetics evolves based on scientific and philosophical ideas and realisations of the postmodern era: post-structuralism, deconstruction, meta-history etc. This also has a distinct effect on the poetic's relation with history, and towards history as an empirical experience and as a scientific category. Post modernism deals with history in an array of ways connected with each other through the figure of parody. This figure is applied to the point where it parodies event itself.

The presented text enlightens certain aspects of this complex relation between literature (fiction) and history and shows how the (post)modern modifications of the relationship established itself in the modern Serbian literary field.

Key words: literature, history, novel, dominant, modernism, postmodernism, poetics

Literary Studies / Cultural Studies

Marija Mitrović

Università degli studi, Trst, Italija

Na zapadnoj margini – Balkan u Trstu

Na krajnjoj zapadnoj granici Balkanskog poluostrva, u gradu Trstu, postojalo je više kulturnih, muzičkih, privrednih i sportskih organizacija koje su u svom nazivu sadržavale imenicu „Balkan“. „Palata Balkan“ je zgrada u samom centru grada koja je izgorjela 13. jula 1920. godine i smatra se prvom žrtvom fašizma u Evropi. Najveći deo zgrade zauzima hotel „Balkan“, zatim Akademsko društvo „Balkan“ (formirano 1907, zabranjeno 1927, ali je kao tajno postojalo sve do 1938, a izmešteno u Sloveniju čak i do 1957). Tokom Devedesetih godina u Trstu je postojao „Radio Balkan“, a na početku novog milenijuma periodična publikacija „Balkan, rivista illuminista“ (prosvetiteljski časopis). Na političkom planu tokom novog milenijuma u Trstu se poklanja velika pažnja tzv. Zapadnom Balkanu; u sedištu Regije Friuli Venezia Giulia održano je više sastanaka o procesu integracije postjugoslovenskih zemalja u Evropsku Uniju. – U radu se opisuje profil i delatnosti ustanova koje u svom nazivu nose naziv „Balkan“, ali se traga i za odgovorom na pitanje: koji sadržaji, kakva priroda ovog u suštini geografskog, ali u većini slučajeva i vrednosnog pojma se može iščitati iz ove tršćanske „balkanofilije“.

Ključne reči: Trst, Balkan, privredne delatnosti, asocijacije, radio, periodične publikacije; Zapadni Balkan

U gradu koji se nalazi na krajnjoj zapadnoj granici Balkana niz kulturnih, muzičkih, sportskih, privrednih asocijacija i institucija sadrži ili je sadržavalo odrednicu „Balkan“ u svom nazivu. Ona se istina pojavljuje i u nazivima članaka, studija, romana, periodike u čitavoj Italiji, ali se grad Trst posebno ističe frekventošću upotrebe ove oznake.

Ne mogu reći da imam sasvim precizan odgovor na pitanje šta motivise ovu učestalost, mislim da je to tema koja iziskuje znatno šire i dublje istraživanje. Ja ću se u ovom radu zadržati na nekolikim zapažanjima, verujući da ona mogu podstaći i dalja istraživanja, na istorijskom, antropološkom, sociološkom i kulturološkom nivou.

Imenica Balkan ulazi u ovu geografsku zonu na velika vrata početkom 20. veka: godine 1904. u samom centru grada nikla je velelepna zgrada, sagrađena prema nacrtu poznatog bečkog arhitekta, Maxa Fabianija, slovenačko-italijanskog porekla. U nju je smešteno niz poslovnih, kulturnih, sportskih ustanova i društava, a najviše prostora je zapremao hotel „Balkan“. Vlasnici ove zgrade označavali su je kao Narodni dom. Međutim, u gradu je cela zgrada, a ne samo hotel, i do danas poznata kao „palazzo Balcan – palata Balkan“.

Zamisao o izgradnji jednog ovakvog polifunkcionalnog centra nastala je godine 1901. u slovenačkom političkom društvu „Edinost“ (Jedinstvo), koje je bilo aktivno još od 1876, te izdavalo svoju publikaciju, dnevnu novinu „Edinost“.¹ Prema popisu stanovništva iz 1910. godine u Trstu je živelo 56.926 Slovenaca, što je činilo 29,82 posto ukupnog stanovništva toga grada. Ako se uzme u obzir i šira okolina Trsta, taj se broj penje na 70.632.² Kao starosedeoci, Slovenci, koji su se u početku pretežno bavili zemljoradnjom, živeli su na periferiji grada. U vreme maksimalnog ekonomskog procvata Trsta u drugoj polovini XIX veka, i među Slovencima raste broj trgovaca, zanatlija, bogatih i obrazovanih ljudi, čiji je život i rad vezan za centar grada. Luka – najveća u tadašnjem Habzburškom carstvu – privukla je u određenim istorijskim okolnostima kako Italijane iz Venecije, pa čak i Đenove, tako i Grke, Jevreje, Srbe, Hrvate... Kako je Trst bio treći grad po veličini u tom carstvu, jasno je da je tu živio i veći broj nemačko govorećih stanovnika (prema istom popisu, nemački jezik je bio maternji za 11.856 stanovnika ovoga grada). Etnički, jezički, religiozno i kulturološki različiti narodi su se potrudili da u samom centru grada sagrađe sopstvenu markantnu crkvu (učinili su to Srbi, Grci, Jevreji, protestanti i anglikanci). Godine 1901. i Slovenci odlučuju da svoje prisustvo istaknu monumentalnom građevinom u centru grada, ali čija namena neće biti sakralne, nego svetovne prirode. Podigli su svoj Narodni dom u ulici Fabio Filzi 14 (danas sedište Fakulteta za prevodioce i tumače) na terenu koji su u tu svrhu kupili. Od samog početka investitori su postavili zahtev da se impozantna zgrada mora izdržavati sama, sopstvenim delatnostima. Bilo je u Narodnom domu mesta za kulturu (čitaonica, pozorište, umetnička i kulturna

¹ U vreme fašizma, 1928, bila je zabranjena kako organizacija, tako i dnevna novina. – Zanimljivo je da je 90 godina kasnije, godine 2018, jedan mladi umetnik iz Venecije, Alessio Mazzaro, uz finansijsku potporu male izdavačke kuće „Asterios“ iz Trsta i čuvenog istorijskog kafea San Marko, pokrenuo periodičnu publikaciju istog imena, formata i grafičkog izgleda, u kojoj prostor dobijaju glasovi pripadnika različitih nacija, koje žive u Trstu. Broj 5. iz februara 2018. posvećen je srpskoj kulturi i prisustvu Srba u Trstu. Autori priloga ovog broja su: Bojan Mitrović, Ravel Kodrič, Pierluigi Sabati, Charles Simić i Jelena Todorović.

² Podatke navodimo prema knjizi: Milan Pahor, *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu*. Trst 2004, str.124-125.

udruženja, gimnastička sala, sportska udruženja, češko, a uskoro i rusko kulturno društvo), ali je akcenat stavljen na produktivne delatnosti: kafeterija, restoran, banka, štamparija, i – kako je već rečeno – najveći prostor zapremao je hotel „Balkan“. Prema tvrdnji arhitekta prof. Marca Pozzetta³, bio je to jedan od najluksuznijih hotela toga vremena. Raspolagao je čak sa 62 sobe, sve su bile sa kupatilom, što tada nije bilo uobičajeno. Uskoro, grad je – kao što smo napomenuli – celu zgradu imenovao tim imenom: Balkan. U toj je zgradi osnovano i imalo sedište i akademsko društvo Balkan – o kojem ćemo malo kasnije reći nešto više. U dogovoru sa Prvom hrvatskom štedionicom iz Zagreba, Jadranska banka sa sedištemu u Narodnom domu formirala je 1910. godine društvo „Balkan“ u Ljubljani, a naredne godine je u Trstu oformila Trgovačko, špedicijsko i komisiono dioničko društvo „Balkan“. U upravni odbor ovog finansijski moćnog preduzeća izabrani su viđeniji trgovci kako iz Trsta (među njima u srpski trgovac Špiro Kvekić), tako i ugledni ljudi i profesori iz Praga, Zagreba, Sarajeva.



Fasada zgrade „Balkan“, odnosno Narodnog doma, danas sedište Fakulteta za tumače i prevodioce

³ Marco Pozzetto, „Uvod v nezgode Fabianijeve mojstrovine“. In: Erik Dolhar, Mar-ko Korosic, *Narodni dom – Balkan. Ob 80-letnici požiga*. Založba Branko & Založba Jutro, Trst, Nova Gorica – Ljubljana, 2000, str. 11-12

Kako ističe tršćanski profesor Jože Pirjevec, odlični poznavalac istorije slovenskih zemalja, „svojom naglašeno laičkom namenom i poslovnom delatnošću, Narodni dom je bio nešto sasvim novo i različito. Nametao je pitanje uloge vladajuće elite u gradu, pošto je radom pozorišta, hotela, restorana, banke i prostora namenjenih društvenim i političkim ciljevima, prkosio nacionalno-liberalnom Trstu i njegovim simbolički značajnim ustanovama. Obznanio je da je Trst ekonomsko i kulturno središte širokog, ne samo slovenačkog, nego sveslovenskog zaleđa, čime je otvorio temu trijalističkog preuređenja Habzburške monarhije.“ (Pirjevec, 2000 : 15)

Sasvim u skladu sa idejom o objedinjavanju, povezivanju što većeg broja slovenskih naroda – na čemu je insistirao politički pokret Edinost, a kao što smo videli – baš na njegovu inicijativu je izgrađen Narodni dom – i sam pojam Balkan je u Trstu na početku XX veka pokrивao samo slovenski deo Balkanskog poluostrva. To se veoma lepo ogleda i u delovanju akademskog društva „Balkan“, koje su 1907. osnovali slovenački, zajedno sa hrvatskim visokoškolicima Trsta, a sa sedištem u samom Narodnom domu. Povodom 50 godina od osnivanja ovog društva, godine 1957, objavljena je zanimljiva knjižica.⁴



Naslovna strana publikacije u kojoj je opisan rad
Akademskog društva Balkan

⁴ *50 let slovenskega akademskega društva Balkan v Trstu*. Bez imena autora ili urednika publikacije, a sa priložima nekada aktivnih članova toga društva: dr Karel Ferluga i Dr F. Mikuletić pišu „Kratka zgodovina Akademskega društva „Balkan“ (3-13); Mikula Letić, „Rideamus Balcaniter“ (14-27), Robert Hlavaty, „Moj najlepši spomin na Balkan“ (28-29); Dr Jože Berce, „Zakaj mi je žal po 'Balkanu““ (30-31), i na kraju: Fran Rapotec, *Gorski vijenac* (31-32)

Iz ove knjižice saznajemo da su društvo „Balkan“ činili akademci na studijama tada najčešće u Pragu, ređe u Gracu (Trst dobija univerzitet tek 1924. godine), ali i na Višoj ekonomskoj školi u Trstu; izričito se kaže da su svi Slovenci i Hrvati upisani u tu višu školu bili članovi Akademskog društva Balkan.

Od samog početka ova akademska asocijacija bila je veoma aktivna: sastanci su se održavali jednom nedeljno, s tim što je prvi deo sastanka bio posvećen nekom predavanju (teme su bile veoma raznolike, učesnici, po sećanju navode da su obrađivane teme kakve su na primer: Ekonomski odnosi između Srbije i Bosne i Hercegovine; ili – Značaj narodnih biblioteka, ili – Produkcija piva), predavači su bili sami članovi društva, ali i viđeniji ljudi iz grada. Posle službenog, usledio bi društveni deo, plesovi, šale, pesma, muzika... Članovi su polagali veliku pažnju prikupljanju i kupovni knjiga za sopstvenu biblioteku; te su knjige onda kružile među članovima. U periodu do početka Prvog svet-skog rata, dakle za manje od sedam godina, članovi društva su ustanovili čak 12 javnih biblioteka u 12 sela u okolini Trsta, sa ukupno oko 3000 primeraka knjiga. Novac za kupovinu knjiga pribavljali su organizujući veoma uspešne zabavne i muzičke večeri. Sami su bili i bibliotekari u tim svojim „isturenim odeljenjima“, vodili evidenciju o izdavanju i vraćanju knjiga... Takođe, kada bi koji student zapao u finansijsku krizu, kada nije mogao da plati univerzitet-ske takse ili put do Praga ili Graca, na isti način su se – uvek veoma uspešno – prikupljala sredstva i za ove namene.

Akademsko društvo „Balkan“ bilo je dakle izuzetno aktivno kako na socijalnom tako i na kulturno-edukativnom planu. Iako njegovo delovanje nije bilo dugog veka, veza između pojma Balkan i želje za edukacijom neće se iscrpiti i nestati u trenutku kada je delovanje ovog tršćanskog akademskog društva zabranjeno. Pojam Balkan je u Trstu povezan i sa prosvetiteljskim akcijama.

Prva velika istorijska teškoća s kojom se akademsko društvo „Balkan“ suočilo bio je Prvi svetski rat. No, ni kraj rata i prelazak Trsta iz Habzburške monarhije u kraljevinu Italiju nije doneo ništa dobro: već 13 jula 1920. godine Narodni dom je zapaljen od strane fašističkih radikala, te se delatnost potom odvijala po obližnjim selima. Kompletna dokumentacija o radu ovog društva, kao i sve drugo što je postojalo u Narodnom domu izgorelo je. Godine 1927. fašistički režim zabranio je rad društva, kao i sve vrste kulturnih akcija i događanja koja se nisu odvijala na italijanskom jeziku; no pojedini članovi su i nadalje, najmanje do 1938. organizovali razne tajne sastanke i skupne izlete u Sloveniju i Istru.



13. jula 1920. zapaljen je Narodni dom poznat pod imenom „palata Balkan“

Pošto im je izgorela čitava dokumentacija, knjižica koju su nekadašnji „Balkanci“ objavili 50 godina nakon osnivanja Društva donosi istorijat ove asocijacije isključivo od materijala prikupljenog iz lista *Edinost*; lokalni dnevni list je, dakle, pratio rad Društva. Za ovu priliku bih pažnju zadržala samo na jednom prilogu koji je nekadašnji član društva „Balkan“ a potom „diretur, svijuzi zetskih pošta providur“, Fran Rapotec, sastavio u čast tridesetogodišnjice postojanja društva, te ga naslovio sa – Gorski vijenac! Ovako poje „Galamdžija Franjo“ taj svoj „spev“:

Viđi vraga su sedam binjišah:
na mom stolu poziv njegov smjeli!
Poziv *Biksa* čuvenog imena
s trščanskijeh kršnijeh obala,
najsjevernijeg njegda Balkana!
Viđi vraga! – Krstim se i čudim:
Da li još mu žilca ne uginu
njegovome đavolijem sinu,
onom kriještavom sivom tiću,
sivom tiću Mikula Letiću!⁵

.....

⁵ Mikula Letić je bio urednik humorističkog lista *Biks*, što su ga „balkanci“ pokrenuli 1909; nije sačuvan nijedan broj

Iste godine kada je formirano akademsko društvo „Balkan“, pod istim je imenom u Trstu pokrenut jedini hrvatski tršćanski dnevni list, koji je izlazio od 1. septembra 1907, ali je iz materijalnih razloga prestao s izlaženjem već 30. aprila 1908. U ovom listu postojala je stalna rubrika Slavenski jug, a u nastavcima je tu objavljena čuvena Nazorova priča *Veli Jože*.

Godina 1920. kada je zapaljen Narodni dom prekretnica je u životu tršćanskih Slovena. Nije izgoreo samo značajan kulturni i proizvodni centar tršćanskih Slovenaca; tim gestom najavljeno je ono što će doneti fašizam: zatvaranje u jednu kulturu, ukidaje svakog dijaloga sa drugim i drukčijim kulturama. Nije nimalo čudno što je baš u tom gradu 18. septembra 1938. godine Mussolini proglasio rasne zakone. Slavofobija je tu već bila na delu, i oko 200.000 prisutnih na glavnom gradskom trgu, Piazza Unità, s oduševljenjem je prihvatilo i proglašavanje zakona kojim se Jevrejima ukida svako pravo. Od preko 5000 Jevreja koliko je do tada živelo u Trstu, njihov je broj posle II svet-skog rata sveden na jedva nešto više od pet stotina (danas ih ima nešto više, oko 700, ali je njihov kulturni život u gradu i te kako aktivan: osim osnovne škole, zabavišta, letnje škole, imaju i Muzej, sinagogu drugu po veličini u Italiji, organizuju neobično mnogo susreta, konferencija, kurseve jezika...).

Ni kada je fašizam pao (1943) i cela Italija doživela oslobođenje (25 aprila 1945), grad Trst nije doživeo preporod. Sve do 1954. godine on je živio kao „slobodna teritorija“, ali pod upravom Zapadnih sila (Britanija i SAD pre svega). Do procvata nije došlo ni posle ponovnog integrisanja Trsta u republiku Italiju koja dugo nije razumela, nije shvatala pravi karakter vekovno etnički raznovrsne strukture ovoga grada. I tek 90tih godine grad se ponovo otvara, oživljava prezentacija i dijalog sa drugim kulturama, tradicionalno prisutnim u gradu, ali do tada marginalizovanim.

Godine 1999. u jednom tekstu objavljenom u visokotiražnom nacionalnom dnevnom listu *La Repubblica*, tršćanski novinar i pisac, Paolo Rumic (Rumiz), beleži: „kao da implozija Jugoslavije nije prestrašila Trst, nego je smanjila napetost u odnosu prema slovenskom svetu. Grad koji je sebe doživljavao kao isključivo italijanski (italianissimo) ludi za muzikom Gorana Bregovića i filmovima Emira Kusturice. Vatrene makedonske muzičke grupe koje u goste poziva Opština Trst, sviraju na glavnom trgu (piazza Unità), ‘svetom’ mestu lokalpatriotizma, a niko ni da se osvrne na taj paradoks. I tako, umesto grada duge memorije, pred nama je arhipelag šutnje“.⁶ U istom članku Rumic citira psihoanalitičara Paola Fondu, koji ističe: „U času kada NATO bombar-

⁶ *La Repubblica*, 10/05/1999. Tekst nosi naslov: „Il silenzio glaciale di Trieste eterna frontiera di guerra“. Citat glasi u originalu: „è come se l’implosione della Jugoslavia, anziché impaurire Trieste, ne avesse sdrammatizzato il rapporto col mondo slavo. La città italianissima impazzisce per le musiche di Bregovic e i film di Kusturica. Scatenate bande macedoni, invitate dal Comune, hanno portato i Balcani nel luogo

duje Srbiju, Trst je naizgled indiferentan prema tom činu, ali u biti grad je postao tolerantniji“. Već tokom prvih godina ratova iz Devedesetih smanjile su se ideološke podele, a kada je srušen režim i kada se federacija raspala, grad je nekako osetio da tamo, preko granice više nema „slavo-komunističkih hordi“. I još nešto: baš tokom tih ratova, Trščani su naučili da razlikuju narode. Mnoge familije iz te „ex“ zemlje nastanile su se u Trstu i dale gradu neophodnu linfu, koja mu je nedostajala. I tako danas, Slovenci, Hrvati, Srbi, Bosanci polako postaju ono što su različiti narodi bili u vreme Austro-ugarske: konstitutivni deo grada. Njihovim prisustvom počeli su da se ruše i stereotipi koji su u gradu vladali, a odnosili se na „mondo slavo“.

S jedne strane u gradu i čitavoj pograničnoj regiji FVG javlja se, dakle, masovno interesovanje za kulturu (muziku i filmove pre svega) slovenskog dela Balkana, a s druge valja zabeležiti i sasvim individualne poduhvate, nešto što bismo mogli označiti kao „one man show“. Mislimo ovde pre svega na jednu radio stanicu, koja se zvala „Radio Balkan“ i išla u etar od 1995. do 1999. Pokrenuo ju je i vodio Fabio Mosca, tada već penzionisani tehničar RAI. Sam je napravio jednu malu radio stanicu, posedovao je svoje radio frekvencije, koje je najpre godinama „iznajmljivao“ grupi anarhista (radio se njihov zvao Radio Libertario), a onda, kada su tokom ratnog vihora iz Devedesetih u Trst prispeli brojni ljudi sa Balkana i kada se o krizi raspada Jugoslavije i u ovom gradu često diskutovalo, Fabio Mosca je postavio zahtev da se radio stanica okrene baš ovoj problematici. Kako anarhisti na to nisu pristali, Mosca prilazi grupi još radikalnije levo orijentisanih, tzv. Autonomista, te 1995. pokreće „Radio Balkan“.

U sećanju jednog od aktivnih pripadnika ove grupe, označene kao Autonomi,⁷ ova mala radio stanica, „Radio Balkan“, veoma omeđenog dometa je svako jutro od 7,30 do 8,30 emitovala pregled štampe, lokalne, nacionalne i evropske; prenosili su i komentarisali sve ono što se tada o Balkanu pisalo.

più ‘sacro’ del patriottismo locale, piazza Unità, e nessuno s’ è voltato indietro. Così, la città dalla lunga memoria pare un arcipelago di silenzi.“

⁷ Zahvaljujem se Andrei Olivieriu, jednom od tada aktivnih članova grupe Autonomi, koji mi je u razgovoru obavljenom 8 oktobra 2018. na osnovu svojih sećanja oživeo rad ove radio stanice, kao i čitave grupe koja je sebe prepoznavala pod sloganom: „Razzismo stop“. Prema iskazu ovog aktivnog saradnika pokreta i radio-stanice, do gašenja Radio Balkana došlo je usled rascapa između grupe „Autonomi“ i vlasnika radio-stanice, Fabia Mosche. Mosca je naime smatrao da je NATO bombardovanje Srbije u martu 1999. nužno zlo koje ima za cilj skidanje sa vlasti Miloševićevog režima, Autonomi, međutim, ostaju dosledno antiratno orijentisani, ističu da se oružjem ne rešava problem, da su žrtve bombardovanja pre svega civili; čak jedna njihova delegacija odlazi u Beograd pod bombama da tamo iznese svoje antiratne i antinacionalističke stavove. Fabio Mosca zatvara svoju radio stanicu, prodaje frekvencije i zauvek napušta svoj hobi osnivanja i vođenja radio-stanice.

Sredinom Devedesetih ova grupa mladih je organizovala letnji festival muzike sa Balkana, i to ne samo folk, nego i rock muzike. Istih tih godina, za vreme održavanja filmskog festivala „Alpe Adria“ (uvek tokom januara meseca), festivala na koji su – uprkos sankcijama pod kojima je bila Srbija – dovođeni i filmovi iz te republike, članovi ove grupe organizovali su poseban štand sa oznakom „Radio Balkan“. Brojni prikazi festivalskih filmova išli su u etar preko frekvencija „Radio Balkana“.

I tu nije kraj: već sledeće 1996. godine Fabio Mosca želi da pokrene i periodičnu publikaciju „Balkan – rivista illuminista“ (Balkan – prosvetiteljski časopis – i eto gde se vraća ona jaka želja za prosvetivanjem, koju smo sreli i u akademskom društvu „Balkan“ sa početka 20. veka). Časopis dobija sve dozvole i počinje da izlazi tek 2001, pa iako u katalogu najstarije javne biblioteke u gradu Trstu, koja nosi naziv Biblioteca civica (osnovana je 1793), piše da on izlazi do 2008, u biti on postoji samo do 2005. Objavljeno je ukupno 9 brojeva, poslednji je izišao decembra 2005.

U biblioteci sam poručila svih devet „tomova“ (volumi, piše u katalogu) i ne malo se iznenadila kada sam celi materijal dobila u jednoj maloj, polupraznoj kutiji (format publikacije je naime 10 x 14cm), a na naslovnoj strani svih tih svezaka (od kojih svaka ima samo 32 strane, a poslednji broj samo upola, dakle 16) uvek stoji: „Trieste medievale fuori dai miti“ (Srednjevekovni Trst bez mitova)⁸. Jedini autor svih 9 brojeva je Fabio Mosca. Ovaj je autor naime odlučio da istoriju Trsta od rimskog perioda do sredine 15 veka (1439), prikaže kritički. Kao i većina istorija gradova – a tu je Beograd doista među vodećima po stepenu mitizacije svoje prošlosti – i tršćanska srednjevekovna istorija često se prikazuje uz pomoć legendi, a ne dokumenata. Cilj ove publikacije je da u nastavcima i na pristupačan način ispriča kritičku, na dokumentima zasnovanu prošlost grada Trsta. – Ali: zašto i kako onda ovaj naslov: Balkan – rivista illuminista? Odgovor na ovo pitanje nemam!

Neki plodovi emisija emitovanih na „Radio Balkanu“ sačuvani su u obliku publikacija. Svakako najvažnija, najozbiljnija jeste „Dossier“ *Radio Balkana*, koji je 2000. godine objavljen kao posebna knjiga pod naslovom *I Serbi, nel medioevo balcanico (dal VI secolo ad oggi)*. Autor je Kazimiro (Casimiro) Muha. Knjiga je većeg formata /A3/ i broji 96 strana sitnog sloga. Ima deset poglavlja sa ukupno preko 100 potpoglavlja i obuhvata istoriju Srba od vremena kada su imali zajedničku državu sa Bugarima, pa sve do Devedesetih godina 20. veka. Knjiga je ozbiljno pripremana, na kraju autor navodi vrlo bogatu i raznovrsnu literaturu. Prikazujući teške, Devedesete godine, autor

⁸ Odgovorni urednik je Marco Crimi. A sudska dozvola za objavljivanje publikacije odobrena je u sudu pod oznakom: Aut. Trib. di Trieste n. 940, c.p. 1843 već 1996. Bez imena izdavača.

donosi odlomke iz knjige *Druga Srbija*, koju je za italijansku publiku priredila Melita Richter Malabotta (Selene edizioni, Milano 1996), a koja je nastala na osnovu dva zbornika što ih je pod naslovom *Druga Srbija* objavio Beogradski krug (1992. i 1993). Autor nastoji da pokaže razvojnu liniju nacionalizma, koja je posebno ojačala Osamdesetih godina, ali beleži i one glasove koji su se glasno suprotstavljali ne samo nacionalizmu, nego i svakom ratnom rešavanju sukoba.

U novom milenijumu prisutna je u gradu i celoj regiji Friuli Venezia Giulia jaka želja da se Regija kao institucija aktivno uključi u posredovanje u približavanju zemalja Zapadnog Balkana normativama, pogledima, stavovima izgrađenim u EU. Tu sada dakle više nije reč o Balkanu, nego o Zapadnom Balkanu, koja je čisto politička kategorija i označava balkanske zemlje koje još nisu ušle u EU.

Godine 2014. u Berlinu je organizovana važna diplomatska inicijativa pod pokroviteljstvom Angele Merkel, kojoj je potom usledila Bečka (2015), pa Pariska (2016) i Tršćanska (2017) konferencija na nivou predsednika vlade svih zemalja tzv. Zapadnog Balkana, zajedno sa predsednicima zemalja EU, a u cilju ozbiljnih priprema balkanskih zemalja za njihov ulazak u EU: Ali već 10 godina pre berlinske inicijative, u Trstu je u sedištu Regije FVG održan skup pod naslovom: *I Balcani occidentali verso l'integrazione nell'Unione Europea – Prospettive e ruolo del FVG. Trieste 29. novembra 2004.* Izdat je potom i u jednu fasciklu uvezan sav materijal pod upravo ovim naslovom, a sa izlaganjima iznetim na tom sastanku u Regiji. Tu se ističe pre svega neko „istorijsko pravo“ Regije da sudeluje u ovom procesu.⁹

Kao i većina debata koje se odvijaju na političkom planu, i ova je ostala lepo formulisana, ali se ostvarilo malo: rečeno je kako se programi integracije novih država moraju odvijati u skladu sa potrebama samih tih zemalja, ali nije osnovano nikakvo telo, holding grupa ili slično, koja bi objedinjavala sve te prezentirane ideje i sve želje za poboljšanjem komunikacije između ove regije

⁹ Navode se argumenti, pa se ističe da je u Trstu sedište Centralno-evropske inicijative (INCE), a ova je rođena na osnovu ranijeg povezivanja zemalja srednje Evrope pod oznakom Regija Alpe-Adria – činile su je zemlje između Dunava i Jadranskog mora; prve inicijative za ovo povezivanje nastaju već 1978, a Regija Alpe-Adrija ostvaruje se 1988. Sedište joj je bilo u Trstu. Tu je ubrzo osnovan i filmski festival pod imenom Alpe-Adria Festival, a danas je to Trieste film festival: no uvek, čak i u vreme sankcija pod kojima je živela Srbija, na ovom festivalu važnu ulogu su imali filmovi sa celog Balkana. – Godine 1968. u Trstu je osnovan *Istituto di studi e documentazione sull'Europa orientale*, koji je 1987 preimenovan u *Istituto di studi e documentazione sull'Europa comunitaria e l'Europa orientale*; januara 2008 se Institut seli u Goricu i postaje Informest.

i balkanskih zemalja. No, sastanci sa ovom tematikom se i nadalje, barem jednom godišnje, održavaju u sedištu Regije FVG.

Na zapadnoj margini geografskog prostora koji se označava kao Balkansko poluostrvo, pojam Balkana počeo se češće pojavljivati kao naziv za oređene institucije i udruženja na prelomu vekova, i to ne samo na prelasku iz 19. u 20. vek, nego i na kraju 20. i tokom prve decenije 21. veka. Zašto je to tako, koji su uzroci ove, u izvesnom smislu vremenski simetrične pojave? Za sada – jedini odgovor je: u oba slučaja, decenije tokom kojih je imenica Balkan u Trstu postala učestala, taj je grad doživeo otvaranje prema kuturi drugog i drugačijeg. Tradicionalna slavofobija pretvorena je u slavofiliju. A sama imenica Balkan izgubila negativne konotacije koje joj se atribuiraju ne samo na Balkanskom poluostrvu, nego i inače u svetu.

Koga zanima prisustvo balkanske muzike u svetu, stoji mu na raspolaganju ova elektronska adresa:

<http://balkanarama.com/bands.htm>. Italija tu nije među zemljama koje se mogu pohvaliti mnogobrojnim bendovima, čiji se repertoar zasniva ili barem polazi od balkanskih ritmova i tradicionalne balkanske muzike: navedena su 4 orkestra u kojim dominira ova tradicija, a od ta 4, dva su u Trstu: Kraški ovčarji i Balkan babau. Ono što će verujem svakog iznenaditi jeste broj bendova ove vrste u SAD: ima ih barem na spomenutoj adresi čak 95!

Nisam nikakav stručnjak za ovu vrstu muzike. Ipak izdvajam grupu Kraški ovčarji, koja postoji od 1994, nastupala je na brojnim koncertima širom Italije, ali i u svetu (mesec dana turneje po Južnoj Americi, na primer). Povodom deset godina svog postojanja izdali su sveščicu, u kojoj su se predstavili: svi su redom muzički veoma obrazovani.

Literatura

Anonim, *50 let slovenskega akademskega društva Balkan v Trstu*. Graphis, Trst 1957. 32 str.

Balkan – rivista illuminista, brojevi 1-9. (Izdavač nije naznačen), Trieste 2001-2005
Bortuzzo M. ed altri, *I Balcani occidentali verso l'integrazione nell'Unione europea : prospettive e ruolo del Friuli Venezia Giulia* : Sala Illiria, Stazione marittima, Trieste 29 novembre. 2004. – Umnoženi materijal (ukupno 5 referata čuva se u Biblioteci Regije FVG).

Edinost, br. 5, februar 2018. Capitolo serbo.

Muha Casimiro (izabrao i uredio) *I Serbi nel medioevo balcanico*. Dossier di Radio Balkan. Trst 2000.

Pahor Milan, *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu*. Trst 2004, str.124-125.

Pirjevec Jože, „Pogled zgodovinarja“. In: *Narodni dom – Balkan: ob 80-letnici požiga*. (ur. Dolhar E., Korosic M.) Založba Branko & Založba Jutro, Trst, Nova Gorica – Ljubljana, 2000. str. 15.

Pozzetto Marco, „Uvod v nezgode Fabianijeve mojstrovine“. In: *Narodni dom – Balkan. Ob 80-letnici požiga*. (ur. Dolhar Erik, Korosic M.) Založba Branko & Založba Jutro, Trst, Nova Gorica – Ljubljana, 2000, str. 11-12.

Rumiz Paolo, „Il silenzio glaciale di Trieste eterna frontiera di guerra“ In: *La Repubblica*, 10/05/1999. Čitano marta 2019 na sajtu: <https://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1999/05/10/il-silenzio-glaciale-di-trieste-eter-na-frontiera.html>

Marija Mitrović

At the Western Frontier – the Balkans in Trieste

Summary

On the westernmost limits of the peninsula, quite a few cultural, musical, sports and economic associations have sprung, with the word “Balkan” in their name. In Trieste the word “Balkan” comes up with staggering frequency. “Hotel Balkan” was the informal name of the Slovene cultural center, a building in the very center of the city, burnt down on July 13th 1920 as one of the first “victims” of fascism in Europe. In that same building, aside from the hotel named “Balkan”, there was an association of young academics with the same name (formed in 1907, banned in 1927, but continued to exist at least until 1938, and maybe even 1957). During the 1990’s Trieste had a radio station “Radio Balkan” and in the beginning of the new millennium, a periodical “Balkan, rivista illuminista” (Enlightenment review). The new millennia also poses the accent on Western Balkans – as the former Yugoslav countries near the EU integration.

This paper focus on describing the activities that hold “Balkan” in their title, but also try to answer the question: what kind of value-judgement can be inferred beneath this triestine “balkanophilia”.

Key words: Trieste, Balkan, activities, associations, radio, journal; Western Balkans.

Aleksandar Prnjat

Beogradski institut za humanistiku i socijalna istraživanja (BIHSI)
Fakultet za strane jezike Alfa BK univerziteta, Beograd

Protiv moralizatorskog pristupa Balkanu

U ovom radu autor analizira i komentariše knjigu Marije Todorove Zamišljanje Balkana. Autor ukazuje da Todorovu zanimaju načini na koje balkanske nacije introjektuju moralizatorske stavove koji se na Zapadu produkuju o njima. On ističe njen stav po kojem u imperijalnom diskursu kvalifikovati neka društva kao tribalna znači osloboditi one koji u tom diskurstu važe kao civilizovani i odgovornosti i empatije. Autor zaključuje da uz sve različite prigovore koji bi se mogli uputiti knjizi Zamišljanje Balkana, njena kritika balkanističkog diskursa kao moralizatorskog diskursa jeste uverljiva i podsticajna.

Ključne reči: Marija Todorova, Balkan, moralistički stav, Istok, Zapad

U svojoj uticajnoj knjizi *Zamišljanje Balkana*¹ Marija Todorova ukazuje na kontinuitet nepovoljnog prikazivanja žitelja Balkana na Zapadu i s tim u vezi postavlja pitanje: „...kako se čovek oseća kada ga nazovu Balkancem?“ (Todorova 1999: 73). Todorova Balkan određuje uže od jugoistočne Evrope, čak i u geografskom smislu. Kaže da je on „deo jugoistične Evrope“ (31). Ona naglašava da je ne zanima produkcija slike o sebi, već način na koji se ljudi koji žive na Balkanu odnose prema tom nazivu odnosno „kakve predstave i emotivni stavovi danas postoje u tom regionu“ (73). Todorova se ograđuje od esencijalizma pa utoliko pitanje na koji način stanovnici Balkana razmišljaju o sebi formuliše na sledeći način: „Kako pripadnici obrazovanih elita balkanskih nacija, opterećeni etničkom, nacionalnom, verskom, lokalnom raznolikošću, kao i drugim višestrukim identitetima, ili bar svesni njih, definišu svoj navodni balkanski identitet (to jest, odbacuju ga, prihvataju, imaju dvosmislen

¹ Knjiga je pod nazivom *Imaginarni Balkan* (1997) objavljena na srpskom dve godine pošto je izašla na engleskom, a pre njenih izdanja na bugarskom, maternjem jeziku autorke i na drugim jezicima. Za ovo ima zasluge kulturni antropolog Ivan Čolović, koji je izdavač i urednik Biblioteke XX vek. U radu ću na knjigu Marije Todorove upućivati najvećim delom po ovom izdanju.

ili ravnodušan stav prema njemu“ (74). Ona postavlja i pitanje da li žitelji Balkana sebe smatraju Balkancima (73). Upozorava da se nekritički polazi od shvatanja da Balkanci imaju negativnu sliku sami o sebi (73).

Mogli bismo reći da introjektuju moralizatorske stavove koje na Zapadu imaju o njima. Todorova međutim nipošto ne želi da analizira balkanske narode i njihove osobine po modelu analize „nacionalnog karaktera“, pošto se tom pojmu suprotstavlja, kako kaže „i iz metodoloških i iz moralnih razloga“ (74). Ona ukazuje da je termin „balkanizacija“ početkom dvadesetog veka ušao u vokabular evropskih pogrđnih reči (15). Taj termin je označavao „usitnjavanje velikih i snažnih političkih jedinica“ (15) a isto tako i povratak tribalnom i varvarskom, odnosno zaostalom i primitivnom (isto). Sam termin „tribalno“ upućuje na to da je u civilizacijskom smislu Balkan hijerarhijski niže postavljen (317). Tim izrazom se, osim balkanaca, uglavnom kvalifikuju afrikanci (317). U imperijalnom diskursu kvalifikacija društva kao tribalnih znači, kako autorka primećuje, oslobađanje onih koji u ovom diskursu važe kao civilizovani „svake odgovornosti ili empatije“ (317). Empatija, po ovoj logici, i nije na mestu prema Balkancima, koji uostalom ne mare za standarde ponašanja onih koji su civilizovani (15).

Civilizovan svet se, po jednom uvreženom shvatanju, poklapa sa onim što u tom trenutku figurira kao Zapad. Od ovoga su u određenim periodima Evropske istorije postojala odstupanja. Tako je, na primer, u antičko doba jedna starija podela između civilizovanih i varvara išla je linijom sever – jug. Kod starih Grka to je bila podela između, kako Todorova ukazuje, Trakije na kulturnom Jugu i varvarske Skitije na Severu (29). A posle pada Rima, za Vizantiju je Zapad bio oličenje varvarstva (29). Međutim, autorka podseća i da su već Grci koristili Orijent kada su govorili o suprotnosti između civilizovanih i varvara. Posle takozvane Krize trećeg veka Rim je uveo podelu na Istok i Zapad. Ta distinkcija je od srednjovekovlja imala uže i šire značenje: „U periodu srednjeg veka podela se u užem smislu odnosila na opoziciju katoličanstva i pravoslavlja, a u širem na razliku između islama i hrišćanstva“ (29).

Ovim bi poznati diktum, koji se, ne samo u Srbiji, pogrešno pripisuje Svetom Savi, i koji na paradoksalan način locira Srbe između Istoka i Zapada, prestao da bude paradoksalan. On glasi da su Srbi „Istok na Zapadu i Zapad na Istoku“. Paradoks nestaje ukoliko on ukazuje da su za Otomansko carstvo i bliskoistočne narode pravoslavni narodi Balkana naprosto Zapad, dok su iz perspektive zapadnog hrišćanstva oni istočno hrišćanstvo, pa u tom smislu Istok. Međutim, Todorova primećuje da je verovanje hrišćanskog Istoka u svoju civilizacijsku superiornost, koje je bilo uzrokovano padom Rima, obesnaženo posle pada Konstantinopolja 1453. godine. Već tada je, primećuje ona, zbog sumraka Pravoslavlja i zbog ekonomskog uzdizanja Zapadne Evrope, pravoslavni svet počeo Istok da doživljava kao manje vredan u odnosu na Zapad

(317). U savremeno doba, sve balkanske nacije, osim Turaka se, po mišljenju Todorove, odriču veza sa Istokom (107). Ovo je razumljivo ukoliko se pod Istokom podrazumeva Islam, mada čak ni u tom slučaju nije sasvim precizno. Naime, Bošnjaci se takođe ne bi potpuno odrekli Istoka, dobrim delom zbog kulturnog aspekta Islama kao značajnog dela soptvenog identiteta.

Kada govori o različitim tradicijama koja su kuturno oblikovale Balkan, Todorova izričito ukazuje na dva glavna nasleđa. Prvo je nasleđe Vizantije sa njenim verskim, političkim, zakonskim i drugim uticajima. Kao drugo ona određuje pet vekova otomanske vladavine (31). Pošto je, za razliku od Vizantije, otomanska vladavina predstavljala period političkog jedinstva i vreme kada je jugoistočna Evropa dobila ime Balkan, Todorova smatra „...da ne bi bilo preterano zaključiti da Balkan predstavlja otomansko nasleđe“ (31). Taj stav doslovno ponavlja još jedanput pred kraj knjige (279)². Pre svega, treba reći da ovo zavisi od toga kako definišemo Balkan. Ako ga definišemo kao otomansko nasleđe jugoistočne Evrope, onda bi takav stav bio naprosto tautologija. A zatim, mada je tačno da su upravo otomanski elementi, pa čak i oni koji su se, kako Todorova kaže, opazali kao takvi, uticali na stvaranje stereotipa o Balkanu (31), njen zaključak je možda ipak preteran. Sa dobrim razlozima bi se moglo tvrditi da je na pravoslavne narode Balkana vizantijsko nasleđe imalo ne manje značajan uticaj. To bi proizlazilo već i iz same okolnosti da su i danas pravoslavni. A takođe i iz uvida da je kulturni identitet nešto što se, između ostalog, i bira. Tu je takođe i kasnija, veoma snažna, težnja ka prisvajanju modernog zapadnog modela. Ona, očekivano, izaziva i otpore. Naki autori su, ne sporeći činjenicu da su balkanski narodi pod Otomanskom vlašću „...morali da se oslanjaju na kulturu kao primarno sredstvo održanja svog identiteta“ (Lazić, 2003: 196), argumentovali da je u Srbiji došlo do takvog sukobljavanja i preklapanja Zapadne i Istočne kulture da taj rascep iznutra obeležava sve aktere: i one koji se zalažu za Istočni i one koji se zalažu za Zapadni model (Lazić, 2003).

Stav Marije Todorove o Balkanu kao otomanskom nasleđu ne korespondira najbolje ni sa njenom kritikom Ekdvarda Saida (Edward Said). Po toj kritici je on samo verbalno ali ne i suštinski odan ideji „da se ljudska stvarnost stalno gradi i razgrađuje“ (30).³ Suštinska odanost ovoj ideji obavezivala

² Drugi put ga, istina, ponavlja pošto je prethodno uvela jednu ublažavajuću kontekstualizaciju, a po kojoj je otomansko nasleđe najvažnije za svrhe njenog izlaganja (Todorova 1999: 279).

³ Todorova ne koristi izraz suštinski (essentialy) već organski (organically). Upor. Todorova, 1997: 11. Već sam gore pomenuo da se Todorova ograđuje od esencijalizma. To je, između ostalog, i jedna od metodoloških tačaka u kojima se ona nadovezuje na Saida. Naime, oboje odbacuju esencijalizam u istoriografiji, i to ne bez razloga. Ali je ipak pomalo komičan toliki strah od esencijalizma koji nekog navodi na izbegavanje čak i

bi i na uvažavanje okolnosti da je odmah posle proterivanja Otomana iz većeg dela Istočne Evrope, počela razgradnja otomanskog nasleđa u pravoslavnim državama koje su nastale na razvalinama Otomanske imperije⁴. Takođe ovaj zaključak Todorove ne korespondira dobro ni sa glavnom intencijom njene knjige, koja se po njenom samorazumevanju sastoji u pokazivanju da je Balkan u stanju „stalne i duboke promene“ (316).

Ako je otomansko nasleđe i imalo odlučujući uticaj tokom vekova otomanske vladavine, on je među pravoslavnim hrišćanima na Balkanu počeo da opada onog trenutka kada su se ti isti hrišćani oslobodili otomanske vladavine serijom ustanaka sa izvesnim revolucionarnim elementima⁵. Istovremeno sa formiranjem sopstvenih nacionalnih država, po ugledu na evropske nacionalne države, trajala je i razgradnja otomanskog nasleđa. Formiranje mnogih od tih država ne bi bilo moguće da nije postojala svest o srednjevekovnim državnim tvorevinama koje su postojale pre prodora Otomana u jugoistočnu Evropu, a koje su stvarane po modelu tadašnjih evropskih, a to u ovom slučaju znači, hrišćanskih država, najvećim delom pod uticajem Vizantije.

Kada govoreći o kontinuitetu nasleđa pomene i socijalističko nasleđe, ona kaže da će i ono, „kao i svako drugo nasleđe neminovno oslabiti da bi konačno prešlo u sferu percepcije“ (Todorova 2006: 29). Ovo socijalističko nasleđe svakako vezuje veći deo Balkana više za nasleđe Istočne Evrope, pa utoliko i za zapadnoevropske emancipatorske politike, nego za naslednicu Otomanskog carstva – Tursku. Koliko god su se teorije i naročito prakse emancipatorske politike u Istočnoj Evropi, razlikovale od onih u Zapadnoj Evropi, postojali su i značajni primeri kada se te teorije i nisu suštinski razlikovale, ili barem nisu percepirane kao suštinski različite, kao što je to slučaj sa jugoslovenskom praxis-filozofijom⁶. Ta filozofija nije tek jedna filozofska struja koja je

samog izraza „suštinski“ (essentialy), kao da bi već sama njegova upotreba bila dovoljna za pogubni prigovor o esencijalizmu.

⁴ Ta razgradnja otomanskog nasleđa kojem su pristupili pravoslavni narodi, jedan je od uzroka promene stava Zapada prema određenju Balkana kao dela Orijenta. Tako npr. Ketrin Fleming govori o procesu tokom kojeg se „Balkan koji je u sedamnaestom veku smatran izrazito 'orijentalnim', preoblikovao najpreu 'evropsku Tursku', a na kraju u deo 'Evrope', doduše jedan maglovit i ne baš najbolje definisan deo“ (Fleming, 2001:26).

⁵ U grčkom ustanku (1821 – 1830) najviše je bilo uticaja Francuske revolucije, a Hobsbaum (Hobsbawn 1966:140) smatra da je to bio i jedini slučaj među balkanskim ustancima protiv Turske u kojem je došlo do sjedinjavanja sa idejama Francuske revolucije.

⁶ Iz nekih teorijskih vizura, kao što je na primer ona koju zastupa Rosi Braidotti (Rosi Braidotti), istom redu fenomena pripadaju francuska filozofija subjekta posle drugog svetskog rata, frankfurtska škola, italijanski evro komunizam i jugoslovenski marksizam (pod kojim Braidotti verovatno ima u vidu jugoslovensku praxis-filozofiju). Upor. Braidotti 2006: 24.

postojala u jednoj državi, već je bila pokušaj da se teorijski promišlja politički eksperiment koji je bio na delu u toj državi – socijalističko samoupravljanje (Prњat 2019: 86). Ako je, kako Todorova tvrdi, u vreme kad je veći deo Balkana pripadao Istočnoj Evropi, Turska bila Zapad (Todorova 2006: 29), kako onda objasniti borbu za izvesna ljudska prava u savremenoj Turskoj, koja se glatko podrazumevaju u onim balkanskim državama koje su u to vreme bile Istočna Evropa (npr. ravnopravnost polova).⁷ Ako će međutim socijalističko nasleđe jugoistočne Evrope vremenom preći u sferu percepcije, kao što je to najvećim delom slučaj sa otomanskim nasleđem, vizantijsko nasleđe je, u obliku pravoslavnog hrišćanstva, živo i delatno (upor. Blagojevic 2008).

Jedna druga njena hipoteza je daleko interesantnija, mada se oslanja na njeno shvatanje o izjednačavanju Balkana sa njegovim otomanskim nasleđem. Reč je o njenom ukazivanju da je modernizacija Balkana podrazumevala širenje trgovine i industrijalizaciju i sa njom povezano stvaranje buržoazije kao i širenje racionalizma i sekularizacije (Todorova 1999: 31–32).⁸ S tim u vezi ona ukazuje da su stvaranjem birokratskih nacionalnih država Balkanci postajali Evropljani upravo tako što su „podražavali homogene evropske nacionalne države kao normu društvenog organizovanja“ (32).⁹ Utoliko bi nacionalistički ratovi na Balkanu devedesetih godina dvadesetog veka, sa užasima „etničkog čišćenja“, bili zapravo, po ovoj smeloj hipotezi, konačna evropeizacija Balkana. Ako se pod otomanskim nasleđem smatra nasleđe nadnacionalne imperije onda bi zaista nacionalizmi i nacionalizmom inspirisano nasilje, moglo da se tumači kao rastanak sa otomanskim nasleđem. Međutim, ako se uzme u obzir da je postotomanska Turska iskazivala sklonost ka nacionalizmu i nacionalističkom nasilju masovnih razmera, onda postaje jasno, zašto bi, nacionalizmom inspirisano nasilje prema civilima kojim se civilizovani opravdano zgražavaju, a ponekad i dvolično učitavaju kao ekskluzivnu praksu onih drugih, na primer Balkanaca. Upravo je ovo učitavanje jedna od glavnih poenti *Zamišljanja Balkana*. Knjiga opravdano iskazuje „moralno zgražavanje nad tuđim moralnim zgražavanjem“ (21). Povodom isticanja kako ima nečeg neevropskog u balkanskim pokoljima, ona sarkastično primećuje kako

⁷ U Srbiji je, na primer, i pre nego što je ona postala deo Istočne Evrope, dakle pre Drugog Svetskog rata, čak i uz svu tadašnju čudovišnu patrijarhalnost, ipak bilo moguće, makar i na nivou ekscesa, da žene objavljuju uvodnike na prvim stranama dnevnih novina (Maga Magazinović 1905), brane doktorate (Ksenija Atanasijević 1922, Anica Savić Rebac 1932) ili budu birane u članstvo nacionalne akademije (Katarina Ivanović u status počasnog člana Kraljevske srpske akademije 1876, a Isidora Sekulić u status dopisnog člana Srpske kraljevske akademije 1939). Do tada izborni nivo emancipacije žena osnažen je zvaničnom ideologijom ravnopravnosti polova u doba socijalizma.

⁸ Isto. Str 31–32.

⁹ Isto. Str 32.

„neosporno ima nečeg neevropskog u činjenici da Balkan nikako ne uspeva da dosegne dimenzije ostalih evropskih pokolja“ (20). Uz različite prigovore koji bi se mogli uputiti nekim pojedinačnim izvođenjima i ocenama, kritička analiza balkanističkog diskursa koju sprovodi Marija Todorova – a koja ovaj diskurs raskrinkava kao moralizatorski – jeste i uverljiva i podsticajna.

Literatura

- Blagojevic, M. (2008). Desecularization of Contemporary Serbian Society, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol.28: Iss. 1, 37-50. Dostupno na: <http://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol28/iss1/4> Pristupljeno: 17.02.2019.
- Braidotti, R. (2006). *Transpositions: On nomadic ethics*, Cambridge, Malden: Polity Press.
- Fleming, Kathryn E. (2001) Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija, *Filozofija i društvo*, XVIII: 11–32.
- Hobsbawn, E. (1966). *The Age of Revolution 1789 – 1848*. New York, Vintage Books.
- Lazić, M (2003). Serbia: A Part of Both the East and the West? *Sociologija*, Vol. 45, N° 3, 193-216.
- Прњат, А. (2019). Слобода као самоодређење у историјској пракси: Концепција Михаила Марковића. У: Мишо Кулић, Марија Летић (ур.) *Наука и стварност: Зборник радова са научног скупа. (Пале, 19. Мај 2018)*. Том 1, Пале: Филозофски факултет Универзитет Источно Сарајево, 84 – 114.
- Todorova, M. (1997). *Imagining the Balkans*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Todorova, M. (1999). *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Todorova, M. (2006). Predgovor drugom izdanju na srpskom jeziku. U: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, drugo izdanje, Beograd: Biblioteka XX vek, 5 – 36.

Aleksandar Prnjat

Against the Moralistic Approach to the Balkans

Summary

In this paper the author analyses and comments on the book by Maria Todorova *Imagining the Balkans*. The author indicates that Todorova is interested in the ways in which Balkan nations introject the moralistic views about themselves produced in the West. He emphasizes her opinion that in the imperialistic discourse to qualify some societies as tribal means to absolve those deemed civilized within that same discourse from responsibility and empathy. Todorova states that in the Middle Ages the East-West divide referred to the division between catholicism and orthodoxy on the one hand, and on the other, more general, to the difference between Islam and Christianity. Building on this, the author says that a famous saying, which is falsely attributed to

Saint Sava in Serbia, could be interpreted in the same way. The saying in question is that the Serbs are the East on the West and the West of the East. This dictum, according to the author, simply indicates that the Serbs, as well as the other orthodox Balkan nations, for the Western world represent eastern Christianity, and therefore the East, while for the Ottoman Empire, they represented Christianity and the West. The author concludes that despite all the various objections to the book *Imagining the Balkans*, its critique of Balkanistic discourse as moralistic is convincing and stimulating.

Key words: Maria Todorova, the Balkans, moralistic view, East, West

Ljiljana Rogač Mijatović

Faculty of Dramatic Arts, University of Arts in Belgrade

Mapping the Railway in the Balkans: Cultural Landscapes and Imaginaries

Cultural landscapes of the Balkans have been shaped at the intersection of symbolic geography and geopolitics in a long time horizon. In terms of symbolic geography, the Balkans has been inserted in long – standing binary oppositions, and also as a space a space of liminality. The point of departure in the paper is laid upon the notion of landscape that embraces material and social practices along with their symbolic representation. The approach to the railway discourse relies on its constitutive social meaning, as a means of modernization and progress, and also as a cultural metaphor. The paper elaborates various meanings of railway that constitute the grounds for the mapping and conceiving Balkan railway cultural landscapes and routes of its cultural topography.

Key words: cultural landscape, railway, the Balkans, narrative, spatial turn

Cultural landscape and the *spatial turn*

The spirit of a place resides in its landscape.

Edward Relph (1976: 30)

Reflections on ‘landscape and space’ have been introduced as part of the ‘spatial turn’ whose scope remains unclear and differently used in the various theoretical groundings nowadays. Observing space as a material object as well as text / discourse means to establish an understanding between the scientific and humanistic approaches towards their unified approach in cultural geography (Hess-Lüttich 2012: 5-8). Through different perspectives the ‘spatial turn’ – phenomenological, cartographic, topographic, and topological, as Hess-Lüttich suggests – the heterogeneity of space and its meanings in different disciplines and categorical networks is underlined. In the context of globalization, as the consequence of ‘the time-space compression’ (Harvey 1990) and ‘the temporal-spatial separation’ (Giddens 1990) the interpretation

of the differences between the notions of space and place also become particularly relevant.

The shift of the research perspective from space to processes of its production in the work of Henri Lefebvre introduced a more critical theoretical stance, with the argument that space is a social product, or a complex social construction based on values and production of meanings which affects spatial practices and perceptions. The space is a social morphology, an image of complex mobilities (Lefebvre 1991: 92-93). In addition to this, the notion of *heterotopia* (Foucault 1986) determined as a discourse, cultural and institutional area which in some way is the 'other' – a world within a world – space with multiple layers of significance, widens the scope of approach to the research on the space. Some typical examples of these include a museum, a theater, a cemetery, a prison, or a train station. All these theoretizations led to new thinking about the relations between history, geography and modernity, and thus led to the new spatial paradigm, which offers a notion of space as a 'cultural construct'. The very term 'spatial turn' was introduced in the context of the diagnosis of the postmodern condition by Frederic Jameson (1991) and later in the work of Edward W. Soja through the notions of the 'perceived', 'imaginary', and 'lived' spaces, i.e. in terms of spatiality, historicity and sociability (1996: 38-39). The new spatial paradigm is thus determined by the very notion and significance of spatiality to offer a perspective in which space is at the heart of interdisciplinary research, and indicating the necessity of understanding the relationship of reciprocity of time and space in a broader sense.

On the grounds of humanistic phenomenological orientation, the concept of place is seen a key to understanding space, primarily in terms of the relationship between subject and space through the experience. A space becomes a place through experience. The ways in which space turns into place, and the ways it is filled with meaning, is of central importance for the analysis which focuses on the subjectivity and interpretation. Thus, a place is not just a physical space / spatial concept, a place on the map, but it is also an imaginary space / mental category, a frame of reference in the construction of identity. The ambiguity of the concept of place is reflected through cultural references – as specific geographical areas, identity markers and places of memory (*lieux de memoire*). A wider notion of place is particularly present in the imaginary topography and geography – places are not only literary and artistic texts, but also the author's biography, articles, documents of cultural memory, and so on. *Sense of place* is understood as a characteristic of a place that makes it unique and as an expression of the way people feel and think about space, how to shape their attachment and belonging to the place and thus its identity as a unique *genius loci*. Whether it is interpreted as a spatial concept of the actual topography or as a reference, a representation of 'the mental' topography, as 'a

place of meaning’, as a ‘palimpsest’, a ‘symbolic space’, ‘narrative space’, a place name, or just part of the landscape, place remains a key reference point in the study of cultural and geographical and even historical reality (Rogač Mijatović 2018: 150-151).

What is, then, landscape, in relation to space and place? The ‘the rise of cultural landscapes’ (Jacques 1995) is rooted in the notion that places or landscapes that reflect everyday ways of life are significant, because they tell the story of people through time, offering a meaning and a sense of continuity. Carl Sauer, American geographer and one of the pioneering scholars on cultural landscape introduced the very concept in the 1920s within the field of cultural geography.¹

The works of man express themselves in the cultural landscape. There may be a succession of these landscapes with a succession of cultures. [...] The cultural landscape then is subject to change either by development of a culture or by replacement of cultures. (Sauer 1925: 20)

In his study *The Making of the English Landscape* W. G. Hoskins noted that ‘The landscape itself, to those who know how to read it aright is the richest historical record we possess’ (Hoskins 1955: 14). The landscape is both the context and an attribute of a place, and a setting for cultural heritage. The movement from one place to another makes a landscape, and the horizon determines its limits (Relf 1976: 659). The landscape reflects not just a cultural tradition, but also a multitude of common system of symbols and meanings. In the new cultural geography, cultural landscape is explored not only through the artifacts of culture, but rather through the signs of cultural polyphony.

It is now widely accepted that landscapes reflect human activity and are imbued with cultural values. They combine elements of space and time, and represent political as well as social and cultural constructs. As they have evolved over time, and as human activity has changed, they have acquired many layers of meaning that can be analyzed through historical, archaeological, geographical and sociological study. (Leader-Elliot et al 2004)

These reflections contributed to the the modern foundation and discourse on landscape study, where landscape is not seen simply as a picture or as a

¹ The notion of cultural landscape as ‘Kulturlandschaft’ was previously introduced by the German geographer Carl Ritter (1832), taken over by his followers, most famous among them Friedrich Ratzel (1893).

static text but rather as the expression of cultural process by which national and social identities are formed (Mitchell 1994: 1). Landscape is a storehouse of private and collective memories, thus it is a cultural construct encoded with various meanings. The relations between landscape and identity and hence memory, are thus fundamental to understanding of landscape and human sense of place.

Tracking railway meanings – from modernity to global scales

The beginnings of railway are deeply rooted in the industrialization processes of urbanization of Europe. The project of modernity in Europe spread the ideas of reason, science and secularism, and the railroad appeared as the technical guarantee of democracy, harmony between nations, peace, and progress. It marked a technological triumph of mankind over nature. Railway played an active part in constructing the nation as an ‘imagined community’ (Anderson 1991). In India, for example, the railway has been the most important material emblem of modernity, and also of a colonial, then a national and finally a global identity (Aguilar 2011: xii).

It is widely argued that the industrialized ‘machine ensemble’ of the railway introduced new notions of time and space (Schivelbusch 2014: 70). It can be noted that the railway created a kind of dynamic circular geography both imagined and real – it facilitated movement and mobility at various scales. While railway itself has often been perceived as a machine that annihilates time and space, and thus deprived of its meaningfulness as landscapes or spaces of memory, on the other hand it appears as a transitory space, a space *in between* – the starting point and the place of arrival. This liminality can be seen as a quality that underpins the agency of the railway. Thus the railway appears as technology of movement and as a dynamic imaginative form – mobility both symbolic and actual. Being literally a space of ‘in and out conduits’ the railway is in a wider sense a constitutive of social meaning. In the space of the railway one can see the tension between its political meaning that is constantly reconfigured and challenged (Beaumont, Freedman 2007: 42).

In shaping the idea of travel and its significance in assessments of movement James Clifford argued that ‘travels and contacts are crucial sites for an unfinished modernity’, and that these practices of crossing and interaction challenge many assumptions about culture (1997: 2). The rhetoric of modernity affirmed a specific culture of mobility, as Marcel Proust explains in his book *Remembrance of Things Past*,

... After all, the special attraction of the journey lies not in our being able to alight at places on the way and to stop altogether as soon as we grow

tired, but in its making the difference between the departure and arrival not so imperceptible but as intense as possible [...] because it united two distinct individualities of the world, took us from one name to another name, and this difference is accentuated [...] by the mysterious operation that is performed in these peculiar places, railway stations, which do not constitute, so to speak, a part of the surrounding town, but contain the essence of its personality just upon their signboards they bear its painted name. (Proust 2006: 590)

The relationship between the railway station and the city has always been a complex one. Railway had a key role in ‘the cultural turn’ from the rural to the urban identity development. The relationship between the rural and the urban, between country and city is much marked by the railway, and at the same time it functions as a determinant of the identity both at national and wider regional level. The public space of the railway includes railway infrastructure, like tracks, stations, carriages, but it is also a representation of the state and its economic power. This infrastructure can also be seen as a specific landscape in order to reveal its role in shaping urban cultural identities. With the introduction of high-speed rail, railway stations of the ‘second rail era’ address their inherent liminality and add to their transitory character memorable architectural forms and thus become city symbols, landmark, image-makers, etc. (Morka 2012: 197). For example, railway stations such as the first London Euston Station, Berlin Station, the Gare du Nord Paris, or Amsterdam Central, all represent symbols of their respective cities.

In literary flows railway appears as part of the technical progress and modernization, in line with the *Zeitgeist* of the modern era, as a conquering space that is directed not only toward modernity, but also to the future, which is present in literary manifestos, fiction, as well as travel literature. As a place of various encounters, the train has a social dimension – it is a microcosm that connects friends and strangers, *chronotope* that compresses the space and time, a stage where writers set their stories (Grubačić 2017: 22–27).

By invoking a sense of nostalgia, representations of railway turn back to an idealized image, to a more perfect past that was never actually experienced. These coordinates of nostalgic symbolic geography create meaning within the historical narratives of progress. It is quite often shown that not only earlier travel writings but contemporary travel narratives as well show geographical hierarchies in sense that they reproduce a specific and sometimes problematic understanding of history where space, time and identity are mapped according to the Western notions of progress and evolution (Lisle 2006: 203).

Railway travel has for long been associated with views. By introducing the term ‘panoramic perception’ (W. Schivelbusch) the modern perception of

the landscape has also been transformed ‘from a place in which to act into a sight to behold’ (Hvattum 2011: 114). In this view, there is a possibility of getting to know places, and also of reasoning foreign spaces through railway. This spatial dimension appears as an obvious marker of difference, where ‘a foreign territory’ marks ‘difference’ and thus opens up questions of identity. The meanings of railway that are tracked through complex spatial approaches show its importance not only as a means of technical development from modernity, but also as a cultural metaphor with many layers at contemporary global scales. Railway indicates the ratio of the real and imaginary space in determining the identity of the Balkans, and shows how the analytical imaginary and mythical representations of the Balkans have been transformed into symbols of places in a geographical sense.

The Balkans between real and symbolic geography

Where does the Balkans begin and where does it end? By representing the Balkans as a ‘place’ in a discourse-geography and by introducing Balkanism as a critical study of colonial representation distinctly different from Orientalism, many authors have given a significant contribution to this question (Todorova 1997; Goldsworthy 1998; Bakic-Hayden 1995, and others). The label ‘Balkans’ that seems to be applied to a geographical area refers mainly to the ‘Other’ Europe, the Europe under the Ottoman rule (Jezernik, 2007: 6). This further opens the question of marking the boundaries of the real and imaginary / mental topography, or the identity, memory and heritage of the Balkans. In examining these issues, and taking the Balkans as a discursive geography and a method for liminal space, some authors suggest that both historical as well as discursive analyses have to be applied (Bjelic 2002: 7). In addition to this, the main role in placing and relocating the Balkans in various and different physically-geographical paces has been attributed to history, or more precisely, to the political history that thematized political events, political ‘reality’, interpreted it in a way that constructed and deconstructed certain images, consolidating them, or rarely putting impact on reducing the stereotypes about them (Lazarević Radak 2014: 188). Thus, the starting point in this regard is the criticism of Orientalist exoticism positioning and strategy in symbolic geography of the Balkans, as well as Balkanist discourse in general.

Balkan cultural topography is shaped and changed at the crossroads of symbolic /imaginative geography and geopolitics in a long time horizon. In terms of symbolic geography, the Balkans has been and still remains inserted in long-standing binary oppositions – it has been formed with regard to relations between Europe and Asia, the West and the East, the so-called real Europe and the Balkans as alleged periphery. These discourses on the Balkans

are fixed and permanent, atemporal and widely applicable, and often there is something in them that exists in a particular historical time that is allocated and explained as something natural and normal, something that exists in all times (Luketić 2013: 25).

Metaphors used to describe the 'essence' of the Balkans – the bridge / the crossroads / the border – have been and still remain the basis for the creation of stereotypes as the dominant representation forms both inside and outside of the Balkans. For Todorova, for example, the bridge metaphor as a bridge between East and West is central since it reveals the Balkan experience of in-betweenness (Todorova, 1997: 18). Balkan myths also refer to the emergence and development of the textual representations of the Balkans, and negative imagery from the perspective of Balkan authors and in Western literature (Norris 1999).

In travel writings and narratives, as well as within culturally and socially mediated interpretations in a more broad sense, the dominant negative label of Western travel accounts (Pratt 1992, Hammond 2007) in defining the characteristics of the region is being followed and reinterpreted over time, representing the Balkans as the exotic Oriental (Basset 1990, Allock 1991), through violence and the primitive (Russell 1993, Murphy 2002), or as a Land of Discord, Savage Europe, Wild and Beautiful, The Other Europe (Jezernik 2004), etc. The origins of these can be found in popular works such as *The Time Machine* by H.G. Wells, *Murder on the Orient-Express* by Agatha Christie, *Black Lamb and Gray Falcon* by Rebecca West, etc. Thus, the literary production on the Balkans, as part of the discourse of 'Balkanism' through travelogues and adventure novels, despite their primarily entertainment function, contributed to reproducing superficial and stereotypical images of Balkan landscapes as a wild, dangerous, exciting and mysterious.

The notion of the Balkans became dissonant and misinterpreted – as a forgotten and isolated region, an 'inner front' of Europe, a semi-periphery – and admired as remarkable Orient fantasy of lust, and colorful emotion. In both cases – whether one wants to abandon it with disgust or to visit it as an exciting safari – the Balkans is revealed mainly as a fantasy: a space beyond the normal and acceptable in civilized terms (Luketić 2013: 16). This frozen image of the Balkans has been transmitted and reproduced in extraneous contexts with almost no changes for decades. The question how to revise Europe's symbolic geographies of the Balkans and to accept its heritage, despite the fact that it is most often neglected, unwanted, appropriated, destroyed or simply banished to oblivion remains wide open (Dragičević-Šešić, Rogač-Mijatović 2014: 14). Thus, through the critique of Balkanism, not only as a critical analysis of the Balkan trope, the Balkans and its cultural landscapes might gain specificity by virtue of its liminal status, of being neither here nor there, but in two places at the same time.

Towards the mapping of Balkan railway cultural landscapes and routes

The construction of railways in the Balkans since the mid-19th century was closely associated with urbanization, the construction of modern nations, as well as the progress that was promoted in the wider context of the industrialization of Europe. Railway projects by the Great powers from the time of the Ottoman empire onward were also a field of competing for supremacy in compliance with their own political and economic interests. Railroad construction was part of the crisis during World War I in some Balkan countries.

After Serbia gained independence at Berlin Congress in 1878, the condition was that the railway had to be built – so the first passenger train on the line Belgrade – Niš was released in 1884. In most of Balkan countries, railway has been a symbol of emancipationx after World War II and had big importance for constitution of political communities. For example, partisan railways as a system of railroads and rail traffic Bosnia and Herzegovina worked in several periods of the Second World War. After becoming non operable in the 1970s, parts of this railway infrastructure were declared the national monument of Bosnia and Herzegovina: Tito's train on Oštrej, and the steam locomotive in Jajce, known as Mala partizanka, both produced in the early twentieth century. Indicative examples follow the case of the narrow-gauge railway: Brčko-Banovići (1946) and Šamac-Sarajevo (1947). The railway Brčko-Banovići in Bosnia and Herzegovina was the first railway in the post-war Europe, unique because it was built on the joint youth working action with the joint collaboration of 60.000 youngsters from Yugoslavia and more than 1.000 brigadiers from 20 foreign countries, completely done by hand. This action was interpreted through narratives of postwar solidarity, antifascism, emancipation and country development. Railway as symbolic legacy of Yugoslavia can also be traced through examples of Tito's Blue Train (1946-1980) Beograd – Bar railroad. On the other hand, the case of the The old train station in Skopje as one of the biggest in the Balkan peninsula at the time built in 1938 but demolished by the massive earthquake that crushed the city in 1963 remains listed as disaster tourism destination even nowadays.

Railway infrastructure reached peak in 1960s in most European counties, while in the Balkan countries the railway network hasn't completely been built much later, which practically and symbolically confirmed the thesis about the Balkans as a region of incomplete modernization and infrastructural backwardness (Jestly 2016: 10). Thus the necessity to harmonize the railroad network remained as one of the great challenges for Balkan countries till the present days.

At the level of a cultural analysis, the mapping and shaping of Balkan railway landscapes require exploring the complexity of spaces in transcultural contexts. Grounded in the above considerations regarding the spatial turn and landscape scholarship, the project in progress *Balkan railway cultural landscapes and routes*, that will be carried out in the coming years, will not limit its focus only to one layer, like literary narratives, as it is usually the case when exploring the symbolic geographies. The focus will be put in an attempt to map and analyze different data allowing us to reconstruct and rethink the relations and cultural impacts of the railway stations and the rail infrastructure as well as railway travel in shaping the cultural landscapes of the Balkans, its identity and heritage. Variety of cultural materials will serve to draw arguments about representations of the railway in the Balkans that include novels, stories, poems, essays, journal texts, photographs and films, but also archive material about its historical underpinnings. This conceptual framework for large scale mapping of Balkan railway cultural landscapes and routes is proposed in the wake of spatial logic, combined treatment of real and imaginary space, or physical, material, discursive, iconic, symbolic and emotional performative layers of space. The future map of Balkan railway cultural landscapes will allow for review of existing discursive definitions of the Balkans and its repositioning as a set of liminal places with great connectivity. Finally, this transnational research project will contribute to the further elaboration of many important issues like cultural transfer and dialogue, and also to the widening of research scope in the fields of cultural and literary studies along with cultural geography.

References

- Aguiar, Marian (2011). *Tracking Modernity: India's Railway and the Culture of Mobility*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Anderson, Benedict (1991). *Imagined Communities*. London: Verso.
- Allock, John (1991) 'Constructing the Balkans'. In: *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans* (J. Allock and A. Young, eds.) New York: Berghahn Books.
- Bakic-Hayden, Milica (1995). Nesting Orientalism: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review* 54, No. 4 (winter), 917–931.
- Bassett, Richard (1990). *Balkan Hours: Travels in the Other Europe*. John Murray Publishers.
- Bjelic, Dusan I. (2002). Introduction: Blowing Up the 'Bridge'. In: *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation* (Dusan I. Bjelic & Obrad Savic, eds.). MIT Press, 1-22.
- Clifford, James (1997). *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge, MA: Harvard UP.

- Dragičević Šešić, Milena; Rogač Mijatović, Ljiljana (2014). Balkan Dissonant Heritage Narratives (and Their Attractiveness) for Tourism. *American Journal of Tourism Management* 3(1B): 10-19. <http://article.sapub.org/pdf/10.5923.s.tourism.201402.02.pdf>
- Foucault, Michel (1986). Of Other Spaces. Trans. Jay Miskowiec, *Diacritics*. Vol. 16, no. 1. 22–27.
- Giddens, Anthony (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Goldsworthy, Vesna (1998). *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*. New Haven: Yale University Press.
- Grubačić, Slobodan (2017). Himne lepoti mehanizovanog života (Anthems Celebrating the Beauty of Mechanized Life). In: *Železnica, književnost i film* (D. Bedov, ed.), Višegrad: Andrićev institut. 9–38.
- Hammond, Andrew (2007). *The Debated Lands: British and American Representations of the Balkans*. Cardiff: University of Wales Press.
- Harvey, David (1990). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge: Blackwell.
- Hoskins, William George (1955). *The Making of the English Landscape*. London: Hodder and Stoughton.
- Hvattum, Mari (2011). The man who loved views: C.A. Pihl and the meaning of modern landscape. In: *Routes, Roads and Landscapes* (M. Hvattum, ed.). Ashgate.
- Jacques, David (1995). 'The Rise of Cultural Landscapes'. *International Journal of Heritage Studies*, 1-2: 91-101.
- Jameson, Frederic (1991). *Postmodernism, Or the Cultural Logic of Late Capitalism*. NC: Durham.
- Jestly, Stefan et al. (2016). Introducing Railway Time in the Balkans. Economic effects of railway construction in Southeast Europe and beyond since the early 19th century until present days. *The Balkan Observatory Working Papers* 121, May 2016.1-37. <https://wiiw.ac.at/introducing-railway-time-in-the-balkans-economic-effects-of-railway-construction-in-southeast-europe-and-beyond-since-the-early-19th-century-until-present-days-dlp-3904.pdf> (accessed Jan.15, 2019)
- Jezernik, Božidar (2004). *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travelers*. London: Saqi Books.
- Jezernik, Božidar (2007). Europe and its Other (i.e. The Balkans). *Perifèria revista de recerca i formació en antropologia*. Number 6, June 2007. <https://revistes.uab.cat/periferia/article/...jezernik/170-pdf-es> (accessed Jan.15, 2019)
- Lazarević Radak, Sanja (2014). *Nevidljivi Balkan: prilog istoriji postkolonijalnih geografija*. Pančevo: Mali Nemo.
- Leader-Elliot, Maltby R, Burke H (2004). *Understanding cultural landscapes – Definition*. http://ehlt.flinders.edu.au/humanities/exchange/asri/define_cl.html (accessed Jan.15, 2019)
- Lefèbvre, Henri ([1974] 1991). *The Production of Space*. trans. Donald Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell.
- Lisle, Debbie (2006). *The Global Politics of Contemporary Travel Writing*. Cambridge University Press.

- Mitchell, William John Thomas (1994). *Landscape and Power*. Chicago: Chicago University Press.
- Morka, Agata (2012). Brief Encounters and Lasting Impressions: Contemporary Train Station Architecture. In: *Trains, Culture, and Mobility: Riding the Rails* (B. Fraser, S.D. Spalding, eds.). Lanham: Lexington Books. 171-204.
- Murphy, Dervla (2002). *Through the Embers of Chaos: Balkans Journeys*. London: Eland Publishing.
- Norris, David (1999). *In the Wake of the Balkan Myth: Questions of Identity and Modernity*. St. Martin's Press.
- Pratt, Mary Louise (1992). *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London: Routledge.
- Proust, Marcel (2006). Place-names: the place. In: *Remembrance of Things Past*, Vol. 1. Hertfordshire: Wordsworth Editions.
- Relph, Edward (1976). *Place and Placelessness*. London: Pion.
- Rogač Mijatović, Ljiljana (2018). Od 'prostornog obrta' ka kulturnoj topografiji železnice Balkana (From "Spatial Turn" towards Cultural Topography of the Railway in the Balkans). *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, No. 34, 145-160.
- Russell, Alec (1993). *Prejudice and Plum Brandy: Tales of a Balkan Stringer*. London: Michael Joseph.
- Sauer, Carl (1925). 'The Morphology of Landscape'. In: *University of California Publications in Geography* (1919-1928) (Carl Sauer, ed.), 2,2 (1929), 19-53.
- Schivelbusch, Wolfgang (2014). *The Railway Journey: The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century*. Oakland: University of California Press.
- Soja, Edward (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Cambridge: Blackwell.
- Todorova, Maria (1997). *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.

Љиљана Рogaч Мијатовић

Мапирање железнице на Балкану: културни пејзажи и имагинације

Резиме

Културни пејзажи Балкана обликовани су и мењани на раскрсници културне и симболичке географије и геополитике у дугом временском хоризонту. Узимајући железницу као основу за мапирање ових предела, рад се фокусира на мапирање начина на које су наративи Балкана изграђени у овој интеракцији, и на сложеност њихових тумачења на различитим културним, гео-симболичким и политичким нивоима. У смислу симболичке географије, Балкан је кроз балканистички дискурс био и остаје убачен у дуготрајне бинарне супротности како споља, тако и изнутра. Ове балканске двозначности појављују се у путо-

писној литератури и другим књижевним наративима, као и у оквиру културно и друштвено посредованих тумачења у ширем смислу.

Полазна тачка у истраживању је заснована на ширем схватању појма пејзажа који обухвата материјалне и друштвене праксе заједно са својим симболичким представама, односно пејзажем као текстом. Приступ дискурсу железнице ослања се на њен конститутивни друштвени смисао, и даље, на значај железнице не само као средства модернизације и напретка, већ и као вишеслојне културне метафоре. Железница као слика хаоса и реда, наративи путовања возом, железнички књижевни тропи, носталгични пејзажи пруге и воза, само су неки од различитих симболичких слојева железнице који се испитују. Симболичком културном мапирању Балкана преко просторно временске линије железнице приступа се у циљу стварања мапе културних предела и рута односно као прилог једног културној топографији Балкана.

Кључне речи: културни пејзаж, железница, Балкан, наратив, просторни обрт

Maria Ruseva

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Balkan Routes: Sofia – Athens. Literary interpretations of the 1920s and 1930s¹

The paper will focus on different literary interpretations of the 1920s and 1930s that thematize travelling routes from Sofia, the Bulgarian capital, to Athens, the Greek capital. It explores little known Bulgarian literary texts that give the opportunity to construct a relatively conditioned poetical image of the road to Athens (that follows the methodology and proposed theory of the term “poetics” by the Bulgarian-French historian and philosopher Tzvetan Todorov). The aim of the research is to examine how one Balkan culture (the Bulgarian one) interprets another (the Greek one) through the eyes of the travelling person in the interwar period. In this article I argue that the Balkan route to Athens is construed by Bulgarian authors in two senses: on the one hand, as an enthusiastic experience with the dynamics of the new; and on the other hand, as a desirable escape from the anxiety of the modern world in the silence of antiquity.

Key words: Balkan routes, travelling, interwar literature, Athens, 1920s, 1930s, steamship, airplane

Introduction

With its geographical location Greece has a relatively central place on the Balkans. From historical point of view Greece has “distinct cultural physiognomy” and is also placed as “central for the Balkan cosmos” (Todorova 2009: 44). During the past half century Greece has politically positioned itself as the first Balkan country and Orthodox member that entered the European Union in 1981 with the feel of “a particular responsibility for the stability of the Balkans” (Todorova 2009: 45). However, Greece is not seen as a typical Balkan country; it is also not so widely connected with

¹ The article was written within the *Literature and technology. Inventing modernity in Bulgarian literature* project funded by the National Science Fund of Bulgaria, ДМ 10/1 – 13.12.2016.

the orientalism² despite of its shared borders and historical proximity to the Asian continent and culture. 19th and 20th century Greece is most often seen through the idea of philhellenism, given the retrospective of its ancient past – “the shared solidarity of public opinion in the West during the years of the Greek national uprising [which] affected various domains, from political activism, art and literature to aspects of social and even everyday life, given that it became something of a vogue” (Tolias 2016: 52). Although Bulgaria stands aside from the philhellenism ideas of the West because of historical, political and social reasons, its cultural interest on its southern “neighbour” is kept alive through the centuries. This paper will focus on the Bulgarian viewpoint of the Greek capital from 1920s and 1930s. The image of Athens is preserved in the Bulgarian interwar literature. The cultural significance of the capital is endorsed by the well established Balkan route Sofia – Athens.

Bulgarian-Greek relations – historical and cultural context

The Bulgarian-Greek relations during the modern era are marked by large common history as both countries were part of the Ottoman Empire. Their coexistence with the religiously and ethnically different Ottomans as well as within the Ottoman millet system caused various intergroup tensions. During the Bulgarian National Revival at 19th century an independent Bulgarian Exarchate was promulgated in 1870 as a result of many difficult quarrels, caused by the fact that the Bulgarians were previously subordinated to the Greek Orthodox Church. Additional tensions were caused by the nationalistic tendencies of both peoples and the Greek claims over the Balkan territories as part of their Megali Idea during the 19th century. It was aiming at reviving the Byzantine Empire by establishing a Greek state, which would include the large Greek populations. The Megali Idea created even more animosities, because within the Ottoman Empire the Greeks and the Bulgarians were mixed and shared the same territories. Nevertheless, various diplomatic efforts as well as many political and commercial endeavours originating from both sides tried to establish close, albeit difficult at times, Bulgarian-Greek relations.

As part of these relations there was a steady and noticeable interest to visit the neighbouring country and experience its cultural atmosphere. Between the two World wars Athens is seen by the Bulgarian travellers as a key European cultural area with its historical and ancient Greek heritage. At that time Athens is a modern and developing European city with a population of almost one million. The Greek capital outstands with its specific cultural identity which

² In his book “Orientalism” Edward Said explores the presence of Classical Greece in the Western representations of the Orient (Said 1977).

attracts many international visitors – tourists and explorers, who are fascinated by its multiplicity and the diversity of its ancient architectural monuments. For the Bulgarians Greece is both geographically close but also culturally distant/different. Its ancient history contributes to the space of Greece as a loaded with rich myth-making potential that is linked to European roots and generally to the primacy of humanity.

The Bulgarian interest to the Greek mythology is revived in the inter-war decades – this statement can be proven by the fact that in the Bulgarian artworks the Greek cultural reality becomes a highlighted motif of many described literary travels. The 20th century Athens through the sight of the Bulgarian traveller is depicted as a place of a flourishing intercultural dialogue and as a synthesis of antiquity and modernity. Many of the city's temporal and cultural vibrations are layered and interconnected on its territory. Athens is an area, just like any other urban area, that boils from “spraying forces from which the most unexpected new worlds appear” (Chevalier, Gheerbrant 2000: 260).

In this article I argue that the Balkan route to Athens is construed by Bulgarian authors in two senses: on the one hand, as an enthusiastic experience with the dynamics of the new; and on the other hand, as a desirable escape from the anxiety of the modern world in the silence of antiquity. In the article “Man and machine” (1933) Nikolay Berdyaev points as one of the leading human traits the ability to “contemplate the eternity”. Berdyaev emphasizes the rupture, “the mismatch between the mental organization of man, inherited from past times, and the new, the technical, the mechanical reality” (Berdyaev 1945: 25). According to him, technical civilization destroys the personality: “The technical civilization, by its being, is impersonalistic, [...] *it wants the activity of the person, but it doesn't want him to be a personality*” (Berdyaev 1945: 55, cursive – N. B.). It can be said that the image of ancient and modern Athens in Bulgarian literature context is established as a specific type of magnetic area that helps to protect human personality from the dehumanizing effect of the new technical reality.

Theoretical framework and methodology

The aim of this article is to explore little known Bulgarian literary texts from 1920s and 1930s that give the opportunity to construct a relatively conditioned poetical image of the road to Athens. I will briefly outline the theoretical approach that will be used. It relies on the term “poetics”, proposed as a theory of the structure and functioning of the literary discourse by Tzvetan Todorov. The poetics is both an “abstract” and an “internal” attitude to literature:

Initially there are two attitudes to be distinguished: one sees the literary text itself as a sufficient object of knowledge; the other considers each individual text as the manifestation of an abstract structure. [...] These two options are not, as we shall see, incompatible, we can even say that they achieve a necessary complementarity; nonetheless, depending on whether we emphasize one or the other, we can clearly distinguish between the two tendencies. (Todorov 1997: 3)

The famous Bulgarian-French historian and philosopher Todorov states that each work should be seen as the manifestation of an abstract and general structure, of which it is but one of the possible realizations (Todorov 1997: 7). Todorov proposes that the goal of the analyst is not the description of the particular work and the designation of its meaning, but the establishment of general laws of which this particular text is the product. Moreover, “the object is no longer the particular phenomenon but [...] the law that the phenomenon illustrates” (Todorov 1997: 6). This article will not interpret the artworks solely as an example of a static, complete image of the road – it will examine them in the terms of their potential to model and document how the poetical image of the road to Athens changes in the Bulgarian literary and historical context. Moreover, the analysis focuses on the details in the description of the path in the literary texts, as it aims to identify the uniqueness of the travelling experience, which actually assumes every single journey that is taken.

The journey to Athens – sea and air voyages

In the Bulgarian literature from the 1920s and the 1930s the interest in the Greek capital Athens as a popular tourist destination is illustrated by a number of works of literature, a selection of which will be discussed in this paper.

In 1926 the travel book “An excursion to Constantinople and Athens” („Една екскурзия до Цариград и Атина“) is published by the author Anton Dinev. In 1930 the travel notes “In southern countries” („Изюжните страни“) by Andrey Markovich are issued in three parts – the first of which entitled “From Sofia to Athens” („От София до Атина“). In 1937, in the first issue of “Covenants” („Завети“) magazine, is printed “With “Lot” to Athens” („С „Лот“ до Атина“) from the famous Bulgarian writer Dora Gabe, which includes her travel notes to the Greek capital. In the same year yet another author, Boyan Bolgar, publishes his travel book “Alive or dead Athens, or, We, the People” („Жива и мъртва Атина, или Ние Хората“). A few months later in 1938, the book “Dreams near Acropolis” („Блянове край Акропола“) written by Dimitar Shishmanov is announced. Greece – “oeil du monde habitable” – eye of the habitable world, according to Pierre de Ronsard’s definition

(Ronsard 1623: 713), brings the focus of the Bulgarian tourist, explorer and reader in the conceptual center – the Greek capital Athens – “*imago mundi*” or a generalized image of the world that is capable of embodying the whole cosmic reality (Colina 2002: 214).

The paper will observe the existing traveling routes from Sofia to Athens in the 1920s and 1930s, which were used by Bulgarians to reach and explore the Greek culture. The primary source of our discussion is the Bulgarian interwar literature. The books mentioned above show us what are the available and preferred routes to Athens and by what means the modern man travels to Greece. In the earlier texts from the 1920s by Anton Dinev and Andrey Markovich Bulgarians reach the South after a three-day sea voyage as it was popular to travel by a steamship. The texts from the second half of the 1930s, written by Dora Gabe and Dimitar Shishmanov, offer an alternative, which allowed the traveller to overcome the distance in a few hours by air. Thus the air travel in 1930s became more popular. The texts illustrate that in the interwar period there were two Balkan routes that offered the traveller different types of *road experience*.

The sea voyage in Anton Dinev’s book starts from the Bulgarian city Burgas, then passes through a number of key geographical locations: Bosphorus – Istanbul – The Dardanelles, and finally, reaches the Greek port city Piraeus, also known as the “harbour” of Athens. From Piraeus “with the electric railway for half an hour under bridges and tunnels we arrive in the centre of Athens”³ (Dinev 1926: 20). In Andrey Markovich’s travel notes “From Sofia to Athens” the journey starts from the Bulgarian city Varna, through Anhialo (Pomorie), to Burgas, and after that the route follows the former one mentioned above.

The description of the steamship in the two books differs in the way the ship is understood. In Andrey Markovich’s book the steamship is described as subordinate to the sea: steamship “Bulgaria” is “pleasantly swinging”, it is “slightly sliding through the smooth surface of the calm sea”. On the other hand, Anton Dinev’s book suggests that the steamship rules over the sea: “King Ferdinand” not only “slowly curves”, but also “progresses rapidly”, “pores the waves” and fights with them. Moreover, the steamship “King Ferdinand” gives a sense of security to the passenger: “the stormy sea is very scary at night, but when a person knows that he is in a safe place, the fear is replaced by wonder” (Dinev 1926: 7).

While on the steamship the tourist gazes the horizon and the panorama. The eyes follow the merger of the blue sea and the brighter blue sky, and the twinkling stars in the background. The tourist gaze also notices every landmark

³ The translations from the Bulgarian travelling texts are made by me.

that the steamship passes. In Anton Dinev's book these are, among others, Terapia, Yeniköy, Sarayburnu between Istanbul and Skoutari, the Prince Islands. Moreover, in Andrey Markovich's book the reader is introduced to the Medieval fortress of Rumelihisarı and Haydarpasha on the Asian coast. The tourist eyes carefully follow every detail and change that appears while the steamship is moving. It should be noted that the two books emphasize two different types of tourist behaviour. In Anton Dinev's book the traveller is enthusiastic about the sea: "I am going to the deck and, nailed to one place, I am watching the silent sea" (Dinev 1926: 14). Also, the tourist exclaims: "There is hardly anything better than the sunrise at sea" (Dinev 1926: 8). In Andrey Markovich's book, the explorer focuses on the Bosphorus panorama: "For almost three hours the steamship moves between wonderfully beautiful places that are lushly covered with splendid flora. One simply wonders where to stop his sight." (Markovich 1930: 16). The tourist is delighted furthermore by the equally beautiful view of Galatasaray, Istanbul and Üsküdar on the Asian coast.

These two books about traveling to Athens by sea can be seen as a representation of one common route. However, in each one of them the tourist perceives the exciting role of an explorer in a unique way. The "lightning swell" of the sea and the "pleasant swinging" of the steamship from the texts of the 1920s shifts in the later texts of the 1930s by the impressions of the buzzing electric engine of the "light aluminium bird" flying from the sky.

In Dora Gabe and Dimitar Shishmanov's texts a similar and distinctive tourist route can be noted as well. Travelling to Athens with an airplane named "Lot" in Dora Gabe's text is described with some key geographical topoi – "caught" by the eye of the travelling person through the airplane's window. After departing from Sofia airport the airplane flies over the Bulgarian mountains Vitosha, Rila and Pirin and reaches Thessaloniki airport. After a short break the tourist is back in the air where he sees Mount Athos, Skiathos island and he finally arrives at the main destination – Athens. In Dimitar Shishmanov's "Dreams near Acropolis" the reader gets familiar with a similar route, described in a reverse order, while the tourist flies back from Athens to the Bulgarian capital Sofia. The tourist's eye spots successively the Skiathos island, the peaks of Olympus, Mount Athos, and again after a short break on Thessaloniki's airport the human eye focuses on the peaks of Pirin and Rila mountains before the traveller reaches Sofia airport. The journey to Greece and back to Bulgaria, on the one hand, takes place on a well-established and technically tailored routes. On the other hand, the above-mentioned geographical landmarks are helping the Self to tune up to a different type of cultural perception. Moreover, they sharpen his sensitivity to the "known" and "foreign", the present and past.

Flying on an airplane gives a completely new perspective to the tourist's gaze. When travelling by sea, the human sight is shifting upwards (towards the sky): "We look up, it is yet blue, deep, transparent and infinite sky, which merges with the blue colour of the sea" (Markovich 1930: 35). When travelling on air, the human sight is focusing downwards (towards the ground): "We fly over Struma river, but I do not see it – my eyes are focusing in the royal chain of Pirin mountain" (Gabe 1937: 5). While travelling by steamship the person finds himself in/between the changing landscape and manages to "photograph" the geographic landmarks from a certain but always partial angle, whereas when taking the route Sofia – Athens by airplane, the human eye manages to get the distance that is needed to observe the geographical objects with an approximate completeness.

Changing the perspective also changes the person's understanding of the world. Andrey Markovich's work places an emphasis on the sense of the human insignificance in front of the natural elements: "Something is trembling in your soul when you remember that you stand in the midst of two elements: sea and sky; and how minor, how little we are in this vast sea" (Markovich 1930: 35). In addition, it should be noted that travelling by sea calls for human exhilaration and admiration both to the "big ocean giants" and the "small coast steamers" that meet on the Piraeus port "the flags of marine countries from all over the world" (Markovich 1930: 37). While travelling on air, described in Dora Gabe's text it can be noticed that emotions of enthusiasm and excitement again are transmitted. Unlike the sea voyage the Bulgarian tourist seems to "catch up" and to feel equal with the natural elements when traveling by an airplane: "The white peaks lean on the white clouds. We swim beside them as equals and take part in a solemn air procession" (Gabe 1937: 5).

One travels in order to "multiply the worlds within the Self, to compare their fragile existence" (Stefanov 2000: 153), to enrich and widen the horizons of its sensitive perceptiveness. The Balkan route Sofia – Athens by airplane changes the reflection of time by enlarging the feeling of short-termed human existence in the world as well as the culture timelessness of the places visited: "I had breakfast in Sofia, then lunch in Athens, and by evening I will climb to Acropolis and for a few minutes only I will have travelled two and a half thousand years back in time" (Gabe 1937: 10).

Inside Athens urban area and ancient routes

The image of modern dynamics is continued naturally on Athens territory where the Bulgarian traveller goes on tours by different means of transport, e.g. trams and cars. The image of Greek capital through the Bulgarian tourist's

gaze is a result of many impressions of the Greek buildings and architectural monuments which are seen, and the streets and boulevards which are crossed.

In Bulgarian literary works Athens is defined solidly as a well-planned city with “straight streets, wide asphalted boulevards, with marble curbs” (Markovich 1930: 41). Moreover, it has “beautiful buildings, [...] clean and smooth as mirror streets” (Dinev 1926: 27). According to Boyan Bolgar’s work “Alive or dead Athens”, “the current Athenian street with the tram of its trams and buses, with its distinctive breath of petrol and tar, with its asphalt and advertisements in light, with its innumerable crowd, it acquires the taste of a big city” (Bolgar 1937: 113). The notion of the “big city” connects organically in the perception of the Bulgarian tourist with the turbines and the Diesel engines, which take away the person’s tranquillity. They provoke the narrator to say that “we and our “aerodynamic mechanics” behave like savages in front of the ancient [Greek] statues that teach us to feel that peacefulness that is actually the humanity itself” (Bolgar 1937: 73). The numerous Greek monuments and buildings, which preserve the wisdom and experience of the ancient person, distinguish the Greek capital from the universal image of the technical city, that is immanent to the “mechanized society” (N. Berdyaev). They lead to the natural build-up of balance and harmony between the old ancient and the new modern. Thus, on the Athens territory the travelling person gets the opportunity to blend in with the crowd of the big city as well as to find solitude within the magnificence of the ancient temples.

The tourist route, represented in the Bulgarian interwar literature, follows the main sights from the modern and ancient architecture of Athens. The tour starts from the central square of the city and passes through the National Library of Greece, The Academy of Athens, and the National Archaeological Museum of Athens – buildings which imitate the ancient Greek style. Then the tourist reaches the true “attractive force of Athens” – according to Andrey Markovich’s work – not the modern appearance of the city but “the remainings of ancient Athens” that are gathered around the hill of the Acropolis (Markovich 1930: 51). The majestic Acropolis of Athens when illuminated by the setting sun “shines like some brilliants of a tiara, placed over the beautiful head of Athens” (Markovich 1930: 66). The course of this reflection is continued in Boyan Bolgar’s work where he concludes that “the fate” of modern Greece is that the country’s present would be diminished and everyone will be staring at the country’s past (Bolgar 1937: 117).

In the book “Dreams near Acropolis” by Dimitar Shishmanov the outlined division through the tourist’s gaze between modern and ancient Athens, that is clearly stated in Andrey Markovich and Boyan Bolgar’s works, loses its relevance. In “Dreams near Acropolis” there is no conflict between the old/ancient and the new/modern and they both merge in the overall/general picture

of the city: “There were a few people in the garden near the tavern. They were sat near the wobbly tables [...] all of them were silently watching the silver silhouette of the Parthenon, which seemed to be sculpted not from marble, but from some other – unknown and breezy – precious material” (Shishmanov 2009: 87). When presenting the modern life of Athens in “Dreams near Acropolis”, Yordan Badev notes in a review about the book that “the antiquity is not just some dead décor, it is constantly projected in the souls of the people described in one way or another” (Badev 1938: 8). The book “Dreams near Acropolis” concentrates on the ancient which embeds perfectly in the architecture of the present urban area of the city as an expression of the continuity between the past, present and future.

The image of the Acropolis, positioned in the title “Dreams near Acropolis” by Dimitar Shishmanov, is a central topos of the Greek culture. The book represents in details the corpus of the buildings and monuments, in which is sealed with two-thousand-year history. Through the eyes of the Bulgarian travellers, the Acropolis is the guardian of history, an artifact that retains memories of the past. The focus on the ancient poses the questions of the beauty, the nature and the divinity. In the “Living and dead Athens” the Acropolis is the place where “pure contemplation and logical construction should harmonise with each other” (Bolgar 1937: 140). On Boyan Bolgar’s “Alive or dead Athens” book, viewing the Parthenon – main monument of the Acropolis, evokes a sense of completeness, spiritual ease and wholeness. The Parthenon and its “singing geometry” come in line with the city’s perspective, giving it a general perception of stability and “extra-terrestrial balance”. In front of the Parthenon’s nobleness, the traveller feels both humble and winged, while recognising in the view the distinguishing characteristics of the Greek genius – “combined with measure, true to nature, in harmony with its essence” (Bolgar 1937: 133). The Acropolis and the Parthenon in Athens, as an artistic realization, are an expression of the high achievements of ancient Greek architectural, sculptural and creative thought. Their contemplation engages the Bulgarian traveller not only with the understanding of beauty of mathematical accuracy and architectural symmetry; but also towards the conception of human moderation and calmness.

Conclusion

In conclusion it should be noted that the poetics of the road to Athens is connected to the laws of modernity and the technical changes and improvements through the interwar decades. The Bulgarian literature from the 1920s and the 1930s, dedicated to the Balkan route Sofia – Athens, allows us to get a detailed picture of the tourist’s journey to the Greek capital. Travelling on a

steamship to Greece is seen as a well-established and safe travel method. On the other hand, travelling by air is presented as a relatively new and enjoyable experience that captures the imagination of the travelers and inspires their writings. Regardless of how these travelers reached their destination, once they are in Athens their attention is grasped by the same topoi. The literary image of the Greek capital preserves its main connection to the Hellenic past and the tourist's itineraries follow the ancient roads that correspond with the Bulgarian interest in the antiquity – its monuments and specific atmosphere. The presented books contain both factual details about the city's architecture and its streets and buildings as well as the spontaneous stories and impressions of the Bulgarians, in which prevails the charm of the ancient culture of the city.

References

- Badev, I. (1938). Blyanove kray Akropola: Mezhdumramornite ostanki na starogratskata kultura: Ot Dimitar Shishmanov. In: *Zora*, XIX, № 5590, 13 fevr. 1938, 8.
- Berdyayev, N. (1945). Chovekatimashinata. In: *Slavyanskamisa*, №2, 11-30.
- Bolgar, B. (1937). *Zhiva i martva Atina ili Nie Horata*. Sofiya: Dobromir Chilingirov.
- Chevalier, Zh. and A. Gheerbrant. (2000). *Rechnik na simbolite*. T. 2. Sofiya: Petrikov.
- Colina, V. (2002). Prostranstva: fizicheski i virtualni. Prev. Neva Micheva. In: *Kritika i humanizam*, №14, 209-223.
- Dinev, A. (1926). *Edna ekskurziya do Tsarigrad i Atina*. Sofiya: N. i D. Popovi, Kuzmanov i sie.
- Said, E. (1977). *Orientalism*. London: Penguin.
- Gabe, D. (1937). S „Lot“ do Atina. In: *Zaveti*, №1, 5-10.
- Markovich, A. (1930). *Iz yuzhnite strani: Patni belezhki. Kniga 1: Ot Sofiya do Atina*. Sofiya: Hemus.
- Ronsard, P. (1623). *Les oeuvres de Pierre de Ronsard Volume 1*. Paris: Nicolas Buon.
- Shishmanov, D. (2009). *Blyanovekray Akropola*. Sofiya: Balgarski pisatel.
- Stefanov, V. (2000). Patuvashiyatchovek. In: *Uchastta Vavilon*, Sofiya: Anubis, 150-156.
- Todorov, Tz. (1997). *Introduction to Poetics*. Translation from the French by Richard Howard. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Todorova, M. (2009). *Imagining the Balkans*. Oxford University Press.
- Tolias, G. (2016). The resilience of Philhellenism. In: *The Historical Review/La Revue Historique*, vol. 13, 51-70.

**Balkanske rute: Sofija–Atina.
Književne interpretacije 20-ih i 30-ih godina 20. veka**

Rezime

Fokus rada usmeren je ka različitim književnim interpretacijama 20-ih i 30-ih godina 20. veka čija su tema rute putovanja od Sofije, glavnog grada Bugarske, do Atine, glavnog grada Grčke. Cilj istraživanja je ispitati kako jedna balkanska kultura (bugarska) tumači drugu (grčku) kroz perspektivu putnika u međuratnom periodu. Bugari Atinu poznaju kao kulturni topos, pa samim tim i putopisna književnost potvrđuje njen značaj za Balkan. U književnim delima postoje dve vrste putovanja: tokom 20-ih godina 20. veka bilo je popularno putovanje parobrodom, dok je 30-ih godina 20. veka putovanje avionom postalo intrigantnije. Bugari percipiraju Atinu kao moderan evropski grad u razvoju sa skoro milion stanovnika i višestrukim međunarodnim grupama posetilaca. Glavni grad Grčke, sa svojim karakterističnim kulturnim identitetom, predstavlja atraktivan centar za strance – turiste i istraživače koji su fascinirani njenom raznovrsnošću i diverzitetom drevnih arhitektonskih spomenika. Atina je prikazana kao mesto procvata međunarodnog dijaloga i kao sinteza drevnog i modernog.

Ključne reči: balkanske rute, putovanje, međuratna književnost, Atina, 20-e godine 20. veka, 30-e godine 20. veka, parobrod, avion

Nexhip Mërkuri

Universiteti “Ismail Qemali”, Vlorë

Patronia shqiptare në evoluimet ballkanike dhe europiane

Autori pasqyron evoluimin e patronimisë. Zhvillimet, pritjet e patronimisë jepen pas materialit të mbledhur në arkivat e mundshme nga ekspeditat e realizuar në disa rajone.

Ka hulumtuar si një dukuri gjuhësore ballkanike edhe për Ilirinë, Arbërinë, gjuhën shqipe.

Gjatë Mesjetës identifikimi i shqiptarëve bëhet nëpërmjet një emri vetjak, patronimit që mund të jetë i babait ose i gjyshit, duke shtuar dhe vendlindjen edhe emrin e fshatit apo të krahinës për të treguar prejardhjen. Mësohet më tepër tek hulumtimi i evoluimit të patronimisë në 100 vjetët e fundit. Krahasohet gjendja e trashëguar nga sundimi turk dhe jepen prirjet që kultivoi Komisia Letrare e Shkodrës (1 shtator 1916), e cila ishte bashkëpunim me gjuhëtarë të universiteteve europiane. Kërkimet i autorit janë pjesë e studimit të gjerë në fushën e onomastikës.

Fjalët kyç: patronimi, Arbëri, komisi letrare, prirje, ekspeditë, arkiva, identifikim i shqiptarëve.

Kërkimet në fushën e onomastikes nga gjuhëtarë me përvojë kanë sjellë për brezat variante të mundshme të formimit të emrit të familjes dhe shkrimit me kujdes. Këto hulumtime në shekuj për karakterin marrëveshjesor krahinor, kombëtar, ballkanas, apo dukuri globale për emrin e familjes vijojnë edhe sot. Arsyet etnopsikologjike, koha e gjatë e politikës gjuhësore më shumë se një shekull shoqërohen edhe me ndryshime të tjera që paraqesin patronimet e vjetra, evoluimi, tek ato emra familjesh që kemi në përdorim.

Fillimi i hershëm si veçim i patronimisë që edhe gjuhëtarët modistë të Mesjetës i ruajtën të paprekura të gjitha hollësitë e *Gramatikës së Latinishtes* së Prishiamit dhe Donatit si pasqyrim i saktë i strukturës së realitetit dhe aftësive të mendjes së njeriut si p.sh.: ndarja e emrave të përveçëm në praenomina “përemra’ dhe cognomina”mbiemra’ dhe agnomina ”nofka’;

të gjitha këto kategori të lidhura ngushtësisht me onomastikën e latinishtes (Robins 2007:129).

Po fqinjët e latinëve, karakterin marrëveshjesor të patronimit shqiptar si ka evoluar në hapësirën ballkanike dhe atë europiane?

Mëshohet hulumtimi si një dukuri gjuhësore ballkanike edhe për Ilirinë, Arbërinë, gjuhën shqipe. Evolucioni i patronimeve ka ardhur duke u plotësuar, pavarësisht politikave gjuhësore. Zhvillimet, pritjet e patronimisë jepen pas materialit të mbledhur në arkivat e mundshme nga ekspeditat e realizuar në disa rajone. Mëshohet edhe te karakteri marrëveshjesor krahinor për zgjedhjen e kompleksit gjuhësor, pra si funksion evolues emër familje në Toskërishten Veriore e më gjerë. Çfarë ka renditur si prirje tek emrat e familjeve procesi i evoluimit?

1. Politikat gjuhësore dhe emri i familjes

Periudha e Mesjetës tregon për thyerje të sistemit dhe emrave të familjeve me pushtimin osman të vendit. Pushtuesi aziatik, bashkë me fenë solli edhe antroponiminë, patroniminë islame si pjesë e politikës së tij gjuhësore. Kjo politikë gjuhësore nisi të zëvendësojë emrat e arbërve, të shqiptarëve që deri në këtë kohë kishin qenë vetëm të krishterë.

Gjatë Mesjetës identifikimi i shqiptarëve bëhet nëpërmjet një emri vetjak, patronimit që mund të jetë i babait ose i gjyshit, duke shtuar dhe vendlindjen edhe emrin e fshatit apo të krahinës për të treguar prejardhjen.

Përpjekja e parë serioze për të analizuar edhe emrat e familjes është ajo e Milan Shufflait në veprën e tij *“Historia e Shqipërisë së Veriut”*. Aty Shufflai sheh bashkëjetesën e dy emrave të shqiptarët: të emrit të krishterë dhe të emrit të vendbanimit, i cili shpesh është edhe emri i fisit. Ai përcakton një lidhje të pandërprerë midis emrave shqiptarë dhe lashtësisë ilire, megjithëse është i mendimit se parimi i emrave indoevropianë sipas të cilit janë formuar fjalët e përbëra një parim që mund të vërehet te ilirët duhet të jetë humbur edhe te shqiptarët ashtu si edhe tek malësorët e tjerë arianë (frigasit, armenët).

Shufflai ka dhënë edhe klasifikim e parë të përmbledhur të emrave mesjetarë shqiptarë që kanë prejardhjen e tyre nga ofiqet e nga profesionet. Nga kjo analizë Shufflai arrin në përfundimin se shqiptarët kishin arritur në Mesjetë një shkallë qytetërimi të lartë (Kostallari 2017:181).

Hulumtuam si dokument librin e historianit përmetar Stiljan Adhami *“Përmeti dhe përmetarët në faqet e historisë nga lashtësia deri 1939”* (Adhami 2001:1-829). Autori i librit nëpërmjet një pune voluminoze hulumtuese mbi dokumentet arkivore autentike ka shfrytëzuar një bibliografi të gjerë (për të mos thënë pothuajse gjithçka më thelbësore të shkruar aty – këtu për Përmetin dhe përmetarët) shtypin, para dhe pas Çlirimit si edhe dokumente të vjela për

vite më radhë, një sërë kujtimesh e tregimesh gojore, përmetarë të moshuar, veprimtarë apo dëshmitarë okularë e njohës të ngjarjeve e figurave të shquara si edhe udhëpërshkrimet e të huajve të shekujve XVII-XX.

Në këto dokumente historike shkoqitet se procesi i stabilizimit të emrit, emrit të familjes edhe në trevën e Përmetit, i cili ka qenë i gjatë. Faktorët që kanë ndikuar janë po ata që kanë përcaktuar për gjithë emrat dhe emrave të familjeve shqiptare.

Duke paraqitur në kapitullin “*Gjurmë në lashtësi*” me nënndarjet: lashtësi prehistorike në *Dedejan, Parauejtë* – banorët e lashtë të luginës së sipërme të Vjosës, qyteza e lashtë e Limarit, kalaja e Këlcyrës ose e Trebeshinës, qyteza e Kuqarit, kultura materiale e varrezave në Piskovë-Rapçkë, Grabovë, Guri i Qytetit, legjendë në histori, kalaja e Bolëngës, Tri kala në zona periferike, qendra dhe gjurmë të tjera të hershme, mosha e qyteteve Përmet-Këlcyrë (f.15-59). Përmendet mbreti *Oroidi* i fisit ilir të Parauejve, *Pirro, Efialti*-bari tradhtar, *Gjergji* – themelues i qytetit, vajza -*Distra, Premti* etj. Paraqitet një dukuri gjuhësore ballkanike edhe për Ilirinë duke paraqitur vetëm një emër si: *Aleksandër, Hektor, Platon* etj.

Në kreun “*Aspekte nga historia mesjetare*” tek nënndarjet: kryengritje kundër sundimtarëve bizantinë, *regjistrimet e para osmane*, burime historike me vlerë, tipare të feudalizmit turko-osman.

Gjenden në këto faqe, mënyrë identifikimi nëpërmjet emrit të parë të prirë nga një titull a gradë: *Haxhi Mihal Daliani, Sinan bej Frashëri, Hasan bej Këlcyra, Mehmet Pashë Frashëlliu, Qedik Ahmet Pasha (komandant sipas Çelebiut) Mirahor Iljaz beu, Husen Pasha, Murat Osman Beu nga Kurtesi* etj.

Titujt dhe gradat e marra në administratë u përkasin nëpunësve të ndryshëm, të cilat gjejnë një përdorim të gjerë në fillim bashkëngjitur pas emrave.

Po në këto dokumente të nxjerra nga arkivat e kohës shfaqet edhe formula dominuese trigjymtyrëshe, gjymtyra e tretë siç ka përzgjedhur T. Osmani, që shënojnë origjinën e vendbanimit, i cili është emër: fshati, qyteti ose një territor më i gjerë: *Izgarasi, Mbrezhani, Frashëri, Postenasi, Delvinasi, Përmetasi* etj. Sipas gjuhëtarit Ç. Bidollari patronimet e këtij tipi në terminologjinë e fushës quhen *patronizime toponimesh*, por nuk përbëjnë për një rreth atë përqindje në të dhënat e J. Shpuzës (Shpuza 1998: 74): *Vaso Vangjel Dama, Shahin Kaso Frashëri, Ilo Mikle Qafëzezi, Dhimitër Jani Gjika, Kacanikli Mehmet Pasha, Anastas Kostandin Frashëri, Mihal Plumbi Përmetasi, Kostandinin Hanxhopollit Izgarasi, Harallamb Pulëshitësi Delvinasi, Janço Kosta Ogrenasi, Joan Vretua Postenanasi, Thoma Sotir Mbrezhani, Zejnel Qamil Frashëri, Mina Pano Frashëri* etj.

Në këtë periudhë gjallojnë dy tipa emrash familjeje, emri i dytë vetjak ose vendi i origjinës “Identifikimi i shqiptarëve bëhet nëpërmjet një emri vetjak që mund të jetë i babait ose i gjyshit, ndërsa jashtë vendlindjes edhe emri i fshatit për të treguar prejardhjen” (Franz 1922:4).

Në fillim të procesit të islamizimit zënë e shfaqen si emra të parë vetjak, emra të fesë islame dhe më vonë si patronime emrat e parë myslimanë siç shkruan M.Tërnavë: “...në vend të patronimeve të krishtera për ta shpejtuar procesin e islamizimit dhe për t’i fiksuar rezultatet e këtij procesi në dokumente” (Tërnavë 1978:591).

Dukuri të rralla fillojnë të duken edhe toponime në rol patronimi që ende nuk kanë marrë trajtën që kanë sot (emërorja e shquar), por dalin edhe në trajtën e gjinore, ose të shoqëruar edhe parafjala nga: *Vasili i Vangjelit Delvinasi, Mehmet Naibi i Përmetit, Murat Osman beu nga Kurtesi*.

Pas shekullit XV në periudhën e fillimit të Rilindjes përmenden në dokumente me emër e emër familje, por ndihet edhe e pavetëmjaftueshme kjo formulë, e cila kishte traditë nga principatat e Arbrit. Shtohen në këtë formulë edhe disa karakterizime përshkruese: *Thano Liçi i lagjes Bregas së Buhalit, Konstandin Ekonom Çelehuri –mirëbërës botimesh, Zoto Pano Duro – mirëbërës, ngriti shkolla, Nasibiu, ose Tahir Dede – studiues në Iran etj*. Në periudhën e mëvonshme ndajshimet mënjanohe në rrjedhë të shekujve.

Shfaqet në Rilindje prirja si emër familje, origjina, pra sistemi nuk është stabilizuar hasen të gjitha mundësitë e identifikimit që nga ai i ploti edhe me elemente shtesë të tipit përshkrues me tituj e ofiqe para emrit ose pas tij.: *Kurt Ahmeti, Dalip Përmeti, Kristo Kanua, Ali Hani, Mehmet Këlcyra, Zoto Loli, Ilia Kristo, Refat Frashëri, Sali Bej, Jani Papa, Zafir Joanidhi, Apostol Arsaqi, Teki Selenica, Josif Surropulli, Çulli Përmeti, Kuli Kasapi, Xhoxhi Xhoga, Hajerdin Hoxha, Lufti Topojani, Hysen Trebeshina, Qirjaq Trepozishti, Lami Buhali, Barjam Borocka, Llukan Peshtani, Ali Tremishti, Mina Trepozishti, Dhimitër Kacimbra, Koço Tasi, Leonidha Frashëri, Stavro Vinjau, Jahja Efendi, Nesim Përmeti*.

Më larg kemi shkruar se trashëgohe dukuri të rralla e fillojnë të duken edhe toponime në rol patronimi që ende nuk kanë marrë trajtën që kanë sot (emërorja e shquar), por dalin edhe në trajtën e gjinore: *Baba Kamberi i Sukës* ose titujt dhe gradat e marra në administratë u përkasin nëpunësve të ndryshëm, të cilat gjejnë në fillim bashkëngjitur pas emrave e duke u formësuar me tri gjymtyrë: *Xhelal Bej Këlcyra, Islam Bej Këlcyra, Llukan Hotova Papavrami, Stefan Theodor Pellazgu etj*. Emërtimet e profesioneve janë ende si në Mesjetë për shkak të zhvillimit të vendit, u prapavihen emrave të parë: *Cac Tavanxhiu, Kovi Dhoga, Paskal Trëndafili, Olga Plumbi, Sotir Ura (ndërtuesi i urës së Dragotit), Stavri Opingari, Vasillaq Spiceri, Arif Tamburi, Xhevdet Kofina etj*.

Duke u përdorur edhe për pasardhësit e tyre janë bërë patronime që shënojnë profesione. Disa shërbejnë edhe si patronime dëshmi e kohës, e zhvillimit e marrëdhënieve të vendit: *Janaq Dollarja etj.*

Këto variante u zhvilluan më tej, gati me zhvillimet e patronimisë europiane, dhe politikën gjuhësore tek vendimi i Komisionit Letrare, i cili fiton vlerën e vërtetë shekullore në pikën 2 ku është përcaktuar si lloji më masiv i emrave të familjes të shqiptarëve duke rekomanduar si gjedhe për formim të emrave të familjes dhe shkrimin e tyre për ato familje që s'i kanë ende: "Atyne që nuk kanë emën familjeje të posaçëm, mund t'u trajtohet emni i familjes prej rrajave të syper shenjueme ose edhe tue i shtuem emnit të gjyshit shtimin prapashtesën *-aj ose -ej*, *toskërishte -anj ose -enj*, me të cilën trajtohen mbiemrta e fiseve shqiptare." Vendim shkencor qendërzues, i cili do të sillte prirjet për të dy dialektet dhe të lehtësonte më tej zbatimin e parimit historik-tradicional.

Drejtskrimi për emrat dhe emrat e familjeve ka qenë i vështirë për t'u shtjelluar gjerë për shumë arsye. Shumica e këtyre formanteve janë ndajshtesa të shqipes, por nuk mungojnë edhe ndajshtesa të huaja. Ndër parashtesat e shqipes që hasen në emrat e familjeve të fshatrave në fjalë janë: *-aj*, *-açi*, *-al*, *(i)*, *-an(i)*, *-ar(i)*, *-çe*, *-ko*, *-uc(i)*, *-ul(i)*, *-osh(i)*, *-ush(i)*, kurse të huaja janë prapashtesat greke: *adhi, ella, opulli*, kurse turke *-llari*, *-çi*, *-xhi* dhe romano *-ino*, shkruan ndër tjerat prof. R. Memushaj kur analizon formimin e patronimeve të Himarës (Memushaj, 2004:304). Disa nga këto formate i gjejmë të pasqyruara edhe në antroponimet dhe patronimet e Përmetit si e folme e Toskërishtes Veriore: *Popolak, Kolaq Çapoku, Qerok, Zemaj, Koloç, Kuruc, Uzumaj, Korrollarë, Humbollarë, Voglushi, Oshafexhiu/inj, Zhulati, Zihallari, Xhillari etj.*

Arsye tjetër që e vështirëson më tej shkrimin e saktë është e folura dialektore e krahinës. Nga gjuhëtarë të tjerë është vlerësuar si një dukuri tjetër tipike për toskërishten prapavendosja e *pjesëzës pasthirrmore* apo ndajshtesës *-o*, tek emrat e familjes që është shumë e përhapur edhe në emrat e përveçëm si: *Petro, Marko...* Mungon kjo dukuri në gegërishte. Prapavendosja e ndajshtesës është një dukuri relativisht e vjetër e toskërishtes, pra kemi të bëjmë një dukuri të ngulitur në këto treva shekuj më parë (Memushaj 2004:313).

Prapashtesa *-aj* si prirje e re, formim pas vendimeve të Komisionit të Shkodrës nuk është aq prodhuese sa në pjesën tjetër të Labërisë. Mund të jetë vëzhgim i domosdoshëm shembujt e sjellë nga gjuhëtari R. Memushaj: familja ardhëse *Lekaj*, merrte prapashtesën *-aj* për të dalluar nga vendasit me të njëjtin emër familje dhe shkruhet me *-aj*. Ky vëzhgim është një mënyrë për të përcaktuar moshën e kësaj prapashtese tek emrat e familjeve dhe vendimet e drejta të gjuhëtarëve të Komisionit të Shkodrës një shekull më parë.

Mbledhja e materialit u shtri në periudhën 1994-2000. Nga krahasimi, vërejtën në hollësi, ndoshta mund të ishte në pasaporta për të punuar jashtë dukuria e përmendur nga gjuhëtari, i cili emërton riinterpretim të patronimeve: “Kohët e fundit në Himarë sidomos në fshatrat greqishtfolëse të saj nën ndikimin e faktorëve ekonomikë e politikë po vërehet prirja për rinteprimitin e patronimeve duke synuar modernizimin dhe në disa raste tëhuajzëzimin e tyre. P.sh.: në vend të partonimit tradicional Nerënxi, në regjistrin e zgjedhjeve: *Neraxhi, Nerexini, Neraxi... Mila dhe Milios, Çakalli>Çakali* etj. Disa paronima u është ndërruar forma duke përfunduar greke si: *Haxhanis, Duonisis Tiandafillu*” (Memushaj 2004:313).

Për Toskërishten Veriore si më afër të folmeve të tjera dhe mjaft të formuara mëshon dhe është më afër argumentit dhe pohimit që prof. Ferit Duka kur shqyrton dokumentet të Mesjetës për antroponiminë e Dropullit ka konstatuar disa tipare:

Së pari mbizotërimi i dukshëm i emrave të hapësirës shqiptare si: *Mara, Kolë ..* që hasen rëndom si emra ose si mbiemra, emra familjesh.

Së dyti, prania e variantit shqiptar i antroponimisë ortodokse në pjesën tjetër të emërtesës së popullsisë, të cilat paraqiten të ngjashme me ato të partonimisë shqiptaro- katolike të Shqipërisë Qendrore dhe Veriore.

Asgjëkundi nëpër faqet e defterit që po shqyrtojmë nuk shihen gjurmë të pranisë së ndikimit të antroponimisë greke karakteristikë dalluese e së cilës është fakti se mbarojnë përgjithësisht me “s” *Panajotis*” (Duka 2009:297).

Foneticinët duke folur për drejtshqiptimi apo për parimin historik-traditional kanë lënë të hapur dhe pa trajtuar me rregulla përcaktuese mënyrën e shqiptimit dhe shkrimit të emrave të familjeve kristalizuar më tej mënyrën e shqiptimit dhe shkrimit për dokumentacionin e domosdoshëm për çdo familje.

Pra, gjatë shekujve evolucioni i patronimeve ka ardhur duke u plotësuar, pavarësisht politikave gjuhësore. Erdhi duke u plotësuar me tipa të ndryshëm dominuesish deri sa në gjysmën e parë të shekullit të 17-të, siç nënvizon gjuhëtari Ç. Bidollari, ravijëzohet pamje e plotë me gjithë tipat që vijnë duke u stabilizuar pandërprerë. Po ky autor thekson se ka një lëvizje përbrenda sistemit, me zhvendosje raportesh, derisa sistemi mbyllet me krijimin e administratës së parë të shtetit shqiptar dhe sidomos me regjistrimin e parë të popullsisë në shtetin e ri shqiptar (1923), regjistrim që përsëritet gati çdo 10 vjet deri në vitin 1945.

Është shkruar se duke kaluar në gojën e dhjetëra e dhjetëra brezave emrat vetjakë dhe emrat e familjeve doemos që pësojnë ndryshime tingullore nën veprimin e rregullave fonetike të gjuhës së cilës i përkasin dhe faktorëve jashtëgjuhësorë. Emrat me moshë tepër të vjetër bartin me vete pasojat e

rregullave fonetike që kanë vepruar mbi ta në epoka të ndryshme të jetës së tyre. Kështu që studimi i ndryshimeve tingullore bën të mundur të zbulohen rregullat që i kanë shkaktuar dhe bëhet një kronologjizim i këtyre rregullave, i cili nga ana e vet merr vlerë në përcaktimin e moshës së këtyre njësive (Bidollari 2010:37).

Shqiptimi luhartet, për pasojë dhe shkrimi, megjithëse i gjejmë të shkruar në dokumente të vjetra siç ka shkruar gjuhëtari R. Memushaj për një grup të veçantë emrat e familjeve të formuar nga emra personash historikë të botës iliro-arbëreshe. Këtu hyjnë emrat: *Leka, Piro, Qezar* dhe *Kommen* nga të cilët këtë dy të fundit dalin vetëm në regjistrin turk të vitit 1583, gjë që flet për vijimësi të pandërprerë në gojën e banorëve të krahinës. Ndonëse të paktë në numër këta emra familjesh marrin një rëndësi të veçantë për të gjykuar për karakterin etnik të banorëve të këtyre fshatrave. Një vend të veçantë zënë edhe emrat e tjerë të vjetër, si: *Lika, Deda, Marta, Zoto, Premti, Pali*, të cilët vijnë nga botë e ilire-pagane dhe kristiane e hershme. Shumica e këtyre emrave jetojnë si antroponime e patronime edhe sot në krahinën e Himarës dhe në të gjitha nënzonat e dy bashkive *Këlcyrë dhe Përmet* (Bidollari 2010:299).

Ka gjuhëtarë që si kriter tjetër marrin për origjinën dhe vjetërsinë e antroponimeve duke kundruar si patronime të thjeshta pa u formësuar me ndonjë ndajshtesë, por duke u paraqitur në trajtën e tyre përfaqësuese të rasës emërore njëjës.

Është përcaktim i gjetur nga gjuhëtarët që kanë hulumtuar në këtë fushë. Edhe në kërkimet tona na bie në sy mbizotërimi i gjedhes më të përgjithshme të formësimit të antroponimit gjatë procesit të patronizimit, trajta e emërores.

Grupi i emrave të familjes me formantet *-u, -a, -o...* ndihen si “trajta njëjësi të shquara” dhe në këtë mënyrë shkojnë së bashku me ato me formantin *-i* me rregullën e shquarjes së emrave, pra, u nënshtrohet një rregulle shquarje “dialektore”, prirje gjuhësore për të gjitha krahinat. Kemi të bëjmë me një dukuri dialektore që ka vepruar tek këta emra të familjes edhe pas veprimeve disa dukurive të ndryshme fonetike, pas shkurtimit të tyre, duke përjashtuar trajtën e plotë të emrit: *Muça(T), Muka(L), Kola(O), Sula(ZH), Pipa(P), Alia(M), Salia(S), Popa(Ç), Hysa(R), Zhaka(B), Bulka(L), Naska(B), Hila(S), Ceka(M), Dafa(M), Cama(M), Ceka(M)*;

Përdoren dhe shkruhen drejt në trajtën grupi i patronimeve me *-u*: *Hysniu(O), Kuçuku(K), Saliu(G), Turabiu(P), Gaziu, Meshahu(B), Sadiku(SH), Alliu(B), Anxhaku(V), Taullahu(M), Tuku(F), Odoku(P)*. Këto formësime do të rimerren më hollësisht.

2. Karakteri marrëveshjesor krahinor për zgjedhjen e kompleksit gjuhësor, emër familje në Toskërishten Veriore e më gjerë

Funksionimin evolues identifikues e hulumtuam edhe në rrethin e Përmetit, dukuri e përfaqësohet me të gjithë shqiptarët. Rrethi i Përmetit apo dy bashkitë që janë sot Përmeti dhe Këlcyra janë pjesë e Toskërishtes Veriore. Pyetjet e drejtuara për trashëgimin e emrit të familjes në 100 fshatra të rrethit apo të dy bashkive të sotme rezultojnë se trashëgohej nga gjyshi në 90% të fshatrave. Të gjithë i përgjigjeshin pyetjes për problemet që mbarte me vete emri i familjes se si duhet shkruar ky emër familje në tërësi. Zakonisht është ndaluar vetëm tek fillimi më shkronjë të madhe. Ky kujdes nga shkruarit është realizuar mirë, por paraqet probleme me dokumentacionin që zotëron individin në kohë të ndryshme. Para 100 vjetësh në shekullin e kaluar megjithëse ishin vite lufte Komisia Letrare e Shkodrës u erdhi në ndihmë për të zvogëluar shqetësimet e shkrimet të emrave të familjes.

Është shkruar nga disa hulumtues të onomastikës se përdoret termi i saktë *emër familje* dhe është bërë disa vjet para botimit të “Les noms de personnes-origine et evolution” të autorit frëng A. Dauzat në vitin 1925 dhe shumë vjet para botimit të veprës tjetër të njëjtit autor që trajton në mënyrë të posaçme e të gjithanshme këtë tematikë: “Lesnoms de famille de France”, Paris 1945. Ky autor referencohet dhe ka qenë pikërisht ai që ka dhënë kategoritë e emrave të familjes sipas prejardhjes dhe nënndarje të tjera.

Nga shqyrtim i patronimeve prej antroponimie të qindëshesh së parë do të dilnim në këtë përfundim, siç shkruan gjuhëtari Ç. Bidollari vetëm tre nga 58 patronime janë formësuar me – *aj*, që tashmë është pranuar si ndajshesë e specializuar për formim patronimesh. Kështu e karakterizojnë këtë ndajshesë (prapashtesë) edhe A. Xhuvani – E. Çabej në studimin e tyre për prapashtesat e gjuhës shqipe duke ia përcaktuar funksionet në: 1. formim patronimikash, domethënë emra fisesh a çetash (Gjinaj...Gjin) dhe 2. formim emra visesh a krahinash të Jugut a Veriut të dalë nga patronimikat, *Çorraj* (Xhuvani 1960: 196-197).

Kemi hulumtuar për etnonimet se 98 lagje që mbarojnë me *-aj*, kemi një shtrirje të kësaj prapashtese tek 30 % e cila ka prirje të gjerë për t’u shtrirë dhe tek emrat e familjeve me 10 %.

Midis trajtave të shkurtra të patronomizuara tashmë dallohen dy tipa:

1. Emra me trajta të shkurtruara që si të tillë kanë funksionuar edhe në vend të trajtave të plota siç shkruan gjuhëtari Ç. Bidollari: *Nikë nga Nikoll* (Bidollari 2010:37)... plus një prapashtesë. *Niçka(M), Lamçe(T), Aliçka(F), Malushi(ZH), Palosh(V), Pelushi(P), Bakushi(B), Tanuçi(T)*.

2. Kategoria e dytë e emrave të këtij tipi ka funksionuar në rolin e trajtave të shkurtuara pastaj janë shndërruar në patronime: *Kaso(V)*, *Fejzo(S)*, *Aliko(ZH)*, *Hodo(R)*, *Lato(R)*, *Sheme(R)*, *Kule(P)*, *Xhako(B)*, *Bedo(B)*, *Goni(PG)*, *Sula(K)*, *Tice(T)*, *Ceno(K)*,

Duro(V), *Kaso(V)*, *Hodo(R)*, *Arka(R)*, *Kola(O)*, etj.

Formësohen *-a*, ndihen si “trajta njësi të shquara” dhe në këtë pikëpamje shkojnë së bashku me ato me *-i* me “rregullën e shquarjes”, ndonëse rregulla gramatikore e ndajshitesës i nënshtrohet një rregulle “shquarjeje dialektore” karakterit marrëveshjesor. Më tepër mësohet në këtë rast me një prirje Veri-Jug duke iu referuar : *Popa(Ç)*, *Nikolla(Ç)*, *Çoka(M)*, *Xhavara(M)*, *Ndina(M)*, *Gjokodhima(M)*, *Naska(A)*, *Çela(M)*, *Teka(M)*, *Gjika(M)* *Gjoka(M)*, *Dafa(M)*, *Ceka(M)*, *Muka(L)*, *Muka(L)*, *Vaka(L)*, *Hila(S)*, *Xhoga(Z)*, *Laska(G)*, *Lahja(F)*, *Canka(M)*, *Zhaka(K)*, *Kita(K)*, *Mara(D)*, *Hysa(R)*, *Salia(S)*, *Pllaka(O)*, *Kristulla*, *Bulka(L)*, *Popa(Ç)*, *Ilia(K)* etj.

Pra, prirja është ndërtuar ai rregull i përgjithshëm që përcakton formimin e patronimeve që në përgjithësi përbëhet nga një emër mysliman ose i krishterë mashkulli, në “trajtë të shquar me nyje” (Boissin 1965:177), formësim me ndajshitesë.

Është plotësisht i drejtë theksimi që shumë nga këto trajta janë shndërruar në variante të “mëvetësishme”, term i gjetur me shumë kujdes nga gjuhëtari Gj. Shkurtaç, pra meritojnë të shqyrtohen edhe në emër vetjakë zyrtarë si emra dokumentesh pasaporte, pra ato nuk janë më shkurtime a zbulime, por janë emra familjesh të ndërruar me marrëveshje, zgjedhje kompleksit tingullor brenda familjeve të mëdha, fisesh të gjera e në shkallë më të gjërë.

Vështrimi për patroniminë kërkon edhe dallimin e varianteve morfologjike, sepse lidhem me funksionin semantikisht të shquar, cilësohet nga studiuesi Ç. Bidollari dyfish të shquar, të tillë janë edhe si emra vetjakë, por në rastin kur dalin si patronime përforcimi i funksionit dallues, saktësues, shquarës shoqërohet formalisht me “nyjëzimin” e tyre formësimin me ndajshitesë. Dalin pa një formim prapashtesor kur përdoren me funksionin e thirrorit, zakonisht në përdorimin e folur mbizotërojnë trajtat e formësuara me ndajshitesë: *Tralo(M)*, *Memo(L)*, *Kano(L)*, *Hodo(O)*, *Rrapo(Z)*, *Proko(S)*, *Petro(K)*, *Jaho(Ç)*, *Spiro(L)*, *Kristo(L)*, *Duro(M)* etj.

Me prapashtesën tjetër turke *-llari*, *-leri* kanë shënjuar vëllazëri a fise janë formuar patronime të shumta nga tema emrash vetjakë origjinash të ndryshme me mbizotërim të emrave islamikë: *Alikollari*... ndonëse nuk janë të paktë as patronimet me bazë emrash të krishterë: *Stefanllari* (Bidollari 2010:61), *Kanellari(M)*, *Selimllari(B)*, *Dakollari(T)*, *Alikollari(T)*, *Thomollari(K)*, *Hankollari(T)*,... *Lamllari(ZH)* (Formësohen me ndajshitesën *-llari >118*).

Prania mjaft e gjerë e antroponimeve, fondi i emrave islamikë është i motivuar me kohën kur fillojnë të formohen patronimet edhe te përmetarët. Përkon merrjedhën e procesit të sundimit Osman dhe islamizimin në masë të shqiptarëve, që solli me vete edhe një fond të konsiderueshëm emrash familjesh të një natyre të panjohur më parë, në një masë të caktuar dhe të vështirë për të shqiptuar dhe të gjatë tre-katër rrokësh: *Xhavara(M), Arshimi(R), Ibrahim(D), Kamberi(O), Naumi(B), Ismaili(P), Sadiku(F), Rustemi(T), ... Odoku(P), Dyrmishi(B), Anxhaku(V), Bramati(V), Mehmeti(R), Barjami(R).*

Emra familjesh që formësohen me ndajshitesën *-u* : (Formësohen me ndajshitesën *-u > 43*)

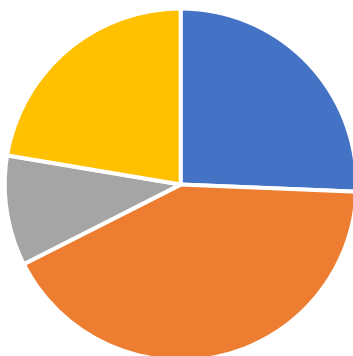
Toslluku(M), Kuçuku(K), Hysniu(O), Aliu(K), Sadiku(F), Haxhiu(Ç), Buxhuku(O), ... Tanku, Xherahu(P)

Formësimi me ndajshitesën *-i* shtrihet tek shumë emra familjesh: (Formësohen me ndajshitesën *-i > 178*)

Qirici(M), Demiri(L), Jarazi(M), Stefani(A), Vangjeli(A), Paskali(A), Mihali(A), Sotiri(A), Simoni(A), Tafani(L), Këlliçi(L), Agushi(L), Rexhepi(B), Seferi(B), Ferati(B), Stefani(B), Miti(B), Ciçi(B), Poçi(B), Thanasi(T), Fani(T), Ismaili(P), Ibrahim(B), Sulejmani(B), Tanuçi(B), Peçi(B),...Bektashi(P)
(Formësohen me ndajshitesën *-a > 95*)

Pajtohemi me mendimin e shprehur se grupi i patronimeve me *-u*: *Toslluku(M), Kuçuku(K), Hysniu(O), Aliu(K), Sadiku(F), Haxhiu(Ç), Buxhuku(O), Deliu(K),* dhe në këtë pikëpamje shkojnë së bashku me ato më *-i* : *Qirici(M), Demiri(L), Jarazi(M), Stefani(A), Vangjeli(A), Paskali(A), Mihali(A), Sotiri(A), Simoni(A), Halili(G), Vasili(G), Toti(S), Iljazi(O) Zahari(M), Dhimuli, (M), Ndoni(M), Çuli(M), Peçi(M), Kaçi(M), etj.*

Grafiku i mëposhtëm pasqyron të plotë formësimet me ndajshitesa tek emrat e familjeve.



- Emra familjesh të formësuara me ndajshitesën -a
- Emra familjesh të formësuara me ndajshitesën -i
- Emra familjesh të formësuara me ndajshitesën -u
- Emra familjesh të formësuara me ndajshitesën -llari

3. Renditja e prirjeve tek emrat e familjeve si proces evoluimi

Nga paraqitja e mësipërme dallojnë qartë se qëndron vërejtja që formulon H.Boissin në kumtesën e vet: “Ka pak emra familjesh të formuar me anë emrash të parë si abstraktë të tipit “*Shkëlqimi*”. Është e shpjgueshme, sepse emra të tillë nuk kanë kaluar në patronime, për ne është befasuese që del në Regjistrin e kadastrës dhe të Koncesioneve për rrethin e Shkodrës 1416-1417”, patronimi *Kujtimi*, *Pjetër Kujtimi* (Bidollari 2010:57) i cili nuk haset as sot në materialin e mbledhur në rrethin e Përmetit.

Rregullat e thjeshta dhe mjaft të domosdoshme nga Komisia Letrare e Shkodrës në shekullin e kaluar çuan në prirjen Jug-Veri për shtrirjen nga katër prapashtesa dy për Jugun dhe dy për Veriun në shtrirjen e emrave të familjes që mbarojnë me *-aj*, ndoshta ishte parashikuar si prapashtesë për Veriun. Një nga arsyt kryesore janë edhe lëvizjet brenda sistemit.

Më 1 shtator 1948 kur miratohet ligji për emrat vetjakë, i cili botohet në “Kodifikimi i përgjithshëm i Legjislacionit në fuqi të Republikës popullore të Shqipërisë. Aneks 1959-60, Tiranë. Botim i kryeministrisë, 1961.

Sot ky sistem me këtë larmi tipash e trajtash dhe arrin të bëjë identifikimin e shtetasve me formulën dygjymtyrëshe dhe në rrethana tepër formale, për ta bërë më të saktë fut në punë edhe formulën trigjymtyrëshe. Gjithsesi ky sistem që kemi sot rezultat i një evolucioni të gjatë është në pajtim të plotë me sistemin europian të identifikimit, duke i ngërthyer të gjithë tipat e patronimeve që i

gjejmë tek A. Dauzat “Lesnomsdesfamille de France”, Paris,1949, zbatuar për herë të parë për shqipen nga studiuiesi tjetër francez Henri Boissin.

Hulumtuam prirjen e zgjedhjes së kompleksit tingullor. Në të tri bashki tëpër gjedhen e shfaqur në media nëse ka shtrihet edhe tek patronimia. Megjithëse emrat vetjakë të formuar me prapashtesën *-im* kanë frekuencë të lartë përdorimi pas politikës gjuhësore të viteve 70-të: *Agimi (64)*, *Kujtim (43)*, *Pajtim (34)*, *Bashkim (31)*, *Shkëlqim (27)* etj., nuk kanë kaluar në *emra familjesh*. Ndoshta duhet kohë që të kthehen në emra familje.

Kjo prirje e gjerë, e bukur s’përmendet nga anketuesit studentë, mënjanohet nga anketuesit, duke mos e përmendur.

Ndryshimet e mësipërme argumentohen edhe me faktorë të tjerë që pasqyron anketa e zhvilluar me studentë të vitit të parë gjuhë-letërsi, me studentë vitit të parë, master gjuhë-letërsi në maj 2016, 2017.

Pra, për të argumentuar më tej politikën gjuhësore për antroponiminë dhe patroniminë zgjeruan shtrirjen, gjeografike në shumë bashki të vendit. Analizuam për dy vite emrat e studentëve të cilët vijnë nga bashki që shtrihen edhe në Veri të vendit. Antroponiminë dhe patroniminë e studentëve të vitit të parë të Fakultetit të Shkencave Humane, Universiteti “Ismail Qemali”, e hulumtuam për të parë se cili ishte emri më i përdorur me frekuencë më të lartë për vitet 2015-2017. Si ka vijuar moda e zgjedhjes, karakteri marrëveshjesor nga kuvendet familjare edhe në pragun e viteve 1998- 2000, për kompleksin tingullor? Si vijon kjo modë me dhe patroniminë e prindërve?

Emri me frekuencë më të lartë është *Anxhela (17)*, pastaj renditen: *Krisjana (5)*, *Francheska (4)*, *Antonela (4)*, *Sidorela (4)*, *Esmeralda (4)*, *Sara (4)*, *Klea (3)*, *Anisa (3)*, *Xhoana (3)*, *Daniela (3)* etj.

Tabelë krahasuese për prirjen e emrit të familjes:

Antroponimet		Atësia		Patronimet	
Order count	Unfiltered word Occurrence	Order count	Unfiltered word Occurrences	Order count	Unfiltered word Occurrence
1. Anxhela	17 4.6322	1. Artur	7 1.9126	1. Xhaferaj	6 1.6349
2. Kristjana	5 1.3624	2. Astrit	7 1.9126	2. Hoxha(j)	5+3 1.3624
3. Françeska	4 1.0899	3. Luan	7 1.9126	3. Muçaj	4 1.0899
4. Antonela	4 1.0899	4. Petrit	6 1.6393	4. Mustafa	4 1.0899
5. Megi	4 1.0899	5. Viktor	5 1.3661	5. Sula	4 1.0899
6. Sidorela	4 1.0899	6. Vladimir	5 1.3661	6. Veizaj	4 1.0899
7. Esmeralda	4 1.0899	7. Agim	5 1.3661	7. Halili	3 0.8174
8. Sara	4 1.0899	8. Sokrat	4 1.0929	8. Breg	3 0.8174
9. Ermelinda	3 0.8174	9. Arben	4 1.0929	9. Doko	3 0.8174
10. Klea	3 0.8174	10. Ardian	4 1.0929	10. Meta	3 0.8174

Prirja e kompleksit tingullor e antroponimisë së prindërit të studentit është krejt e ndryshme nga ajo e studentit duke patur frekuencë të lartë përdorimi: Artur (7), Astrit (7), Luan (7), Petrit (6), Vladimir (5), Agim (5), të cilët nuk kanë pasqyrim si emër familje.

Ndërsa patronimet pasqyrojnë shumë pak politikën gjuhësore pasi ndryshohen shumë ngadalë duke dalë me frekuencë përdorimi më të madh: Hoxha (5)+ Hoxhaj (3), Xhaferaj(6), Muçaj(4) etj., të cilët janë patronime të trashëguara në shekuj dhe të fosilizuar nga politika gjuhësore islamike e pesë shekujve më parë, ndoshta edhe nga telenovelat e disa televizioneve me denduri shfaqje deri tre në ditë.



Konsolidohet prirja e Komissisë Letrare të Shkodrës të formësimit të emrit të familjes me ndajshesën –*aj* e cila është renditur tek patronimet me frekuencë më të lartë siç paraqitet në grafik dhe si prirje Veri-Jug.

Pas rënies së diktaturës, pas viteve 1990-të kjo politikë gjuhësore megjithë botimin e studimeve për emrat, emrat familjarë nuk u zbatua për shumë faktorë të tjerë të radhitur edhe nga anketuesit si: liritë e zgjedhjes së kompleksit tingullor, gjedha e emrave të perëndimit, moda emrit të emigrimit etj. Emri i familjes, kompleksi tingullor ndryshon shpejt për shkak të politikës gjuhësore ku shqiptari emigron në Europë, apo diku tjetër.

Bibliografi

- Adhami, S. (2001). Përmeti dhe përmetarët në faqet e historisë.
- Bidollari, Ç. (2010). *Hulumtime onomastike*. Tiranë.
- Boissin, H. (1965). *Sprovë e përkohshme për një klasifikim të emrave të përveçëm në shqipe*, në “Konferenca e parë e Studimeve Albanologjike”. Tiranë.
- Duka, F. (2009). *Shekujt osmanë në hapësirën shqiptare*. Tiranë.
- Franz, S. (1922). Ergebnisse der Vollzählung in Albanien in dem vonoster-ungar.
- Kostallari, A. (2017). *Vëll.4*. Tiranë.
- Memushaj, R. (2004). *Patronimia e Himarës*, në “Himara në shekuj”. Tiranë.
- Robins, R. (2007). *Historia e gjuhësisë*. Tiranë.
- Shpuza, J. (1998). *Vëzhgime për emrat familjarë të shqiptarëve*. Shkodër.
- Tërnavë, M. (1978). *Onomastika e Kosovës*. Tiranë.
- Xhuvani, A. (1960). *Prapashtesat e gjuhësshqipe*. Tiranë.

Nexhip Mërkuri

Albanian Patronymics in Balkans and European Evolution

Summary

The author reflects the evolution of patronymic properties during centuries. The developments and respective patronymic expectations are given after the collected material in archives found in numerous regions from several expeditions.

It is examined as a Balkan linguistic phenomenon for Illyria, Arbëria, Albanian language. Evolution of patronyms has come to fruition, despite language policies. The Middle Ages reveal a breakdown of the system and family names by the Ottoman occupation of the country.

The Ottoman conqueror, along with religion, brought anthroponyms, Islamic partonomy as part of his linguistic policy. This language policy began to substitute the *Arbereshe* names, the Albanian names who were only Christian before.

During the Middle Ages, the identification of Albanians was done through an own name, a patronym coming from his father or grandfather, or the name of the vil-

lage or the province, to show their origin. Later numerous leader names are commonly used, until the declaration of Independence.

In the period of Independence, it's observed a tendency to identify the patronym with the birthplace, the village or city, or other phenomena that have been noticed in Balkan and European languages. The focus is on the research of patronymic evolution in the last 100 years.

It is assessed the inherited situation from Turkish ruling, and are provided cultivated tendencies by the Literary Commission of Shkodra. The cooperation between the linguists of experienced European universities in Shkodra (1 September 1916) lead to the conclusion that Albanians, generally, have family names derived from some duty level, or from the village or the city from which their families came from, or their mastery, or the unique names of their male ancestor.

The exact term *family name* it's proved to be most preferred from other researchers and scholars, as development, evolution – compared to the publication of French author A. Dauzo on the theme: “Les noms de famille de France”, Paris 1945. Author's research, are part of extensive study in the onomastic field.

Keywords: patronymic properties, Balkan linguistic, Illyria, middle-ages, evolution of patronyms, cultivated tendence, Literary Commission of Shkodra, provincial pronunciation.

Vladimir Ignatov

Lycée de langue française „Lamartine“, Sofia
SU „St. Kliment Ohridski“

The Printing press – Background and Significance for the Bulgarian-Serbian Cultural Exchange in the 19th Century*

This article is an attempt to analyze the contacts between Bulgarian and Serbian cultures in the 19th century in the light of a “wonder discovery” – the printing press. Its role and significance for the radical changes that occurred in the social, cultural and literary communication is studied. The relations between men of letters such as Jovan Rajić and Atanas Nešković, journalists such as Danilo Medaković and Georgi S. Rakovski, the printer and publisher Konstantin Ognjanović, are also subject to this analysis. Based on some works by Konstantin Fotinov and P. R. Slaveykov the understanding that the printing press revealed new worlds and blurred boundaries – not only in terms of time and space but most of all spiritual and cultural boundaries, is advanced.

Key words: printing press, cultural exchange, Bulgarian and Serbian context, 19th century

The printing press is one of those engineering breakthroughs that radically changed the literary and cultural communications. It set the course of certain interactions and empathy, it blurred certain boundaries – not only in terms of time and space but most of all spiritual and cultural boundaries.

The revelation of new worlds through the printing press can be directly linked to getting to know the Other, to developing in full scope the dialogue with the Other – moreover so, given the closely bounded sharing of a common ethnical fate.

19th century was the time of great changes and crucial events in the southern Slavic, Balkan context, which led to sudden twists in the political sta-

* The article was written within the *Literature and Technology. Inventing Modernity in Bulgarian Literature* project funded by the National Science Fund of Bulgaria, ДМ 10/1 – 13.12.2016.

tus-quo but most of all in the cultural and in the spiritual-educational rise of the individual who dared wish for liberty. Which means – to dedicate himself wholeheartedly to liberty: as to a long yearned dream and ideal, as to an irreversible imperative moral norm.

Undoubtedly, the essential role of the book can be distinguished here – the Gutenberg book, the printed word, which was not only quicker and easier to distribute and access but also in the overall Balkan 19th century settings – it pursued inherent educational-cultural and ideological-propagandistic goals and objectives.

From 1806 on (since the release of „Nedelnik” by Sophronius of Vratsa – the first printed book in vernacular containing Sunday sermons) Bulgarians were still more intensely going to encounter the printed book as a phenomenon, to discover the world it revealed, to recognize it as an essential part of their existence which was step by step gaining a sense of completeness.

The purpose of this study is to trace back the cultural interrelations in the context of this topic between the Bulgarian ethnos and another ethnos, which is too close to it in terms of popular customs, culture and historical fate – the Serbians. The focus of interest in this study is some particular instances of cultural interaction in the 19th century in the light and presence of the printing press and the printed books featuring men of letters, educators and journalists such as Jovan Rajić, *Atanas Nesković*, Konstantin Ognjanović, Danilo Medaković. Their efforts formed a stage in the development of a trend that had already become irreversible and was outstandingly reflected in the cultural and literary periodicals of Bulgarian Revival period (Konstantin Fotinov, P. R. Slaveykov) – which is the focus of study in the second part of this article.

I.

The knowledge of history – construct of the present

The social and political dependence and the threat of losing one’s spiritual identity in the situation of servitude predetermine, especially considering the impetuous development of educational processes and enlightenment, the occurrence of certain impulses of self-preservation with regard to the fate of community. A means to oppose the infamous present was to gain knowledge of the glorious historical past – a valuable but also a moral highlight whose arrangement, classification and apologetic recollection played a markedly consolidating function.

Therefore, the historical speech of the Athonite monk Paisius of Hilendar regathered, „assembled”¹ the disunited Bulgarian ethnos. Nearly four

¹ Ref. to the fundamental article by Marin Drinov entitled “Father Paisius, his time, his history and his disciples”. – *Periodical of the Bulgarian Literary Association*. Кн. IV, 1871.

decades later an eminent public figure and man of letters would recourse to similar strategies, only adding something entirely and definitely innovative and completely different that was going to radically change during Revival Period the cultural and literary communication, in particular. *Atanas Nešković* will be remembered in the development of Bulgarian Revival literature as the author of the first *printed* history of Bulgarian people: „История славеноболгарског народа из г. Раича историе и неких исторических книг, составленна и простим языком списана за синове отечества” (*History of the Slavonic Bulgarian people by Mr. Rajic, stories and some historical books, composed and written in vernacular for the sons of fatherland*) (1801).

This way the Paisius’ tradition was not only continued but most and first of all it was spread and advanced to include the engineering achievements of that time. Typography made the reach for selected and offered historical set of data easier and accessible (this was one of the reasons why *Nešković*’ *history was more popular and more widely distributed in Western Bulgaria* than the Paisius’ history). The “typesetting” of a new book was an important step to speeding up the spiritual and cultural-educational development. The printed book integrated, united, bound into one indivisible entity not as much – just formally – the “ones with the same ethnical origin” but rather – and immutably – the ones who were on the same wavelength, the ones who shared the same ideas, the ones who were dedicated to the pursuit of a common cause.

Bulgarian-Serbian cultural and literary interrelations in that respect were demonstrated in the line of borrowings based on the analogous ethnical life paths but also as a consequence of the authoritative, value-added historical narrative told by the primary source – Jovan Rajić. His book „История разних славенских народов най-паче Болгар, Хорватов и Сербов” (*History of the various Slavonic people, most of all the Bulgarians, the Croats and the Serbs*) (1794-1795) which appreciably formed the basis of the *Nesković*’ one.

The consistent diachronic observation – starting from „О Словенской Болгар породе и языке” (*On the Origin and Language of Bulgarian Slavs*) – and ending with „О возобновлений Болгарского Кралевства и последнем падений” (*On the Rise of Bulgarian Kingdom and its Final Fall*) – was made in a somewhat different context and was given new interpretation by which the highest achievements of that once glorious people became directly and publicly available and known to its uneducated, suffering, humiliated descendants.

Book-printing – mission and necessity

The literature in the early Bulgarian 19th century, while seeking its own identity, was quick to see book-printing as a possible means to spread ideas and phenomena, to shape certain concepts, to imbibe the spirit of belonging.

Book-printing became not only a time-related necessity but it evolved into a mission, into a vocation for those whose efforts were constantly directed to the pursuit of general welfare (Берон 2004, Кутинчев 1920, Пенев 1977). Book-printing is one of those engineering breakthroughs that directly impact the blurred boundaries (in terms of time and space), the eradication of differences. It was the common cause that mattered, the united dedication. Therefore, it was not a surprise that the Razlog-born Bulgarian Marko Teodorović would create the ABC book for Serbian children and the Panchevo-born Serbian Konstantin Ognjanović would ardently care for Bulgarian education and culture – both through his literary works but also by an important undertaking of his.

In 1842 in Constantinople Ognjanović created „Трудолюбива пчела” (*Hard-working Bee*) – one of the first Bulgarian printing houses.

This way book-printing as a technical activity and educational gesture was not just an isolated instance of a given tendency, it was actually turned into an occupation – moreover, it bore the typical characteristics of Bulgarian National Revival – it was done for a clearly distinguished public benefit; it acquired institutional nature in the conditions of missing sovereignty.

In this respect, following the meaningful presence of a figure such as the street-vending book-seller, book-printing houses were charged with the meaning and significance of a carrier, disseminator and promoter of *knowledge*, which also meant showing the way to the Other and to the world, including the way to oneself.

In the 50-ies of the 19th century there occurred some major changes in the Bulgarian emigrant circles, which gradually paved the way and consolidated the radical positions with regard to the real public political everyday life as the only possible road to the attainment of the innermost ideal – liberty. In this respect, a considerable role was once again played by the printed word, which was used to present, substantiate and propagate ideas, trends and convictions in view of the painful being of society.

A key figure in the Bulgarian public, political and cultural life as a whole, which perfectly fitted in the specific context, was undoubtedly Georgi S. Rakovski – a revolutionary, a journalist, a poet, who, preceding Hristo Botev, was able to fuse together both the word and the action to the point of tragic sublimity. His firm conviction and dedication to the national cause using “press and sword” along became equivalent to an imperative moral norm implicitly adhered to.

In 1857 in Novi Sad Rakovski started publishing the newspaper named „Българска дневница” (*Bulgarian Diaries*) – it was his first undertaking in the area of journalism, editorial and publishing work. The influence of Doctor Danilo Medaković was evident – its structure, composition, the very pub-

lishing, even the naming led straightforward to „Срѣбски дневник” (*Serbian Diary*) (Deretić 2013, Арнаудов 1969, Николова 2004). There was yet another instance of interaction of ideas and cultures – despite the inevitable differences – considering the similar life paths and the general requirements of historical time.

Printed word was recognized as an unfailing tool for “awareness”, for patriotic inspiration and national self-consciousness, for provoking people to express themselves by definitive action.

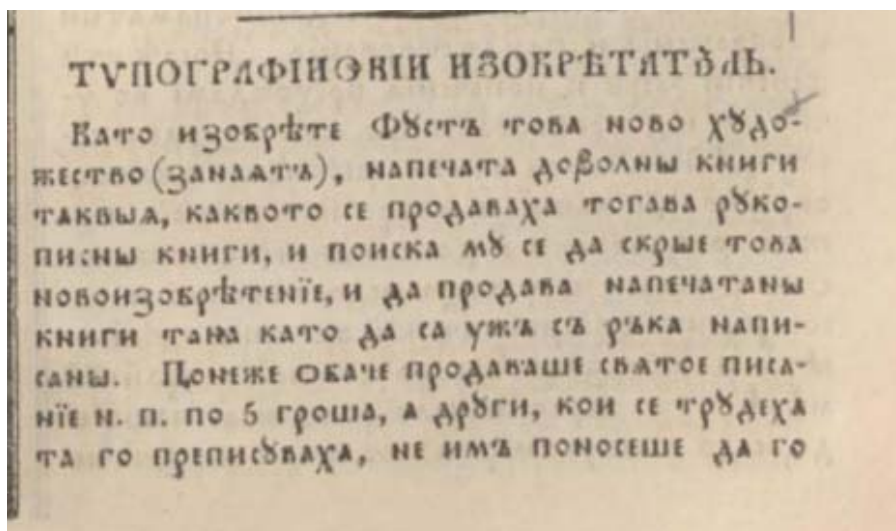
II.

As early as the first appearance of Bulgarian periodical press, book-printing as occupation and the image of printing press became characterological on the background of the offered range of themes that aimed to satisfy the literary-cognitive needs of the all-sensible reader. The scientific documentary materials, fully based and inspired by the educational trends typical of that time, took part in the matching of different cultural codes while taking in consideration accordingly the peculiarities and the origin of their object of observations, their initial source (quite often those were translated texts) and the target audience. This way, the art of “typography” crossed and brought closer the individual aspirations and quests on the unevenly paced but otherwise common road to cultural and educational rise.

Konstantin Fotinov was a highly erudite man of letters, largely formed in a foreign social and cultural environment, and carrier of the integral and completed concepts of enlightenment, who was well aware of the need to provide total coverage through the periodical he was editing, which was named „Любословие” (*Philology*), by giving full-scope information and observation on the different aspects of social, cultural, economic life, which from the 40-ies on became ever more intensive. Therefore, a summarized and synthesized scientific documentary material such as „Типографийский изобретател” (*Typographic inventor*) would find its special place in the literary-educational quests of its *author* because the subject of that documentary was to highlight some aspects of that most fascinating artistry and the role of its inventor, and not just in terms of its relative retrospective grounding. In its own way it imposed the importance and irreversibility of the subject-phenomenon of human culture on the background of the Bulgarian road to and amidst culture which was taken a few decades ago. Naturally, it would be inappropriate to idealize and exaggerate the significance of such a short, though quite instructive, article, more of historical and biographic nature and less of evaluating journalistic nature, which focused on a particular, specific subject; the fact is though that the use of that subject in the context of intentions and overall concept of

„преводителя и издателя списание сега” (*the translator and editor of this periodical*) was charged with certain function – to discover, teach and illustrate to the Bulgarian reader of the National Revival period (who lacked any tradition and experience in reading articles of that sort) what private knowledge was and to relate it to contemporary life (especially through the public figure of the printer and his business) – in the light of the close, known, one’s own environment.

Gutenberg’s partner – Johann Fust (1400 – 1466) – was recognized as a key person with fundamental role in a phenomenon which brought additional confrontation between handwritten and printed word while striving to satisfy certain material interests:



The new invention was popularized definitely to the detriment of copyists. The conscientious replacement meant depriving them of their benefits, as a result of which the cultural and literary communication acquired a different, more specific status, and the possession and holding of *books* was directly related to the holding of a certain social status. Thus, the presence and distribution of *incunabula* – the earliest printed books that were sold pretending to be manuscripts to be charged for more expensively (Хаджикосев 2000: 357), as if they played contradictory, dual roles – to distinguish and to consolidate at the same time the notion of new search as showing and facilitating the access and reach to knowledge but also to destroy that notion little by little by turning to the previous, the old environment as one that provided means and opportunity for easier profit.

That fact would be substantially highlighted in the observations and later on in a text like „Печатопис” (*Typography*) by Petko R. Slaveykov in the periodical „Смесна китка” (*Bouquet*) demonstrating the attempts of Bulgarian readers of the National Revival period to feel empathetic to the great attainments of human creative (engineering, in particular), constructive activity. Furthermore, such closeness in the references by individual authors and composers was due not only to certain influence on their literary endeavors or the use of similar prime sources, it rather resulted from the selection and adding value to the other, the foreign one, through cultural experience and through their submission to the requirements and needs associated with the building of its own cultural image.

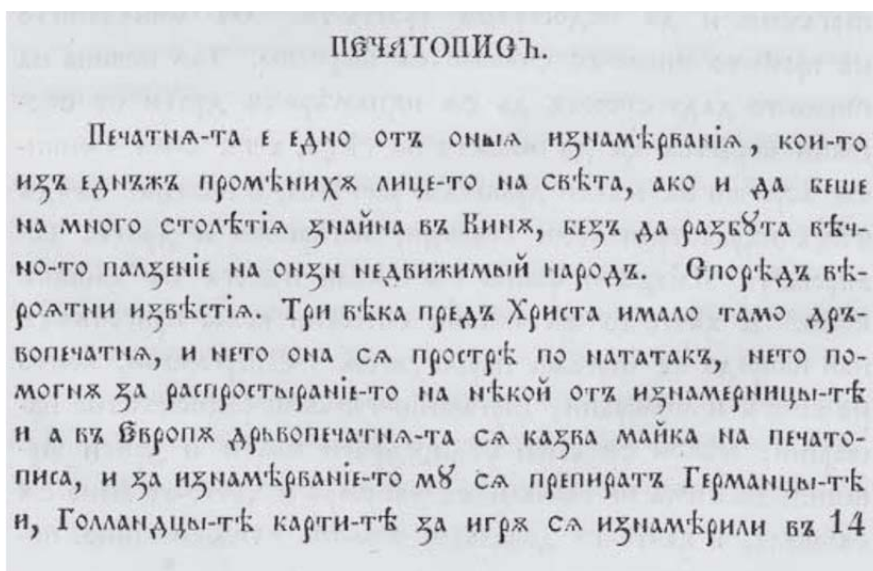
The printed book, as with every innovation, along with its obvious and undisputed advantages, kept back something mystic, secret, unknown, something scary and sometimes even repulsive. The very technique of arranging letter signs on paper, i.e. the kind of dismantling man from the aureole of a creator (rewriter), constructor, possessing the knowledge, evoked uncertainty, bewilderment. The printer revealed to the world a sort of artistry that was inaccessible and incomprehensible for the wide public circles, it was meant only for those who had inside knowledge. Therefore, within the fairy tale and fantasy-like world-perceptive attitudes the printer was immediately and directly associated with the figure of mediator, being completely capable of conditioning and organizing the surreal, the things beyond the visible world: „Наклеветиха го прочее на правителя (запчѝа) и наклопаха както чародейца (магесника)” (*He was slandered to the governor and smeared to be a sorcerer (magician)*). Moreover, the printed book was decorated but with red ink, which further evoked symbolic associations: „учиниха го да е негова кръв; пристойно прочее изрекоха, че има най-чевръсти и големи сообразности и сходства сос преизподни и Адови бесы” (*they concluded it was his own blood; further they knowledgeably told there were the most nimble and great conformities and similarities with the abyss and hell’s own evil spirits*).

No doubt of course that typography was a sorcery *sui generis* requiring much effort and sacrifices. The initial ambivalence accompanying its perception and internalization though was much more interesting and symptomatic – ranging from exaltation and enthusiasm inspired by the engineering thought of mankind to the fear of its particular materialization and subsequent rejection to “пути нечестивых” (the way to hell).

One way or another, the printing press was an invention “most fascinating” and it was exactly that inherent trait of it that would radically change forever the methods of text-writing, distribution and perception. That was something that the Bulgarian man of letter and editor was very well aware of and was trying to apply as orderly and consistently as possible.

Some of the above-discussed highlights in K. Fotinov's article were also mentioned in another text a few years later, where the still prevailing clerical Slavonic typeface was their least – formal – proximity. The saying is about the scientific documentary article entitled „Печатопис” (*Typography*) by P. R. Slaveykov, which was included in the contents of the first Bulgarian literature periodical – „Смесна китка” (1852) (*Bouquet*). In terms of periodical's composition the prospective eminent editor and journalist's approach was determined in consideration of the very concept of the periodical – skillfully and well-reasoned, including materials of different nature that dealt with the knowledge of the world and man's place in it. Therefore, here too the leading tendency of imagery and suggestion was quite naturally expected to be literature and education-oriented. That tendency also determined the nature of selected texts, which were then grouped into separate *Цветове* (*Flowers*) thus they came to compose a colorful bouquet of ideas and themes.

The article dealing with the typography was published in *Flower III*, which was meaningfully entitled *Science and Artistry*.



The once started line of comprehension and internalization of one of those inventions that „изведнѣж промениха лицето на света” (*suddenly changed the face of the world*), of the machine that could eternalize by written word all kinds of memorable events, where “artistry” with the meaning of occupation but also with the meaning of an art that was subject to strict requirements and rules, was given additional content value but also a range of symbolic connotations.

The discussed text was preceded by an article about the substance used for writing in antiquity – the continuity in terms of ideas and themes was obvious: the peculiar diachronic overview through the various publications on the history of written word, in addition to merely showing, naming and distinguishing, was aimed most of all at conditioning and adding value; the object of observation and the object of performance of that task – the image of “тискарницата” (the printing press) – was seen as ineradicable mark on the road to cultural and civilization progress of mankind. Like the mark Bulgarian history of culture left on the road to „облагородванието” (*ennoblement*), as an emphatic presence in the middle of the nineteenth century, despite the social and political circumstances or maybe because of them.

On the other hand, the article about typography was followed by a material dedicated to the discovery of America – at a first glance there was little in common between them but indirectly and metaphorically the thing that brought them together was the apparent aspiration for gaining knowledge about and reliving the discovered new horizons – both geographical but most of all – spiritual.

Exactly they were the focus of the narrative, which abounded in facts by explaining descriptively and simply the typographical techniques, starting from the somewhat primitive ones and concluding with the improvements of Gutenberg and Fust:

The carving of each plate was a difficult and funny thing to do. It was very hard to correct the mistakes that carver omitted; the words did not come off even and clearly discernable; the constant movement of wooden plates from a damp to a dry place caused them to rot and the letters to fall down, they had to make new plates for each book, as many plates as the pages of the book were.

(...)

Gutenberg either invented on his own or learnt from Johann how to use the movable letters, it is though just to say that he felt the shortcomings, the difficulty of handling and the short life of these letters, therefore in 1449, taking his compatriot the goldsmith Fust (...), a hard-working and much capable man, for helper and partner he produced letters carved on ore, which marked the start of the second stage and the true progress of typography.

The tendency that avails itself for building the image of the new invention took the course of beautifying and idealization – for the role it played while pushing the evolution of human culture in another direction. Therefore, accordingly – of the specific dialogue of the spirit, of ideas *within* and *through*

it. A direction that also integrated irreversibly the Bulgarian tradition, in particular.

That tendency was also linked to the strict distinction and consolidation of the “exquisite” quest by reference to the facts and authenticity, which functioned as an emphatic axiologizing gesture:

Dutchmen say that their compatriot Laurentius Coster from Haarlem was the first one to invent the wooden letters by carving them while walking. With those letters he first printed the Sunday prayer and other small things, he was bewildered how to arrange the letters one next to the other and to press them all together with equal force on paper when the pressing mechanism (vice) of the wine press drew his attention and he used it as a model to construct the first Printing press. To fix the letters on their place and to prevent their displacement during pressing he thought of perforating the letters in depth and string together all the letters in one row and tie them with a thin thread, which no doubt was a great fun to do but also took a lot of hard work, if any corrections were needed. This way first the Donatus' Latin Grammar was printed and some other booklets that were popular in the 15th century, and those printed works became so precious and cherished that very often they were given as royal presents.

The introduction of printing press in public life led to new hesitations in the manifestations of word – the former opposition between *verbal* и *written speech* now took another dimension: *the handwritten* and *the printed word*. On one hand, the great invention absolutely facilitated the easier and more accessible spread of materialized knowledge about mankind and the world, it thoroughly changed the methods it was transmitted and assimilated, brought high respect for the authority of the printer, the editor, who was recognized as the mysterious custodian and (transmitter) carrier of the unreachable knowledge that was hidden from the uneducated man. On the other hand, though – it provoked vehement counteractions on the part of copyists who exactly by those reasons „лишаваха ся от големите си ползования” (*were deprived of their huge profits*).

Glorification and resistance.

Admiration and doubt.

Those were the extreme poles through which the printing press was breaking a trail to reach the people in order to become one of the brightest symbols of „просвещението на човеческият род” (*the enlightenment of human kind*), while its educated inventors and inspired followers would become the new Triptolemus whose sprinkled seeds produced so much and most valuable fruits, for the sake of which the memory for that invention

would die away only when every dearth of ennoblement disappeared from the face of earth.

It can be argued that the efforts of the studied writers clearly fit into the Revival cultural and literary tradition of understanding, illustrating and affirming the new inventions entering in the public life, facilitating and enriching the dialogue between their own and foreign culture.

A dialogue based on the unreserved and consistent cultural and creative activity in the name of collective prosperity. And that is precisely what makes this activity so valuable, noble, necessary and so unattainable.

A dialogue enveloped by the spirit of empathy, of the open and sincere desire to find ways to each other, and that means – to oneself.

A dialogue, which thanks to the researched here Bulgarian and Serbian writers and enlighteners, gets even richer and more meaningful nuance. And irrevocable importance – for the construction and preservation of cultural image and the national identity.

And the end product of this close to the concept of “art” invention – the book – really has a soul and it is important for the reader to be interested in it. At least because it makes the mental activities that are needed more than bread (Казанакли 1868: 47) easy and accessible.

References

- Арнаудов, М. (1969). Творци на Българското възраждане. Т. II. Поети и герои. София: Наука и изкуство.
- Берон, П. (2004) *Буквар с различни поучения*. София: Сиела.
- Дринов, М. (1871). Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*. IV, 1871.
- Казанакли, Н. (1868). За изнамервание барутът и книгопечатанието. *Общ труд* 1: 2.
- Кутинчев, Ст. (1920) *Печатарството в България до Освобождението*. София: Държавна печатница.
- Николова, Ю. (2004). *Записки по българска възрожденска литература*. Пловдив: Хермес.
- Пенев, Б. (1977). *История на новата българска литература*. Том 2. София: Български писател.
- Хаджикосев, С. (2000). *Западноевропейска литература*. Ч. 1. София: Сиела.
- Deretić, J. (1987). *Kratka istorija srpske književnosti*. Beograd, BIGZ.

**The Printing Press – Background and Significance
for the Bulgarian-Serbian Cultural Exchange in the 19th Century**

Summary

The purpose of this study is to trace back the cultural interrelations in the context of this topic between the Bulgarian ethnos and another ethnos, which is too close to it in terms of popular customs, culture and historical fate – the Serbians. The focus of interest in this study is some particular instances of cultural interaction in the 19th century in the light and presence of the printing press and the printed books featuring men of letters, educators and journalists such as Jovan Rajić, Atanas Nešković, Konstantin Ognjanović, Danilo Medaković. Their efforts formed a stage in the development of a trend that had already become irreversible and was outstandingly reflected in the cultural and literary periodicals of Bulgarian Revival period (Konstantin Fotinov, P. R. Slaveykov) – which is the focus of study in the second part of this article.

Key words: printing press, cultural exchange, Bulgarian and Serbian context, 19th century

Миланка Бабић Вукадинов

Библиотека града Београда

На почетку беше реч: штампарије и штампане књиге на Балкану

Земље Балкана су кроз историју имале турбулентне односе кроз које се као златна нит провлачила сарадња у култури. У раду се истражују почеци штампања књига код Срба, Бугара и Румуна као важан корак у чувању самосвојности у култури, вери и политици ових народа. Пошавши од хипотезе да је културно наслеђе јужнословенског простора важно питање културне историје Балкана, кроз синтезу досадашњих истраживања о штампаријама и штампаним књигама, покушавамо да утврдимо обим међусобног утицаја, као и добре утицаје (у култури) од 15. до 19. века на овај простор, од стране најближих земаља Запада, пре свега Италије и немачког говорног подручја.

Упркос тежким геополитичким околностима Срби су покушавали да држе корак са развијеном и слободном Западном Европом, тако да су већ крајем 15. века први међу Јужним Словенима штампали књиге.

Прве румунске ћириличне штампане књиге беху штампане првих деценија 16. века, а штампар је монах Макарије, онај који је штампано и прве српске књиге на Цетињу. Први штампар Бугарске Никола Карастојанов у Самокову добавља књиге из Србије, нека своја издања штампана у српским престоницама.

Штампарске везе Срба, Бугара и Румуна су имале значајан утицај на културу ових народа и очувању православне вере, које су обликовале и њихово национално биће.

Кључне речи: Штампарије – Србија – Бугарска – Румунија; стара штампана књига – Србија – Бугарска – Румунија; културни утицаји

Рукописна књига

Појава и стварање рукописних књига¹ код Срба има три периода: зетско-хумски (X-XII век), светосавско-рашки (XIII-XIV век) и ресавска

¹ Рукописна књига или Рукопис (лат. *manu scriptum*: руком писати) је најстарији облик књиге, текст писан руком на меком, лакопреносивом материјалу. Рукописи су имали два облика: свитак и кодекс.

школа (XV век); и све су оне превасходно рукописане обредне књиге, потребне за црквени живот. (*Српска штампана књига 18. века*: [каталог] 1963: 115).

Рукописаних књига код Срба има још од времена Тирила и Методија, али нису сачуване. До нас су дошли преписи тих књига, из друге половине X века и почетка XI века. Писане су глагољицом, првом словенском азбуком, или ћирилицом. Најстарија српска књига је *Маријинско глагољско јеванђеље* из XI века, писана глагољицом. У њој већ има трагова утицаја српског језика под чијим утицајем ће се касније развити српска редакција старословенског језика и зато се претпоставља да је преписивач био Србин. (Радојичић 1952: 4).

Најлепша и најзначајнија српска рукописна књига је с краја XII века: *Мирослављево јеванђеље*, у ствари јеванђелистар, богослужбена књига у којој су текстови распоређени према читањима у току црквене године „за сваки дан, по Пасхи, по Педесетници, по Новом лету, као и празнична и пригодна читања“. (Родић, Јовановић 1986: 1). Текст *Јеванђеља* је писан на белом, танком пергаменту, на листовима величине 41,8x28,4 cm, у два ступца, по 23 или 22 реда. Споменик има 181 лист. Писана је на старословенском језику, српске редакције и рашке ортографије.

„*Мирослављево јеванђеље* написано је лијепим крупним уставним писмом; богато је украшено, у њему има 296 минијатура и иницијала“. (Немировски 1996: 127)

О минијатурама *Мирослављевог јеванђеља* писали су многи истраживачи. Федор И. Буслајев, познавалац старо-руске уметности, био је усхићен његовом лепотом.²

Свитак је трака од папируса ширине 5-40 cm и неодређене дужине, намотана око два дрвена штапа – по један на сваком крају. Кодекс је настао повезивањем листова пергамента (касније папира) кожним врпцама (*coda*) па отуда и назив овог облика рукописне књиге – кодекс (*codex*). Кодекс води порекло од диптиха односно полиптиха, међусобно повезаних глинених плочица. У средњем веку означава књигу, писану руком прво на пергаменту, а затим на папиру. Писање текста и његово украшавање ретко је радила иста особа. Украшавање средњовековних рукописних књига назива се илуминација. Илуминацију рукописне књиге чине три елемента: заставица, минијатура и иницијал. Постојале су две врсте писара: искусни калиграфи, антиквари (*antiquarii*) и скриптори (*scriptores*), који су преписивали једноставне текстове. Писари су могли да буду само они монаси који су имали довољно знања, велику писарску вештину и посвећеност том духовном послу. Уживали су велики углед, неретко и привилегије, а у неким земљама су имали и правну заштиту. [https://sr.wikipedia.org/sr-Rukopisna knjiga](https://sr.wikipedia.org/sr-Rukopisna_knjiga) (коришћен извор 01.05.2020.)

² „Орнаментатор као живописац разликује зверове и птице по родовима, и као год људским сликама даје и њима покрете или миран положај, који им одговара; и влада осећајем колорита у хармониском састављању боја, и у њиховом прилагођа-

Како примећује Лазар Мирковић, Буслајев је на основу *Јеванђеља*, „дао општу карактеристику српског орнамента....по спољашњем сјају он наткриљује све остале словенске орнаменте, али већ у XII веку показује неочекивану примесу западног елемента у прилично осетљивим пропорцијама, уклања се са историског тла тј. континуитетног предања, и рано подлеже заводљивој привлачности Запада...Констатована је византијска основа његове орнаментације, али је уочен неки непознат западни утицај, који се не да дефинисати, и тако је орнаментација *Мирослављевог јеванђеља* означена као нешто немогуће.“ (Мирковић 1950: 3, 4)

Руски творац иконографске методе проучавања споменика уметности Никодим П. Кон – даков, врстан познавалац византијске уметности, писао је да су зооморфски и биљни мотиви позајмљени из византијских оригинала,³ са чим се није слагао проучавалац *Мирослављевог јеванђеља* Божидар Николајевић, који је мислио да су зооморфни мотиви узети из народних прича.

„Истицање почетка, одељка, одсека у рукопису почетним словима у Средњем веку, отворило је богато поље рада средњевековној уметности тј. орнаментици иницијала, која је у својим мајсторским делима до данас остала ненадмашна....Иницијале је у Средњем веку радио уметник, монах, манастирски брат или монахиња, који су свој уметнички рад сматрали као део богослужења, као неку жртву, којом се хтело заслужити царство небеско. С друге стране иницијал је имао да код гледаоца изазове страхопоштовања и побожности, и да читаоца уведе у читање текста“.
(Мирковић 1950: 25) Минијатуре *Мирослављевог јеванђеља* су рађене црвеном, зеленом, жутом, мрком и златном бојом. а то су боје романских минијатура. „На минијатурама Мирослављева еванђеља не видимо византиске боје: небеско-плаву, роза, плаву и тамно-лилу, ни шрафирање златом“ – каже Кондаков.“ (Мирковић 1950: 18)

вању к природи предмета који слика, управо као западни мајстори дванаестог и тринаестог века, као и њихови претходници првих векова хришћанства и на западу и на истоку, који још не беху изгубили класично предање.“ (Медаковић 1996.: 237)

³ Кондаков каже: „Сви ови зооморфни и биљни мотиви су безусловно и без изузетака узети са византиских оригинала, као и све фантастичне форме: аждаја, базилисци, грифони...и све композиције, као лов, гонење животиња... ипак у крајњој линији све ове фантастичне животиње и монстра потичу од оријенталних оригинала, и оне су копиране од романских минијатора и скулптора често без интересовања за њихов симболичко-морални смисао“.
(Мирковић 1950: 23)

Било је истраживача који су уметност минијатура доводили у везу са коптском уметношћу, а други су тврдили да су настале под утицајем романске уметности.⁴

„Бисер умјетничке опреме *Мирослављевог јеванђеља* чине иницијали, вјешто уписани текст. Слова у њима само се нагађају. У ствари, то су минијатуре са сликама људи и животиња. У орнаментици се уочавају елементи из којих ће се касније развити тератолошки, или чудовишни и балкански, или преплетени стил. Несумњив интерес представља заставицу у којој су у мале отворе сводова уклопљени ликови, спреда и до паса, јеванђелиста Јована, Марка и Луке“. (Немировски 1996: 127)

„У *Мирослављевом еванђељу* имамо једну новину за 12. век, а то је интимна сагласност једног лепог броја минијатура са текстом“, „...где се поред минијатуре налази текст који њој одговара... Ова присна сагласност текста са сликом иницијала необична је за XII столеће и прелаз је ка обичају западних минијатура XIII века... И по овој карактеристичној црти наш рукопис гледа према Западу. (Мирковић 1950: 24, 47)

Љубомир Стојановић у првом издању *Мирослављевог јеванђеља* из 1897. године нагласио је његову лепоту: „Не само што спада међу најстарије писане споменике наше литературе, него по уметничкој изради иницијала са орнаментима и фигурама оно стоји усамљено – јамачно као једино очувано – у српској, а равна му нема ни у једној словенској литератури не само тога доба већ и који век доцније“. (Медаковић 1996: 237)

⁴ Мирковић пише да су вињете „чисто византиска минијатура и има карактеристичне ознаке византиских минијатура витинске групе, а све остале минијатуре...су углавном романске...Иницијали су романски, њихова израда је романска, т.ј. цртеж је рађен пером, па су после поједини делови минијатура премазивани бојом....Дакле, минијатуре *Мирослављева еванђеља* су пресађене, пренесене са Запада, јер су рађене на периферији тадањих српских земаља, у крају који је граничио са земљама које су биле под утицајем Запада...Ове минијатуре не одговарају својим стилем језику оригинала и текст овог рукописа, као ни укусу народа у ком су израђене, и ова уметност у минијатурама није даље много подржавана код Срба“. (Мирковић, 1950: 46-47)

Осим стилских одлика *Мирослављевог јеванђеља* проучавани су и други проблеми, као што су место настанка⁵, структура књиге, извор настанка⁶, начин коришћења⁷, ко је писао и сликао...

Ко је и колико писара писало *Мирослављево јеванђеље* је питање на које наука још није дала неупитан одговор.

На Западу, у време кнеза Мирослава рукописи су писани у преписивачким школама, које су биле у манастирима, и то црним и црвеним мастилом. Црвеним мастилом писано је оно што је требало да упадне у очи, (наслови, почеци одсека и друге ознаке), а остали текст писан је црним мастилом. При писању могла су бити два па и више преписивача, један је писао оно што је имало да се пише црвеним мастилом, а други је писао оно што се пише црним мастилом. Дешавало се да је једно исто лице писало текст и црвеним и црним мастилом...Није било искључено да је преписивач текста био уједно и уметник, који је радио иницијале и минијатуре у рукописима, које је преписивао. „У Византији је било слично. Главни преписивачи и минијатори рукописа беху монаси, затим презвитери и ђакони, ређе нотари и тавуларији (архивари) „⁸ (Мирковић 1950: 12, 13)

⁵ „По мишљењу неких научника рукопис је настао на црногорској обали Јадранског мора, можда у Котору. На ово указују приморски елементи у језику и особине умјетничке опреме. Такође се тврди да је један дио *Јеванђеља* написао исти онај човјек који је саставио повељу кнеза Мирослава издату у Дубровнику 1190. године“ (Немировски 1996: 127)

⁶ Када је у фокус истраживања доспео месецослов у *Мирослављевом јеванђељу*, професор Богословског факултета у Београду, Лазар Мирковић, утврдио је да у њему има много цариградских локалних празника и светих патријарха као и у типичку Велике цариградске цркве Св. Софије, што га доводи у везу са минологијем типика и синаксара и богослужењем у цариградској цркви. Из њене библиотеке узет је грчки јеванђелистар из VIII-IX века који је преведен на словенски, „и овај словенски превод је основна подлога Мирослављевог еванђеља...“ (Мирковић 1950: 8).

⁷ Непознаница је да ли је кнез Мирослав поручио овај јеванђелистар за своју задужбину, манастир Св. Петра на Лиму, или лично за себе, за коришћење у свом дому. Како се на јеванђелистару не виде трагови богослужбене употребе (нпр. капање свећа), можемо закључити да је био за приватну употребу кнеза. (Мирковић 1950: 11-12)

⁸ „У житијама источних монаха налазимо разне врсте аскезе-вежбања: физичког рада, молитве, служења, одрицања од своје воље и тд., налазимо и ...аскезу писања....Монаси су такође набављали материјал за писање: пергамент и хартију, и спремали материјал за писање: мастило, боје, и топили злато за писање и израду минијатура. Најпосле када су монаси свршили један рукопис, они су га и увезивали“ (Мирковић 1950: 13)

Најновија проучавања *Мирослављевог јеванђеља* открила су да највећи део текста исписао је анонимни главни писар неоправдано називан Варсамелеон, јер је славизирана грчка сложеница *ВАРЪСМЕЛЕСНЪ* „балсамово уље“, исписана при крају рукописа руком главног писара, била схваћена као друго име. Други писар, који се у запису посвећеном „кнезу великославном Мирославу, сину Завидину“, потписао као Глигорије дијак, написао је мање делове текста: неке алилујаре и натписе, мањи део континуираног текста....

„Главни писар и Глигорије дијак разликују се и дуктусом и ортографијом: у секцији главног писара облици слова су архаичнији, а правопис показује јасан наклон на глагољску традицију, док је у писму Глигорија дијака дошла до изражаја новија еволуција ћирилице и ћириличног правописа, до које је дошло у источнијим словенским регијама већ у XI веку“. (Родић, Јовановић 1986: 1)

Немировски наводи у својој студији да научници верују да су постојала два писара,⁹ али пише само о Глигорију дијаку: „Очигледно је да је Глигорије био не само сликар минијатура и умјетник који је златом украшавао иницијале, као што се обично сматра, већ и преписивач, јер је у свом другом запису у књизи констатовао: *Азь писахъ...Глигоръ*“. (Немировски 1996: 127)

За разјашњење ко је писао *Јеванђеље* важан је запис: „Ја грешни Глигорије дијак, недостојан да се назовем дијаком, заставих ово еванђеље златом¹⁰ великославноме кнезу Мирославу, сину Завидину. А мене, господине, не заборави грешнога, но ме сачувај себи, да није, господине, жао радивши (што сам радио) теби, кнезу своме господину, да (ако) ме не чуваш грешнога.“ Мирковић ово тумачи да Глигорије дијак (тј. искушеник) каже да је „он писао и сликао иницијале и минијатуре“, писао алилујаре и да је заставио еванђеље златом. То је био његов рад на еванђељу“. (Мирковић 1950: 14)

Мирослављево јеванђеље самим својим текстом је од изузетне вредности за језик и књижевност, као и са гледишта црквене уметности.

До краја XV века све српске књиге су рукописне, а онда почињу да се појављују штампарије и у употребу полако улази и штампана књига.

⁹ „Преписивачи Мирослављева еванђеља су оставили на крају еванђеља своје записе и имена...“*„Ја Глигор писах алилујаре“*. После читања апостола на св. литургији поје се алилуја... и алилујар има свој стих. Дакле Глигор, каже да је у овом еванђељу писао алилујаре, тј. оне стихове и наслове пред еванђељем писане црвеним словима, дакле Глигор каже да је он био рубриikator, а преписивач текста еванђеља црним мастилом било друго лице“. (Мирковић 1950: 13)

¹⁰ Када Глигорије дијак напише: „...заставих ово еванђеље златом..“ значи: писати и сликати златом и разним бојама иницијале у рукописним књигама.

Штампана књига

Појава штампане књиге у свету поклапа се са једним од најтежих периода у српској историји – пад српске државе под османску власт. Од XV века, после пада Деспотовине (1459) и укидања Пећке патријаршије (1463), настаје опште назадовање просвете код Срба и књижевна продукција престаје. Српски народ, постаје турска раја и остаје обезглављен без икакве црквене организације, једине могуће организованости народа у данима турског ропства. „Било је то нагло замирање просветне делатности и уништавање српско-црквенословенских књига, званих србуље, од стране Турака и Грка-фанариота, повлачило је за собом и потребу њихове надокнаде. Услед пропасти старих српских штампарија на Цетињу, у Горажду, Рујну, Грачаници, Милешеву, Београду, Мркшиној цркви, Скадру, које су кратко време (1493-1638) ипак користиле не само српској него понешто и бугарској, руској, па и у румунској цркви; као и услед пропасти многих манастира, тих главних просветних средишта и склоништа српских рукописа и штампаних књига у старо доба, није се више могла задовољити потреба црквених књига домаћим средствима...”. (*Српска штампана књига 18. века*: [каталог]1963: 13-14)

До половине XVII века штампано је нешто мало књига у Трговишту, у Румунији. Зато калуђери иду у Русију и доносе црквене књиге на рускословенском језику, пошто се потреба за њима посебно осетила после сеоба у Угарској, када масовно српско присуство на великој територији од Коморана до Ердеља у другој половини XVI века бива више него приметно, а они се нашли пред опасношћу унијаћења.

Инкунабуле¹¹ на српском језику јављају се крајем XV века, издају се током читавог столећа, да би са последњом књигом 1638.године престале

¹¹ Инкунабуле су најстарије штампане књиге (од појаве штампарства (око 1445.) до 1500. односно до почетка 16. века. Тај израз први је употребио француски библиограф Филип Лабје у 17. веку. Штампана инкунабула има сличности са рукописима у погледу обликовања слова, изостављања насловне стране, честе употребе скраћеница и лигатура. Инкунабуле су повезиване у дрвене корице пресвучене кожом, јер се картон појављује тек крајем XVI века. Обично су штампане у тиражу 400-500 примерака. Познато је око 35.000 издања у око 450.000 примерака. Према *Закону о старој и реткој библиотечкој грађи из 2011. године*, који је у примени од 2012, чланом 8 инкунабуле се категоришу као културна добра од изузетног значаја. Већина инкунабула нема уобичајену насловну страну са основним подацима о наслову, ауторству, месту и години издавања и штампару. Ако постоји место издавања, штампар и година издавања, углавном су наведени у колофону. Многе инкунабуле немају нумерацију листова или страна. Ако фолијација постоји, листови су најчешће означени римским цифрама на стари начин (нпр. уместо IV писало се III). (*Рукописна и стара штампана књига : зборник радова/Стручно-научни скуп Библионет*, 2018: 99)

да постоје. Појавиле су се захваљујући једном револуционарном проналаску касног средњег века. Била је то нова техника умножавања књига Гутенберговим покретним ливеним словима, која је заменила скупу и захтевну праксу писања књиге руком. Из Мајнца, родног места Јохана Гутенберга и града у којем се 1455. године појавила прва штампана књига („Библија од 42 реда“), нови изум брзог и лаког умножавања књига ширио се по земљама западне Европе, која је у пуном економском и културном замаху. За кратко време у низу европских градова стотине штампарија претвориле су ову „црну уметност“ у све утицајније средство просвете и уносне трговине. Издавачка продукција започела је у градовима јер су у њима живели потенцијални купци књига: племство, правници, црквени великодостојници....

Српска¹² штампа се јавља пред крај 15 века, када је предност ове технике стварања књига уочио Ђурђе Црнојевић, просвећени зетски деспот, чија је држава у то време „била усамљено острво у мору без обала турског свевлашћа“. (Немеровски 1996: 477). Ђурађ Црнојевић је наследио оца Ивана Црнојевића; у владању Зетом ослањао се на млетачку политику у Средоземљу; ујак му је био гувернер маркгрофовије Монтеферато-Константин Аријанит Комнин; владар – „необично лијеп и висок човјек, обучен у хаљине извезене златом, на грчки начин“ (Немеровски 1996: 479), ожењен венецијанском властелинком, ратовао са Турцима; набавио је пресу у Венецији која 1492. године би „постављена и људи сакупљени“, предвођени цетињским јеромонахом Макаријем исписујући ново поглавље у српској и јужнословенској култури.

Прва књига у штампарији Црнојевића је *Октоих првогласник*, изашла је 4. јануара 1494. године и представља најстарију књигу штампану ћирилским словима код јужнословенских народа. Ђурађ Црнојевић и

¹² Не спорећи право да и данашња Црна Гора сматра Штампарију својим културним наслеђем, у раду се Црнојевића штампарија третира и као српска штампарија, и јужнословенска, што се може видети и у стручним радовима најеминентнијих истраживача у Србији на које се ауторка позива, као што су Дејан Медаковић, Љубомир Стојановић, Ђорђе Сп. Радојичић... Културна баштина није омеђена територијом и временом садашњости већ се простире као неки хронотоп у историјском трајању једног народа. Проблем тумачења ком културном наслеђу припадају ствараоци и њихова дела постаје изражен распадом заједничке државе Србије и Црне Горе 2006. године. Све до 1. маја 1945. године Црногорци су били део српског народа и то је била само географска одредница за припадника српског етноса у Црној Гори, када их је Комунистичка партија Југославије прогласила посебном нацијом. Право да се свако национално изјасни по сопственом нахођењу и осећању, никако не може и није оспорено. И данас у Србији, у предмету историја учи се да су Зета и Дукља најстарије српске државе, без икаквих злонамерних политичких конотација од стране ауторке МБВ.

монах Макарије одлучили су да прва штампана књига буде баш *Октоих првогласник* зато што је то била најчешће коришћена богослужбена књига верника у току године: око 45 седмица октоих се поје.

„У колофону *Октоиха првогласника* стоји да је књига завршена 1494. године, да је штампање трајало „једно љето“, а да се „са њим започело претходне 1493. године“. (Распоповић 2008: 5) У самом предговору монах Макарије је записао да је књигу „рукођелисао“ у вријеме зетског митрополита Вавиле 7001. год (1493)“. (Распоповић 2008: 5-6) . *Октоих првогласник* припада постресавском периоду развоја српскословенске писмености и зато је још увек под утицајем рашких и ресавских правописних норми, као што су биле и остале рукописне и штампане књиге с краја XV века и почетком XVI века. (Немировски 1996: 299) . У изради слова за штампарију Ђурђа Црнојевића јеромонах Макарије је излио два комплета слова: мала и велика, као и комплет иницијала којим почињу тропари. Иако су под одређеним утицајем латиничне антикве, о чему сведочи строга вертикалност линија и постојање квачица, слова су особена и дубоко оригинална остварења настала на традицији националне културе.

У штампарији Црнојевића главни штампар, јеромонах Макарије са још седам-осам сабраће одштампао је осим *Октоиха првогласника*, у периоду 1494-1496. године и: *Октоих нетогласник* (1494), *Псалтир с последовањем* (22. септембра 1495), *Молитвеник* (*Требник и Еухологијум*) 1495., *Четворојеванђеље*, изгубљено и сачувано у препису из 1548. године и *Цвјетни триод*, недовршено издање.

„Несумњиво је да српску штампану књигу не можемо посматрати као изоловано деловање наших старих штампарских мајстора. Напротив, сва су ова испитивања потврдила постојање најтешњих веза осталих грана уметности са штампаном књигом...у првом реду треба споменути нашу писану књигу, чији утицај траје од самог почетка наше штампе, па управо до последње књиге наших старих штампарија – *Гинамијевог псалтира*, који је изашао 1638. године“. (Медаковић 1958: 1)

За српске старе штампане књиге Љубомир Стојановић пише: „..... прве штампане књиге уопште, па и наша, готово ни у чему се не разликују од рукописа. Оне немају насловног листа као данашње, не обележавају се стране, већ табаци у дну на првој и последњој страни словима као и код рукописа. Типови слова изрезани су према рукописима, унете су све титле, акценти, спиритуси, и интерпункција каква је била у то доба у рукописима. Чак и шаре и везе слова на почецима чланова пренесене су из рукописа....сличност је тако велика да мало невичнији човек не може разликовати штампану књигу од рукописа“. (Стојановић 1902: 10)

За њега су књиге цетињске штампарије савршене: „Радови ове прве српске штампарије с техничке стране долазе међу најсавршеније. По ле-

поти реза слова и читкости само је превазилази штампарија Јеролима Загуровића. Нека издања Вићенца Вуковића одликују се лепотом вињета над текстом и шареним оквирима око текста, којих ни у којим старим штампаним књигама нема. Али по лепоти насловних уплетених слова и шареним иницијалима ова штампарија стоји на првом месту. Нарочито је иницијалима богат псалтир“ (Медаковић 1958: 16)

За Макарија Љубомир Стојановић је писао: „Макарије свакако није био прост слагач. Он је разумевао врло добро штампарски занат и био је управник штампарије. Он је јамачно однео у Млетке српске рукописе, по којима је можда сам давао нацрте слова за израду матрица, и настајавао да се цео посао припремања штампарије доврши. Можда је он сам унеколико био упућен и у резање, а његов је рад грб Црнојевића и оне две слике у *Октоиху нетогласнику*“ (Медаковић 1958: 15). Ђорђе Сп. Радојичић претпоставља да се Макарије „морао раније бавити у Венецији шампарским занатом“, а то потврђује чињеница да је релативно кратко време од поручивања и преношења штампарије из Млетака на Цетиње до штампања прве српске књиге. Дејан Медаковић износи занимљиву хипотезу да су Макаријева графичка предзнања плод рада у златарским радионицама у Котору и на Црногорском приморју. (Медаковић 1958: 20)

Неспорна је чињеница да је Црнојевића штампарија прва ћирилска штампарија на Балкану. Место где је отпочела са радом је већ упитно. Да ли је то Обод код Ријеке Црнојевића па премештена на Цетиње или је одмах почела са радом на Цетињу и данас је под знаком питања. Разни истраживачи дају различите одговоре.

Сима Милутиновић Сарајлија у својој *Историји Црне Горе од искона до новијега времена* наводи да се прва јужнословенска штампарија налазила на Ободу. (Распоповић 2008: 5)

И Павел Аполонович Ровински, Рус који је више од четврт века живео у Црној Гори и волео је као своју другу домовину, у својој невеликој монографији *Одобска штампарија на Ријеци Црнојевића у Црној Гори и њен значај на словенском југу*, објављеној на Цетињу, 1893., наводи без икакве сумње да је штампарија била у Ободу, тј. у Ријеци Црнојевића¹³, како се овај град звао у 19. веку.¹⁴ (Немировски 1996: 56)

¹³ Ровински је покушао да почетак основања штампарије веже још за Ивана-бега, који је купио и „штампао што-год још за свог живота.“, али Немировски сматра да тај покушај свог руског претходника „ни најмање није озбиљно основан“ (Немировски 1996: 57)

¹⁴ То што се у поговору *Псалтира с посљедовањем* из 1495. као место штампања наводи Цетиње, Ровински правда „тима што су се тамо у то вријеме налазиле неке службе и званична резиденција кнежевске власти“ и још се позива на народно предање да је ту, у време Црнојевића била штампарија, да су чак и деца познијих време-

Једине наше инкунабуле потекле из штампарије Црнојевића врхунска су дела јужнословенске графике, чији квалитет и лепоту није достигла ниједна српска средњовековна штампарија и до данас су остала дела изузетне лепоте.

„На жалост, Ђурђу Црнојевићу, је било дато мало времена и као господару Зете и као власнику прве на Балкану, а можда и у цијелој Европи, државне штампарије. Турски притисак је из дана у дан постајао све јачи“. (Немеровски 1996: 477)

О датум престанка рада штампарије на Цетињу постоје различите верзије. По једној штампарија је радила „до тренутка када је под притиском Турака Ђураћ Црнојевић морао напустити Црну Гору.“ По другој, штампарија је престала са радом после пада Зете под турску власт 1496. Мада тачних података нема, вјероватнијим се чини први датум престанка рада штампарије, поред осталог и због чињенице да су до тада одштампане практично све књиге које се, као најстарији штампани текстови на словенском југу, везују за штампарију Црнојевића.“ (Распоповић 2008: 6)

Шта се десило са штампаријом и штампарским материјалом када је престала са радом, а Ђураћ Црнојевић, оклеветан од брата Стефана код Турака, морао са породицом да бежи у Италију, је друго питање које се поставља када се говори о њој. Немеровски пише да се о томе у документима не може наћи ништа. Али претпоставља да су можда понели у једну или две вреће жигове матрица и друге штампарске материјале, док су пресе и остали штампарски намештај могли изнајмити у Венецији и наставити са штампањем књига, али и да „...није искључено да је приликом преласка у Задар све то било остављено у Дубровнику, гдје је пало у туђе руке“. (Немеровски 1996: 479) Други истраживачи тврде да је морао да бежи, да „у журби с којом су напустили Цетиње и преко Будве отпловили за Италију, очигледно нису могли носит штампарију“. (Распоповић 2008: 6).

Осим ових горе наведених тумачења, важно је скренути пажњу на извештаје папског изасланика Франа Леонардија из Трогира, који је био мисионар у Боки Которској и који је више пута у периоду 1638-1644. посетио Цетиње и у којима наводи да у Цетињском манастиру постоји штампарија са ћирилским словима. Можда је то Црнојевићева штампарија које је уништена 1692. године у рату Турака против Млечана, који

на проналазила „слова,,слагали од њих ријечи..и, замочивши у мастило...штампали на својим домаћим задацима“. (Немировски 1996: 57). Евегениј Љвович Немировски у својој обимној студији *Почеци штампарства у Црној Гори (1492-1496)* пак тврди да „вјеродостојних података о словима с Обода нема“. (Распоповић 2008: 5)

су у то време били на Цетињу.¹⁵ Распоповић наводи и писмо¹⁶ владике Василија упућено Светом синоду Руске цркве када је био у посети Русији 1757. године и том приликом покљонио један од примерака *Псалтира са посљедовањем* из 1495. године.

Значај прве јужнословенске ћириличне штампарије је немерљив за народе на Балкану и њиховом напору да сачувају своју културу, националну свест и православну веру.¹⁷

Окупација и недостатак материјалних средстава спречавају да се штампарска делатност настави и разграна. Скроман квантитет српских штампарија и издања резултат су неповољних друштвених и политичких околности у коме су настајала. Почев од цетињске, укупно је 15 штампарија издало око 40 издања, од којих је више од половине изашло у Венецији. (Цернић 1984: 18-19).

Почетком XVI века Венеција, један од градова са најразвијенијим штампарством у Европи, већ је имала неколико стотина штампара који су издавали књиге на језицима других народа. У тој ренесансној Венецији

¹⁵ „Сва млетачка војска се затим повукла у Цетињски манастир и у пандурице. Турци су опколили Манастир ... Млетачка војска била је деморалисана и спремна на предају. ... Потписан је и уговор од 11 тачака о млетачкој предаји манастира. Међутим прије одласка млетачка војска је минирала Манастир. Мина је експлодирала „у недељу када је турска претходница на челу угледних ага улазила у Манастир.“ Од снажне експлозије „црква са цијелим манастиром“ у којем су се налазиле калуђерске ћелије потпуно је срушена“. (Распоповић 2008: 12)

¹⁶ У писму се између осталог каже: „... При том пред вашом свјетлошћу челобитије чиним и приносим један стари псалтир из штампарије наше резиденције цетињске митрополије, штампан за живота војвода наших Црнојевића и митрополита Вавиле. Та је штампарија уништена када су Венецијанци /још прије седамдесет година/ молили наше Црногорце да им дозволе да преко Црне Горе изврше напад на турску земљу, одакле су се беспослени вратили преко цетињског поља и тајно поставили мину под нашу резиденцију.....она је мина сасвим разрушила нашу резиденцију до темеља, а исто тако и цркву неописиве љепоте...“. (Распоповић 2008: 15)

¹⁷ „Прва црногорска штампарија је одиграла огромну улогу у настајању јужнословенске културе, у очувању националне самосвијести и с њом тијесно повезане православне вјере у условима страног господства. Ова штампарија је дала моћан подстицај који ће подржати културу књига код Срба и Црногораца у току цијелог XVI и почетком XVII вијека. Цетињски мајстори су радили у венецијанској штампарији Божидара Вуковића...Штампарије у Милешеви, Београду, Мркшиној цркви, које су радиле у XVI вијеку, налазиле су се под јаким утицајем црногорске традиције, копирала слова и орнаменту цетињске штампарије...Књиге из прве црногорске штампарије активно су коришћене у литургијској пракси током неколико вјекова....Издања Ђурђа Црнојевића била су образац висококвалитетног полиграфског остварења и талентованог умјетничког рјешења. То су, у пуном значењу ријечи, ремек-дјела, која нико у XVI вијеку није успео да надмаши“. (Немеровски 1996: 484)

оно што је започето у штампарији Црнојевића, наставља Божидар Вуковић Подгоричанин.¹⁸ У Венецији је „видео Фруге и Грке и друге народе како састављају на типарима божанска писанија, па је пожелео и наша српска и бугарска такође на типарима саставити“. (Плавшић 1959: 175) И 26. јануара 1520. године његова штампарија је почела са радом. Његова штампарија је располагала са више врста слова и по матрици се види да слова нису ливена из матрица Црнојевићеве ни Љубавићеве штампарије. Гарнитуре матрица гравиране су искључиво баш за Вуковићеву штампарију, што је врло тежак и захтеван посао: „Списак црквенија списанија великим словима и друге књиге помањим словима, како би биле удобне за ношење онима који иду на пут“, пише Подгоричанин. (Плавшић 1959: 176)

У првом периоду рада штампарије: 1520-1521., за тих неких петнаест месеци, штампани су: *Псалтир*, први део (7. април 1520), *Псалтир*, други део (12. октобар 1520), *Литургијар* (7. јула 1520) и *Молитвеник* или *Зборник* (6. марта 1521), значајан јер је прва књига из наших штампарија која је била намењена не само црквеној већ и световној употреби. На изради књига радио је јеромонах Пахомије, који је за себе рекао да је „од Црне Горе од реке од острва диоклитског језера“ и за кога се верује да је био руководилац штампарије. Претпоставља се да је Пахомије радио и у штампарији Црнојевића, под руководством Макарија и да је тамо изучио занат.

У другом периоду: 1536-1540., Вуковићева штампарија је одштампала следеће књиге: *Молитвеник* или *Зборник*, друго издање (април 1536), *Октоих нетогласник* (јуни 1537), празнични *Минеј* ли *Саборник* (започет јуча 1536., а завршен јануара 1538), *Молитвеник* или *Требник* (1540. године), последња књига штампана за Вуковићевог живота.¹⁹

Значај Вуковићеве штампарије огледа се не само у броју одштампаних књига него и у њеној техничкој опремљености и уметничком изгле-

¹⁸ Неки истраживачи пишу да је Вуковић био део оне црногорске властеле која није хтела да прими ислам и зато одлази у Млетачку републику „у великој јереси римској, не могући изаћи у своје отаџбину ради великог гоњења рода хришћанског од Исмаилћана и ради великих ратова“. (Плавшић 1959: 174)

¹⁹ Штампари-монаси који су радили на књигама другог периода су: *Молитвеник* или *Зборник*, из април 1536. године радио је најмлађи међу иноцима, јерођакон Мојсије, „од српске земље, отаџбином од места званог Будимље“; *Октоих нетогласник* су радили иноци-свештеници Теодосије и Генадије, „парасклизих манастира св. Саве српског који је у Милешеви, а отаџбином од места Пријепоља“; *Минеј* је штампана јерођакон Мојсије „од манастира званог Дечани, који је у странама Маћедонским, близу великих гора, а отаџбином од места званог Будимље, близу манастира Шудикове.“ (Плавшић 1959: 180)

ду књига. Дејан Медаковић је то образложио следећим речима: „Веома је занимљива чињеница и културно-историски документ првога реда, да уметничка опрема ових српско-венедијанских књига готово у целини стоји под уметничким утицајем српске рукописне традиције...Распрострањеност Вуковићевих књига утицала је ...нарочито од средине XVI века, да су те књиге одиграле улогу неке врсте сликарских приручника за разне гране наше уметности. То би се, у првом реду односило на наше преписиваче, златаре, ређе фреско-сликаре“ (Плавшић 1959: 181,182)

Посебно се лепотом истиче *Октоих* из 1537. године: штампан је на пергаменту и руком накнадно колорисан, исписан најлепшим и најпрецизнијим словима која су употребљавана у старим српским књигама.²⁰ Основна штампа је црно-црвена, двостубачна; штампано је са две врсте слова. Наслови су исписани руком, уским, издуженим, веома декоративним словима на којима се огледа прелив боја; она одступају од слова у остатку текста али не кваре хармонију странице као целине. „Минијатура је значајна по томе што је у њој како у начину сликања тако и у колору приказане композиције, у извесном смислу напуштен стил и колор нашег средњовековног фреско сликарства. На њој се види снажан утицај млетачког сликарства, које је пред крај XV века под утицајем Белинија, а нешто касније Тицијана, унело у сликарство...више животног оптимизма“ (Плавшић 1959: 181)

Ђорђе Сп. Радојичић, истакнути историчар старе српске књижевности, је тврдио да је утицај Вуковићевих књига прешао далеко преко наших националних граница, а то се „најбоље види по утицају који је она извршила на најстарије руско штампарство из половине XVI века. Совјетски научници су запазили сличност између орнамената из Вуковићевих књига и из најстаријих руских издања“ (Плавшић 1959: 182)

За даљи развој српског и јужнословенског штампарства њен значај је у томе што је допринела ширењу штампарске вештине, јер су неки од поменутих њених монаха-штампара, касније радили у другим штампаријама у Србији.

Сагледавајући свеукупност штампане књиге у техничком погледу, прецизност израде, стари српски штампари заостају за многим европским штампаријама које су већ тада дале изванредно значајна дела. Први иницијални репертоар старих српских штампаних књига настао је угледањем на иницијале из ранијих издања млетачких штампарија и не може се рећи да су самосталног порекла. За први период српске штампе

²⁰ Из овога се види да је штампарија Божидара Вуковића располагала богатом колекцијом слова и то такве врсте каквим ни приближно није располагала ни једна штампарија ни пре а ни дуго после ње.

најзначајнији је цетињски *Октоих петогласник* чији ликовни квалитети имају шири значај, јер га од немачких узора одвајају илустрације са ауторским портретима, добро одмеренм и компонованим ликовима, чији цртеж није подређен упрошћеном описивању за „сиромашне духом“, док их од италијанских одваја сликарско обрађивање сцена. (Медаковић 1958: 187)

У XVI веку било је напретка за Србе у поређењу са претходним периодима кад је 1459. пала Деспотовина и укинута Пећка патријаршија – 1463. године. Дубровачки трговци, „mercatores ragusini“, продавали су Србима ћирилске црквене књиге. Тако је Дубровчанин кнез Радиша Дмитривић основао у Београду прву српску штампарију, која је постала власништво другог Дубровчанина Тројана Гундулића, и издао на територији Србије, у Београду прву српску штампану књигу „Београдско четворојеванђеље“, 1552. године. Њу је штампао монах Мардарије, који ће 70-тих година XVI века отворити нову штампарију у Мркшиној цркви.

Дејан Медаковић тврди „да су мајстори старог српског штампарства добрим делом успели да створе свој посебани графички израз који их у доброј мери разликује од тадањег савременог штампарства. Остаје чињеница да су стари српски штампари створили посебан стил штампе која графичким средствима резимира дотадашњи развој српске писане књиге....створена су дела, као нпр. илустрације цетињског „Октоиха петогласника“ која су не само по уској графичкој, него и широј уметничкој линији јединствена у српској уметности из краја XV века. Јер заиста, ми не знамо ни једну српску рукописну књигу тога времена у којој би на онако јединствен начин били спојени илустративни и орнаментални елементи, као што је то постигнуто у Макаријевом „Октоиху петогласнику“. (Медаковић 1958: 186)

Обнова Пећке патријаршије 1557. године и реорганизација Српске цркве под Турцима довела је до повећане тражње руских књига, које беху „душеполезне“, „душеспасителне“, а куповали су их од руских трговаца, од „москови“, „москали“ или „московити“, како их народ зваше.

Како су и други народи друге вере (католици, протестанти, босански фрањевци...) крстарили српским простором и покушавали, „да помоћу глаголицом и ћирилицом штампаних књига своју веру шире међу православнима на Балкану, то су Срби „изгубили свако поверење у све друге верске штампане књиге сем у оне из Русије.“ (*Српска штампана књига 18. века*: [каталог]1963: 16)

Пошто су сви покушаји карловачких митрополита и народно-црквених сабора да добију дозволу од Беча за подизање своје српске штампарије пропали, у првој половини XVIII века све снаге су усредсређене да се у српским црквама и школама користе само руске црквене књиге, што

је руско-српску књижевну трговину само ојачало. А то је довело да су се порусиле и школа и црква, у тој мери да су руско-словенске црквене и школске књиге истиснуле српскословенске књиге и да је руско-словенски језик постао језик српске писмености; цео духовни и културни живот Срба у аустроугарском окружењу добио рускословенску оријентацију, што је изазвало аустријске власти да 1727. године забране увоз руских књига. Српски митрополити Мојсије Петровић, Вићентије Јовановић и Павле Ненадовић штампају књиге у Римнику, у малој Влашкој, која је 1718. године дошла под духовну власт Карловачке митрополије.

Године 1758. млетачке власти дозвољавају Грку Димитрију Теодосијеву, да у Млецима подиже штампарију за православне Србе. „Он је углавном прештампавао руске црквене књиге наводећи на насловном листу да су оне штампане „На подобије в граде Москве печатаного” или „Из московскога на славенно-сербскиј јазик преведенноје”. (*Српска штампана књига 18. века*: [каталог]1963: 122) Да би спречиле уношење ових књига штампаних у иностранству, бечке власти су најстрожије забраниле увоз њихов и једновремено одлучиле да се у Бечу оснује штампарија за књиге на грчком, илирском, српском, румунском и јерменском језику. Она је основана 1770. године и поверена Јозефу Лоренцу фон Курцбеку.” (*Српска штампана књига 18. века*: [каталог]1963: 122).

Срби су били незадовољни Курцбековом штампаријом, и с тога што је била у страним рукама, и из страха да она не буде средство католичке пропаганде, а понајвише што је Курцбек²¹ „књиге рђаво штампао, на лошој хартији, са много штампарских грешака, и продавао их по скупу цену.” (Скерлић 1911: 6)

То је период када Срби улазе у западну културу, почињу да се школују на западним универзитетима и у своје средине доносе идеје западноевропске просвећености – рационализма. Писци грађанског опредељења, образованих у духу западне просвећености, који израста на темељу просвећеног апсолутизма Марије Терезије и Јосифа II, „критички се постављају према српском клеру, нарочито калуђерима, тражећи одбацивање свега што кочи напредак, увођење народног језика у књижевност

²¹ Године 1792. Курцбекова штампарија прелази у српске руке: Стефан Новаковић, бивши секретар Митрополије у Карловцима, купио је „целу штампарију, заједно са свим материјалом, са стовариштем књига, и са привилегијом која је имала трајати још четири године, – све по цену од 25.000 форината“. (Скерлић: 1911: 6). Прелаз штампарије у српске руке био је поздрављен као национални успех о коме је писао чак и Доситеј Обрадовић, уврене да ће „ово общченужно и всеобщчеплезно дело под његовим очима и руководством благополучно напредовати и давно желајем успех имати.” Али је 1796. године Новаковић продаје мађарском примасу Баћањију, па се српске књиге штампају у Пешти, односно у Будиму.

и духовну оријентацију према Западу – национално-културни програм, који је дошао до пуног израза у делу Доситеја Обрадовића и његових присталица”. (*Српска штампана књига 18. века*: [каталог]1963: 62). Последњих деценија XVIII века Срби у Хабзбуршкој монархији добијају прву гимназију (1791), штампају прве политичке листове (1791-1794) и долазе у посед штампарије (1792-1796). Било је то доба када је „српска књижевност XVIII века више писменост, у руском смилу те речи, него књижевност према данашњем схватању”, како примећује Скерлић, али је свакако била добар темље за прве деценије XIX века, када ће Србија имати своје штампарије, на свом тлу, штампати своје, српске књиге и чак бити у прилици да помогне и другим православним народима у свом окружењу.

Интензивнији рад на штампању књига код словенских народа у 19. веку тесно је повезан са борбом тих народа за очување културне самостојности и национално ослобођење. Сви који су покретали штампање, било књига или новина, говорили су о користи за просвећивање народа, без обзира што је број писмених био врло мали.

Сарадња са Румунима

Утицај српске штампане књиге на Балкану прво се види на развоју штампарства у Румунији.

Поодавно у нашој науци обрађивано је питање српских штампара који су на челу са јеромонахом Макаријем радили на покретању штампарске делатности код Румуна.²² Прве румунске ћирилске књиге штампане су крајем прве и почетком друге деценије XVI века: од 1508. до 1512. године. Њихов штампар је био јеромонах Макарије, исти онај који је штампао и на Цетињу, у Црној Гори. Још је Иларион Руварац поставио хипотезу да је цетињски штампар Макарије исто лице са истоименим оснивачем влашке штампарије од 1508. (Медаковић 1958: 172); штавише, он је тада претпоставио и начин на који је са Цетиња стигао у Влашку. (Ђуриновић III 1999: 1575).

Прве румунске књиге штампане су у Трговишту, трећој ћирилској штампарији²³: *Литургијал* (10. новембра 1507. или 1508. или *Служабник*, *Октоих* (1510) и *Евангелие* (1512), са лепим насловним страницама

²² „Поглавар румунске цркве у Влашкој Максим Бранковић упознао је 1493. године у Венецији јеромонаха Макарија кога је касније довео у Трговиште, тада престоницу Влашке. Макарије је са собом донео штампарију коју је купио у Млечима влашки владар Раде цел Маре. Штампарија је била смештена у манастиру Деал у близини трговишта“. (ВАНКУ 2005: 111)

²³ Прва: Краков – 1491, друга: Цетиње, 1493/94

и иницијалима у боји. Ни на једној књизи не пише место штампања. Верује се да је штампарија била у Трговишту, на основу приказа цркве на *Октоиху* из 1510. године. „Макарије је представио ту слику у влашком *Октоиху* као што је представио цетињски манастир у српском *Октоиху* из штампарије Црнојевића“. (Ванку 2005: I 12). Књиге су биле на службеном језику државе и цркве – словенском језику, тзв. влашко-молдавске рецензије, са јусовима. (Ванку 2005: I 12).

Тако се у књизи-библиографији о румунској старој штампаној књизи (Vianu-Hodoş 1903), говори и о међусобним везама српске и румунске књиге и тврди да *Триод-Пентикостар* словенске редакције из 1550. године, има четири врсте иницијала који подсећају на оне из цетињског *Октоиха* из 1494. и псалтира из 1495. године које је штампао Макарије.

За влашка издања Макарија, Љубомир Стојановић је подржао претпоставку да их је разрађивао наш Макарије; штавише да та издања откривају да је Макарије „умео резати и матрице“

Прва књига коју је Макарије штампао у Влашкој по наређењу војводе Јо Михна био је *Служабник* (или *Литургијал*) из 1508. године. „Од три заставе које сусрећемо у књизи све су у вези са српском рукописном и штампарском традицијом. Заставе налазимо у штампаном *Псалтиру* из Горажда, а застава *Служабника*, на првом листу првог табака, одговара по мотиву сличној застави у цетињском штампаном *Псалтиру*. Исту сличност показују и иницијална слова ове књиге“. (Медаковић 1958: 172). Поставља се питање: како је дошло до ове сличности? По нашем мишљењу, не постоји неки директни утицај влашких књига на ове наше, иако су хронолошки узевши, влашке књиге за око једанаест година старије од оних из Горажда. Очигледно ствари стоје другачије: мотив преплетених кругова познавала је већ цетињска штампарија, прва штампарија за православне на Балкану. Највероватније је, да су се мајстори из Горажда приликом стварања свога орнаменталног репертоара ослањали на исту групу српских рукописа из којих је Макарије са својим помагачима црпео своју уметничку инспирацију....постојала би и могућност да је неко од осам Макаријевих сарадника доспео и до Горажда, тако да сличност Горажде-Трговиште, по нашем мишљењу, произилази из сличности Цетиње-Горажде, односно Цетиње-Трговиште“. (Медаковић 1958: 173)

И друга влашка књига, Макаријев *Октоих* из 1510. године, потврђује идентичност влашког и цетињског Макарија: „...илустрација са ликовима црквених мелода подсећа на Макаријев цетињски”*Октоих* петогласник” у коме се јавља ова тема компонована скоро на исти начин.

Трећа Макаријева књига *Четворојеванђеље* из 1512. године у погледу орнамента има сличности са цетињским књигама, украшена мотивом крста у преплету, која одговара сличној застави у цетињском *Псалтиру*

из 1494. године...оба пута је Макарије у централном пољу крста оставио слободно место за стављање хералдичког знака: у цетињском *Псалтиру* двоглавог Црнојевићевог орла, у *Трговишком јеванђељу* врану с круном и крстом у кљуну... На сличан начин, мада мало слободније, компонована је застава у влашком *Јеванђељу* (Марков текст) чију графичку варијанту срећемо касније и у београдском *Четворојеванђељу* из 1552. године. (Медаковић 1958: 174) После одласка Макарија из Влашке у Хиландар, престало је штампање књига, које се наставља тек 1554. године, али српски утицај на румунске штампане књиге остао је и даље.

Друга српска штампарија у Румунији, у Влашкој, била је штампарија породице Љубавић, која је прво радила у Горажду, у периоду 1519 – 1525. године.

Године 1554. штампан је у Трговишту, по наређењу Јо Петру војводе, инок Мојсије један *Молитвеник* у чијем поговору изричито помиње да се трудио о том писанију „св мадрами (матрицама) Димитра Љубавиџа”, из чега излази да је и штапарија из Горажда, и неки њен део пренет у Трговиште. То се најбоље види: читав низ слова је готово идентичан у обе књиге (*Псалтир* из Горажда и влашки *Апостол* из 1547.; главна застава влашког *Апостола* донекле подсећа на милешевску заставицу са повезаним круговима из *Псалтира* из 1544. године, тј. из 1557., само је у средње поље убачен лорово венац са хералдичким знаком Влашке, вране која придржава крст). (Медаковић 1958: 174-175)

На почетку ове књиге у предговору се помиње логофет Димитрије, „вѣНоук же Божидаров”, који се око књиге трудио заједно са својим ученицима Опром и Петром и то су личности које су пренеле Божидареве штампарије у Влашку.

Истим словима штампан је 1547. године исти Димитрије Логофет један *Апостол* у Трговишту, овога пута по наређењу Јо Илијашка војводе и његове мајке Јелене. И овог пута он за себе истиче: „вѣНоук же Божидаров”. (Медаковић 1958: 175)

Поговори су српске рецензије, а текст апостола пренет је на влашко-молдавску рецензију са јасним траговима српске рецензије. (Банку 2005: I 12)

Влашки *Триод Пентикостар* из 1550. године показује српске утицаје и то више у погледу иницијала, него осталих орнамената. Занимљиво је да у влашким књигама, чији мајстори копирају иницијале и орнаменте из српских књига, као што је орнаментални мотив два или више кругова у преплету који је типичан за штампарију Божидача Вуковића, сасвим изостављени иницијали са фигуралним, ренесансним представама које се јављају у цетињском *Псалтиру* и разликују се једино грубљом израдом. Застава румунског *Јеванђеља* из 1561. године представља рукописну ва-

ријанту заставе коју је Макарије употребио у *Служабнику* 1508. године. (Медаковић 1958: 176)

Посебно поглавље у погледу утицаја српских штампаних књига представља рад ђакона Коресија који је у периоду од 1568. до 1588. године штампао по Влашкој ћирилске књиге: *Октоих правојасник* –1574., у коме се јавља Макаријева застава, преплет са хералдичким знаком, *Октоих нетојасник* из 1575., у коме истичемо типичну Макаријеву заставу црногорског порекла са крстом у преплету, затим *Псалтир* из 1577. са истом заставом, коју је у *Триоду* из 1558. поновио, најзад, *Зборник* из 1580. године који је прештампани *Минеј* Божицара Вуковића из 1538. године. Илустрације у овој књизи представљају само варијанту Вуковићевих, код чега пада у очи грубља, скоро сиромашна израда. (Медаковић 1958: 176) Кореси је штампао и у Брашову, где је настала и прва књига на румунском језику *Евангелијар*, дело изванредне уметичке и техничке изведбе. (Медаковић 1958: 176)

И средином XVII века наилазимо на српско-румунске штампарске везе. По наређењу угровлашке војвоткиње Јелене штампан је од 27. марта 1648. до 7. јуна 1649. године у Трговишту један *Цветни Триод* или *Пентикосар*, око којег се трудио јеромонах Јован Светогорац, „од Босне од места Каменграда, постриженик манастира Гомионице“ (Медаковић 1958: 177), који није био прави штампар, већ редактор који је у влашке књиге уводио српско-словенску редакцију, док је саму књигу „типари-сао“ „Прока типарник“ са свим „прочим својим трудољупцима“, како је то открио Љубомир Стојановић. (Стојановић 1924: 475-476). Ово време XVI и XVII века је период наших најтеших веза.

Српска штампана књига је изузетно много утицала на румунску штампану књигу. Изванредна личност јеромонаха Макарија, првог српског штампара, „уноси у румунску штампу декоративне елементе српских рукописних књига, па чак и оне које је једном већ употребио радећи на Цетињу“. (Медаковић 1958: 177)

У каснијим временима, посредством српске књиге у влашка издања улазе елементи ренесансе. Те српске књиге, тј. цетињска издања одиграла су изванредну посредничку улогу, преносећи тако дубоко у балканску позадину савладане тековине италијанске књиге. Утицај српске књиге је превасходно усмерен на орнаменталне мотиве, док српске илустрације румунски штампари далеко ређе прилагођавају својим потребама. (Медаковић 1958: 178) Иако су имали неколико изузетних монаха дрворезаца који раде на румунским књигама (Урсу, сликар Јоаникије, Влаикул, Петру Римницеану), изванредан број румунских дрворезаца настао је под несумњивим утицајем српских штампаних књига, иако је код његовог преношења у румунску књигу изгубљена прецизност и финоћа реза.

Сарадња са Бугарима

Што се тиче утицаја српске књиге на бугарску књигу, он је био посредан и то на први штампани споменик бугарског језика, на тзв. *Бугарски Абагар*. (Медаковић 1958: 178)

Посредни је јер је настао по угледу на *Српски Абагар* по спољашњем изгледу садржини, и сврси: *Бугарски Абагар* је штампан 1651. године у Риму од стране римокатоличког епископа Филипа Станиславова, и његови текстови и слике су биле преузете из *Зборника за путнике* Вићенца Вуковића, сина Божидача Вуковића Подгоричанина, и Јакова од Камене реке, како је то утврдио професор Никола Радојчић 30-тих година 20 века. (Медаковић 1958: 181)

Бугарски истраживачи тврде да је први бугарски штампар радио у Румунији, у Трговишту и манастиру Деал. То је, по њима, „смерни мних и свештеник“ Макарије, штампар *Служабника* 1508. године.

Прва штампана бугарска књига појавила се тек на почетку 19 века. То је књига врачанског епископа Софронија: *Недељник*, штампана 1806. у Римнику, у Румунији. *Недељник* је темељ бугарског штампарства. Те године одштампан је у Пешти на прост бугарски језик *Молтвени крин*. Од 1830. године ствара се национални културно-просветни покрет „взраждане“, који означава велики корак напред у еманципацији бугарског народа од османске власти. Покрет образованих Бугара који долазе у Србију: трговаца, свештеника, ђака и учитеља, бива потпомогнут од стране Србије и кнеза Милоша Обреновића.²⁴

У периоду 1833-1839. година у државној штампарији било је штампано нешто више од двадесет књига на бугарском језику или црквенословенском језику за школске и црквене потребе Бугара. Сви расположиви капацитети „Књажеско-српске Типографије“ били су стављени на располагање бугарским писцима који су дошли у Србију ради што бржег, солиднијег и јевтинијег штампања бугарских књига.²⁵ Помоћ је била: новчана, бесплатно пребацивање књига до српско-турске границе, по-

²⁴ „Неколико свиштовских грађана, смирени раби, били су се обратили с молбом на кнеза да се у Штампарију штампају Аритметика и Часловац за Бугаре. Кнез је изишао дарезљиво на сусрет овој молби и наредио да се то учини по најнезнатнијој цени“. (Арнаутовић 1912: 98)

²⁵ Кнез Милош је захтевао да се према Бугарима лепо опходи, купује сто примерака „Славено-болгарског детоводства“, Анастаса Јовановића из Враце, шаље у Беч да у тамошњој уметничкој академији изучи „художествене вештине“; Неофит Бозвели станује бесплатно у Митрополији, неки његови дугови се измирују. Неофиту Рилском је било понуђено да буде један од три епископа у Србији; у српској типографији бесплатно се школује у пословима штампарске вештине неколико бугарских младића. (Стојанчевић 1995: 101)

клоњене су неке књиге из „пренумерације“ (претплате). (Стојанчевић 1995: 94)

Кнез Милош, митрополит Петар Јовановић, цензори „Књаже-ско-сербске типографије“ Димитрије Исаиловић и Димитрије Давидовић су били благонаклони према бугарским писцима и издавачима. Наши цензори Исаиловић и Давидовић су саветима, прорачунима и надгледањем око штампања лично допринели бржем, бољем и јефтинијем издавању бугарских књига.²⁶

Прва бугарска штампана књига у кнежевини Србији је *Аритметика* Христаки Павловича одштампана у Београду у првом тромесечју 1833. године. Износила је девет табака, 8°, са тиражом од две хиљаде примерака, што је био изузетан тираж с обзиром да је просечан тираж био између 500 и 1250 примерака. (Стојанчевић 1995: 98-99)

Друга бугарска књига штампана у Београду је књига Николе Карастојанова: *Часослов*, обима 95 страна.

Никола Карастојанов је изузетно важна фигура у бугарској култури јер се за његов рад везује појава прве бугарске штампарије. Он је прве књиге набављао у Србији, био у контакту са штампарима из „Књаже-ско-сербске књигопечатње“ у Београду, основаној 1831, штампао „своје“ књиге, упознавао се са штампарском и издавачком делатношћу и пожеleo да се бави тиме у Самокову, граду на путу за Рилски манастир, који је имао велику школу. Карастојанов планира да отвори штампарију и 1828. године долази у Београд, купује малу ручну пресу, коју, због забране Турака, кришом у деловима, преноси у Бугарску. Прво је на тој преси штампао иконе које су тражили верници и како није успео да направи дрвена слова којима би штампао књиге, он их штампа у Београду и Крагујевцу 1833. и 1834. године: „Часлов“ којо садржава сичките деноношн молитви, домашни и церковни на словенскиј језик. Изново прилажно ипратен и прештампосан иждивением г. Николи Стојановича, књигоиздатеља и жителя сомоковскога. Белград в Кнажеско-сербској типографји, 1833“ и „Буквар или началное учение човеком, хоташчим учитса книг божественаго писанија на славенскиј језик“, 1834 и „Житие стаго свјашченомученика Харалампиа“ у Крагујевцу 1834. Објавио је у српским штампаријама укупно 4 књиге.

Долазио је у Србију да набави типографски материјал, да усаврши штампање и изда неке књиге, уз дозволу београдског митрополита Петра Ивановића. У својој штампарији прештампави издања других штампарија, штампа нова, преживљава 1843. када му је изгорела штампарија,

²⁶ Исаиловић је чак правно обрачуне за књиге, одређивао погоднији штампарски материјал, надгледао рад словослагача и коректора. (Стојанчевић 1995: 100)

покреће нову и опет штампа, све до септембра 1874. када умире у 96-ој години.

У 1833. години објављена је једна, 1834 – 2 књиге, а 1835. године – 14 књига!

У Србији су штампали бугарски културни прегаоци: Неофит Хилендарски Бозвели – 7 књига, Неофит Рилски – 6 књига, Христаки – Хрисант Павловић – 3 књиге. Све укупно 24 књиге. (Стојанчевић 1995: 96)

Та 1835. година била је изузетно плодна за бугарску штампану књигу. Главни издавачки подухват је дело Неофита Бозвелија Хилендарског *Славјано-болгарско детоводство* у шест свезака са по 600 примерака, то јест укупно 3600 примерака. Свих шест свезака штампано је о трошку кнеза Милоша, то јест државне касе Србије.²⁷ Штампане десет бугарских књига у Крагујевцу за непуних пола године био веома значајан подухват, јер се на сваких петнаест-двадесет дана штампала по једна библиографска јединица – књига. (Стојанчевић 1995: 99)

Касније се број штампара и шампарија шири Бугарском и околним просторима: штампарија хаџи Теодосија у Солуну, штампарија у граду Русе, као и Александра Екзарха; било их је и у Цариграду, Букурешту, Болграду, Браили, Свишчову...

Бугарски истраживач у књизи *Орнаменти и слова у словенским рукописима у народној библиотеци у Пловдиву*, (Софија, 1925) утврдио је да су заставе тзв. „бугарско-српског стила“ у минијатурамарано прешле у старе штампане књиге, које су са своје стране почеле да утичу на орнаменте рукописа који су настали код Јужних Словена у Светој Гори и у Влашкој“ (Медаковић 1958: 23), и у краковском *Шестодневу* и *Посном Триоду*, цетињском *Осмогласници* (1491), венецијанском *Служебнику* (1519) и *Псалтиру* (1570), херцеговачком *Псалтиру*, штампаном у Милешеви 1544. године.

Српске штампане књиге су се јавиле на издисају српске средњовековне самосталности. Иако су занат „пекле“ у великим штампарским центрима Европе, наше штампарије су радиле у чврстим оквирама традиционалне православне иконографије постајући неодвојиви део заједничке источно-православне културне целине.

²⁷ И неке књиге Неофита Бозвелија штампане су захваљујући новчаној помоћи кнеза Милоша. Прва бугарска штампана књига „Аритметика“ објављена је уз знатан попуст штампарских трошкова. Србија, и сама сиромашна, помагала је православно бугарски народ колико је могла. При том је несумњива улога митрополита Србије Петра Јовановића, који се залагао код кнеза Милоша да се штампарско-издавачка делатност Бугара у Србији помогне што више, па је за књиге црквено-религиозног садржаја давао свој духовни благослов.

Стара српска штампа XV и XVI века дала је остварења која стоје равноправно са најбољим остварењима у другим областима наше уметности тога доба. Пионири српског штампарства, чијој упорности, трудољубљу и мајсторству толико дугује култура књиге јужнословенских народа, били су инспирација и другим православним народима, са којима остварујемо најтешњу културну сарадњу, која се прелива и на вишевековну борбу за самосталност и очување православне вере, као најважнијег упоришта опстанка. Сарадња, то јест помоћ и подршка у најплеменитијем значењу, посебно се истиче са Бугарском и Румунијом, у 16. и 19. веку, у времену османске окупације ових простора и трасира вертикалу којом се могу досегнути врхунске вредности аутентичне Европе.

Литература

- Арнаутовић, Александар. *Штампарије Србији у XIX веку*. Београд: Државна штампарија, 1912.
- Цернић, Лидија и др. *Стара српска рукописна и штампана књига: из београдских збирки: каталог издања*. Београд: Народна библиотека Србије: Културно-просветна заједница Србије, 1984.
- Furunović, Dragutin. *Istorija i estetika knjige III*. Београд: аутор, 1999.
- Костић, М. и др. *Српска штампана књига 18.века: каталог*. Београд: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1963.
- Медаковић, Дејан. *Графика српских штампаних књига XV-XVII века*. Београд: Научно дело, 1958.
- Медаковић, Дејан. *Изабране српске теме*. Београд: БИГЗ (Београдски издавачко-графички завод), 1996.
- Мирковић, Лазар. *Мирослављево еванђеље*. Београд: Научна књига, 1950.
- Немировски, Евегениј Љвович. *Почеци штампарства у Црној Гори (1492-1496)*. Цетиње: ЦНБ „Ђурђе Црнојевић“, 1996.
- Плавшић, Лазар. *Српске штампарије од краја XV до средине XVI века*. Београд: Удружење графичких предузећа Југославије, 1959.
- Радојичић, Ђорђе Сп. *Рукописна и штампана књига*. Београд: Музеј примењене уметности, 1952.
- Распоповић, Радослав. *Један архивски документ о судбини штампарије Црнојевића након пада Зете под турску власт*. Цетиње: Гласник Народног музеја Црне Горе, бр. 4, 2008.
- Родић, Никола, Јовановић, Гордана. *Мирослављево јеванђеље: критичко издање*. Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик, 1986.
- Скерлић, Јован. *Историјски преглед српске штампе 1791-1911*. Београд: издање Српског новинарског удружења, 1911.
- Српска штампана књига 18. века*: [каталог], БМС:НБС,НС: Бгд, 1963.
- Стојановић, Љубомир. *Старе српске штампарије*, Посебан отисак из Српског књижевног гласника, бр.41-44, Београд, 1902.
- Стојанчевић, Владимир. *Срби и Бугари: 1804-1878*; Нови Сад: Прометеј, 1995.

Стручно-научни скуп Библионет, 12: *Рукописна и стара штампана књига : зборник радова*, Нови Сад, 2018.

Vanku, M. *Srpsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*, Београд: Стручна књига, 2005.

Milanka Babić-Vukadinov

In the Beginning was the Word: the Printing and Printed Books in the Balkans

Summary

Throughout history, the countries of the Balkans have had turbulent relations through which cooperation in culture has run like a golden thread. The paper explores the beginnings of printing books among Serbs, Bulgarians and Romanians as an important step in preserving independence in the culture, religion and politics of these peoples. Starting from the hypothesis that the cultural heritage of the South Slavic area is an important issue in the cultural history of the Balkans, through a synthesis of previous research on printing houses and printed books, we try to determine the extent of mutual influence and good influence (in culture) from the 15th to 19th centuries, by the nearest Western countries, primarily Italy and the German-speaking area.

Despite the difficult geopolitical circumstances, the Serbs tried to keep up with the developed and free Western Europe, so that by the end of the 15th century, the first among the South Slavs to print books. The first Romanian Cyrillic printed books were printed in the first decades of the 16th century, and the printer was the monk Makarije, the one who also printed the first Serbian books in Cetinje. The first printer in Bulgaria, Nikola Karastojanov, supplies books from Serbia in Samokov, and he prints some of his editions in Serbian capitals. The printing ties of Serbs, Bulgarians and Romanians had a significant impact on the culture of these peoples and the preservation of the Orthodox faith, which also shaped their national being.

Key words: Printing office-Serbia-Bulgaria-Romania; old printed book-Serbia-Bulgaria-Romania; cultural influences

**Mapping Balkan Routes 2:
Literary, Cultural and Linguistic Landscapes –
European Perspectives**

**Мапирање балканских рута 2:
књижевни, културни и лингвистички пејзажи –
европске перспективе**

Издавач / Published by
Филолошки факултет Београд,
Студентски трг 3

За издавача / For the Publisher
Проф. др Јелена Костић-Томовић,
в.д. декана Филолошког факултета

Уреднице / Editors
Проф. др Мирјана Маринковић
Доц. др Мерима Кријези

Припрема и штампа

Cigoja
Ш Т А М П А

office@cigoja.com

www.cigoja.com

Тираж
50

ISBN 978-86-6153-646-5

<https://doi.org/10.18485/mbr.2021.2>

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

81-115(497)(082)

82.09(497)(082)

316.7(497)(082)

MAPPING Balkan Routes 2: Literary, Cultural and Linguistic Landscapes - European Perspectives : thematic collection of papers / editors Mirjana Marinković and Merima Krijezi. - Београд : Филолошки факултет, 2021 (Београд : Чигоја штампа). - 286 стр. : илустр. ; 24 cm

Текст ћир. и лат. - Радови на срп., алб. и енгл. језику. - На спор. насл. стр.: Мапирање балканских рута 2: књижевни, културни и лингвистички пејзажи - европске перспективе : тематски зборник / уреднице Мирјана Маринковић и Мерима Кријеџи. - Тираж 50. - На насл. стр.: Faculty of Humanities (Department of Foreign Languages and the Department of Albanian Language and Literature), University of Vlora "Ismail Qemali". - Стр. 13-14: Editors' note / Mirjana Marinkovic, Merima Krijezi. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-6153-646-5

а) Компаративна лингвистика -- Балканске државе -- Зборници б) Компаративна књижевност -- Балканске државе -- Зборници в) Културни односи -- Балканске државе -- Зборници

COBISS.SR-ID 33366793